

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

М. С. Дорошко

КРАЇНОЗНАВСТВО

КРАЇНИ СНД

Навчальний посібник

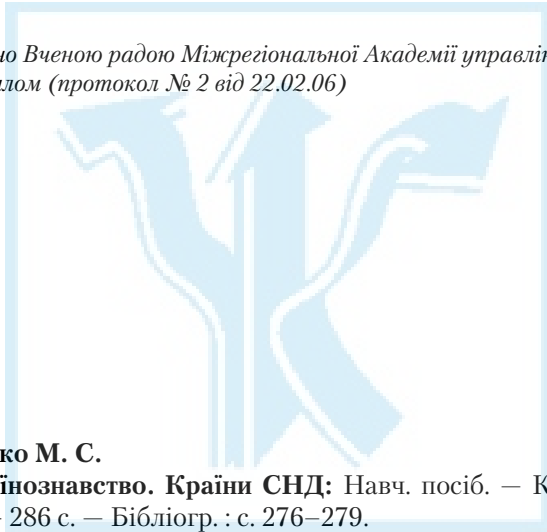
МАУП

Київ 2007

ББК 63.3(051)64я73
Д69

Рецензенти: *В. П. Крижанівський*, д-р іст. наук, проф.
С. Ю. Шергін, д-р політ. наук, проф.
А. Г. Гольцов, канд. геогр. наук, доц.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 2 від 22.02.06)

Дорошко М. С.
Д69 **Країнознавство. Країни СНД:** Навч. посіб. — К. : МАУП, 2007. — 286 с. — Бібліогр. : с. 276–279.

ISBN 966-608-701-4

У пропонованому посібнику на основі широкого комплексу історичних, дипломатичних, політико-правових, економіко-статистичних, природно-географічних, демографічних, культурологічних матеріалів подано країнознавчу характеристику держав, що утворилися внаслідок розпаду Радянського Союзу і які входять нині до Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, для всіх, хто цікавиться теоретичними й практичними проблемами міжнародного країнознавства.

ББК 63.3(051)64я73

ISBN 966-608-701-4

© М. С. Дорошко, 2007
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2007

Співдружність Незалежних Держав (СНД), що утворилася у 1991 р. внаслідок розпаду Радянського Союзу і до якої входять дванадцять країн (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна), є одним з найбільших регіональних угруповань світу. Попри значну територію, неабиякий економічний, людський потенціал і багату культурну спадщину, пострадянський простір досі належить до недостатньо вивчених у країнознавчому сенсі регіонів світу. Пропонований навчальний посібник з країнознавства держав СНД покликаний заповнити прогалину у країнознавчих дослідженнях і допомогти усім, хто цікавиться країнознавчою тематикою, проаналізувати державотворчі традиції й з'ясувати суть політичних, соціально-економічних, етнодемографічних, геополітичних та культурних процесів, що відбуваються в країнах СНД.

У пропонованому доробку автор не переслідував мету дати вичерпну країнознавчу характеристику держав СНД, а зосередився передусім на глибинному аналізі історичного минулого нових незалежних держав, що сприятиме розумінню сучасних процесів. Значну увагу було приділено висвітленню спільних проблем країн СНД, зокрема тих, які характеризують стан міждержавних відносин колишніх республік СРСР, їх економічної й політичної співпраці. Автор прагнув показати позицію кожної з держав Співдружності щодо вирішення низки спірних питань, що залишилися у спадщину від СРСР і Російської імперії, їх ставлення до “заморожених” конфліктів на теренах СНД та інтеграційних проектів на пострадянському і євроатлантичному просторі, до вирішення проблеми захисту прав національних меншин тощо.

Головна мета посібника полягає в тому, щоб майбутній фаховий країнознавець отримав необхідний мінімум знань щодо основних етапів історичного та культурного розвитку, політичного і економічного устрою країн СНД, їх адміністративно-територіального поділу, складу населення, вміло орієнтувався у міжнародних політичних, економічних, правових відносинах, культурних зв'язках країн. Саме таких фахівців потребує Українська держава, яка прагне знайти своє місце у світі, самоствердитися у міжнародних політичних, економічних та інших структурах.

СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ ЯК МІЖДЕРЖАВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ

1.1. Проголошення Російської імперії та входження до її складу теренів, що становлять основу територій країн Співдружності Незалежних Держав

Утворення у грудні 1991 р. Співдружності Незалежних Держав, яка нині налічує 12 з 15-ти колишніх республік колишнього СРСР, має глибинний історичний підтекст, суть якого полягає в тому, що в минулому території усіх нових незалежних держав, що виникли на пострадянському просторі, входили до 1917 р. до складу Російської імперії, а в 1922–1991 рр. — Радянського Союзу, державоутворюючим ядром яких був російський народ. Щодо останнього, то, як писав один з найвідоміших офіційних істориків царської Росії В. Ключевський, великорос (себто, росіянин. — *М. Д.*) уперше вийшов на арену історії в особі ростово-суздальського князя Андрія Боголюбського в другій половині XII ст.

Визначальну роль у перетворенні північно-східних земель Київської держави на осердя нового могутнього державного утворення, за яким тільки у XVIII ст. остаточно закріпилася назва Росія, відіграло Московське князівство, що виокремилася як удільне з Великого князівства Володимирського у 1276 р. і поступово перебрало на себе роль “збирача” земель спочатку північно-східної частини колишньої Київської держави, а після звільнення наприкінці XV ст. від монголо-татарського ярма вступило в боротьбу з Великим князівством Литовським та Польським королівством за політичну спадщину Київської Русі.

Першими міць Московії відчули на собі Казанське й Астраханське ханства, підкорені царем Іваном IV Грозним (1533–1584), згодом до Москви були приєднані народи Поволжя і Сибірське ханство, а вже

з середини XVII ст. активізувалася російська експансія у західному напрямку — до України, Східної Білорусії, Прибалтики.

Загарбання Московською державою нових територій підготувало ґрунт для проголошення Росії імперією, що сталося у вересні 1721 р. Прикметно, що проголошення імперії і надання Сенатом цареві Петру I титулу імператора (22 жовтня 1721 р.) відбулося невдовзі після підписання 30 серпня 1721 р. зі Швецією Ніштадського мирного договору, за яким Петербург отримував Інгерманландію, Естляндію, Ліфляндію, частину Карелії та острови Езель, Даго й Моон.

Послідовне здійснення Петром I реформ і зумовлені ними успіхи як на фронтах Північної війни, так і в придушенні внутрішнього опору призвели до суттєвих змін у зовнішньополітичній концепції Росії. Петро I відмовився від попередніх обіцянок союзникам (Данії й Саксонії) обмежитися Інгерманландією (Іжорською землею) і частиною Карелії, що були відторгнуті від Московського царства в результаті шведської інтервенції на початку XVII ст. Окуповані російськими військами Естляндія і Ліфляндія вже в 1710 р. фактично були анексовані. По-друге, починаючи з 1712 р., цар став активно втручатися у німецькі справи, намагаючись утримати під своїм впливом Курляндію, Мекленбург та Голштинію й обмежити вплив у німецьких землях Великої Британії, Франції й Данії.

З огляду на меркантилістську концепцію підтримки експансії російського торговельного капіталу Петро I після завершення Північної війни здійснив спробу захоплення транзитних торговельних шляхів до Індії та Китаю. В результаті російсько-перської війни 1722–1723 рр. було окуповане західне й південне узбережжя Каспію, що розглядалося як плацдарм для підготовки походу в Індію, в 1723 р. з тією ж метою навіть готувалася таємна експедиція адмірала Д. Вільстера на Мадагаскар.

У світлі цих подій і відомих напрямків зовнішньополітичної експансії спадкоємців Петра I не такою вже й фантастичною видається достовірність його “Заповіту”, опублікованого 1812 р. французьким істориком Шарлем Лезюром у книзі “Про зростання могутності Російської держави від її виникнення до початку XIX ст.”. У документі, між іншим, йдеться про необхідність постійно тримати армію й народ у готовності до ведення війни, будь-якими засобами розширювати державні кордони на півночі й півдні, зацікавити Австрію у вигнанні турок з Європи, підтримувати безвладдя в Польщі, щоб роздробити й підкорити її, захопити індійську і левантійську (близь-

косхідну) торгівлю, спричинити франко-австрійську війну й потім спрямувати російські регулярні війська в Західну Європу та ін.

Щоправда, безперервна боротьба придворних угруповань за владу після смерті Петра I, дворцеві перевороти, режим “біронівщини” не сприяли послідовності й активності зовнішньої політики Російської імперії. На якийсь час її правителям довелося зосередитися на збереженні територіальних загарбань першої чверті століття. Тим більше що імператриці Анні Іоаннівні (1730–1740), уряд якої складався здебільшого з іноземців (переважно німців) і не надавав належної уваги підтриманню боєготовності російської армії й флоту на відповідному рівні, довелося в 1732–1735 рр. повернути Ірану всі завойовані її дядьком Петром I території й погодитися на кордон по Тереку.

Не зовсім вдалою для Російської імперії виявилася і її перша спроба в союзі з Австрією витіснити Туреччину з Північного Причорномор'я. Внаслідок бездарності німецького за походженням командування російської армії, що насаджувало в ній пруськї порядки, війна 1735–1739 рр., яка забрала життя 100 тис. солдатів і українських козаків, закінчилася безрезультатно. Зате Петербургу разом із Віднем вдалося у 1733 р. стати на заваді обранню королем Речі Посполитої колишнього спільника шведського короля Карла XII Станіслава Лещинського. Інтервенція на територію Польщі 20-тисячного російського корпусу вирішила це питання на користь петербурзького ставленика Августа III (сина померлого Августа II — союзника Петра I у Північній війні). Переможницею Росія вийшла й у війні 1741–1743 рр. зі Швецією, котра за підтримки Великої Британії й Франції намагалася ревізувати Ніштадський договір. Кордони Російської імперії у Фінляндії просунулися за Виборг на 60 верст.

На анексованих Росією територіях неминує впроваджувалась політика асиміляції новоприлучених народів. Сутність такої політики досить влучно визначила імператриця Катерина II (1762–1796) у таємній інструкції генерал-прокуророві сенату Олександру В'яземському: “Малоросія, Ліфляндія й Фінляндія суть провінції, які послуговуються дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу начебто незручно; проте і не можна вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними як з чужими землями, це було б явне безглуздя. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба ненав'язливо привести до того, щоб вони обрусіли й не дивились, як вовки в лісі”. Але уряд не зупинявся й перед застосуванням грубої сили, як у випадку зі зруйнуванням у 1775 р. Запорозької Січі.

Саме Катерина II продовжила активну й наступально-агресивну зовнішньополітичну діяльність Росії. Спритно використовуючи так зване дисидентське питання (про становище й права православного та лютеранського населення), Російська імперія спільно з Пруссією і Австрією в 1772 р. здійснила перший поділ Речі Посполитої і отримала східну частину Білорусі по Західній Двіні та верхньому Дніпру.

Перший поділ Польщі відбувся в умовах російсько-турецької війни 1768–1774 рр., розв'язаної Стамбулом у надії на допомогу Парижа. Проте розрахунки Франції й Австрії на те, що Росія, зайнята польськими справами, не зможе вести успішну війну з Туреччиною, не справилися. Після гучних перемог на суші біля Ларги і при Кагулі у 1770 р., біля Туртукая і Козлуджі в 1774 р., знищення турецького флоту в Чесменській бухті в 1770 р. Стамбул змушений був погодитися на мирні переговори і підписати 10 липня 1774 р. Кючук-Кайнарджійський мирний договір. За його умовами ліквідовувалася васальна залежність Кримського ханства від Туреччини, Росія отримувала землі між Дніпром і Південним Бугом, а також міста Азов, Керч, Єнікале і Кінбурн. Крім того, Петербург дістав право на безперешкодне плавання торговельних суден Азовським і Чорним морями та чорноморськими протоками. Додавши до тексту мирного договору пункт про захист інтересів християнського населення, Росія одержала зручну нагоду й надалі втручатися у внутрішні справи Оттоманської імперії. Зрештою, успішне закінчення війни було використане російською дипломатією для зміцнення союзу з Австрією, який був оформлений договором 1781 р.

Під приводом внутрішньополітичної нестабільності в Криму Катерина II своїм указом від 8 квітня 1783 р. включила Кримський ханат до складу Російської імперії. Наприкінці того ж року Туреччина змушена була офіційно визнати цей факт, таким чином, Росія отримала все Приазов'я і Причорномор'я від Південного Бугу до Кубані. На території півострова розгорнулося будівництво військових фортець, а новозаснований Севастополь став базою Чорноморського флоту.

Впавши в ейфорію від гучних зовнішньополітичних успіхів, Катерина II і її фаворит Григорій Потьомкін в душі “заповіту Петра I” висунули так званий грецький проект відновлення на Балканському півострові Візантійської імперії зі столицею у Стамбулі й онуком Катерини II Костянтином на престолі. Хоча тоді реалізувати цю ідею не вдалося, прагнення встановити контроль над чорноморськими про-

токами стане настирним бажанням усіх володарів Російської імперії й СРСР аж до Й. Сталіна включно.

Наступний зовнішньополітичний успіх Росії — здобуття у союзі з Австрією перемоги у війні з Туреччиною 1787–1791 рр. За умовами Ясського мирного договору від 29 грудня 1791 р. Туреччина відмовлялася від претензій на Крим, Кубань і Східну Грузію, а до Росії приєднувалася західна частина північнорноморського узбережжя до Дністра. Величезні земельні угіддя в “Новоросії” та Криму були щедро роздані російським дворянам, уряд усіляко заохочував поміщицьку колонізацію, а в 1796 р. на Південну Україну, Крим і Передкавказзя було поширене кріпосне право.

Друга (за правління Катерини II) війна з Туреччиною закінчувалася за умов, коли на заході Європи палала Французька революція, боротьба проти поширення впливу якої стала головним змістом зовнішньої політики російського царату в 90-ті роки XVIII ст. Щоправда, спершу Катерина II не надавала особливого значення подіям у Франції, вважаючи їх звичайним бунтом, котрий до того ж здатен відволікти увагу Великої Британії, Франції й Австрії від Сходу, де Росія отримала б свободу дій. Тому хоча Росія й приєдналася до антифранцузької коаліції в 1793 р., зобов’язавшись допомагати їй військами й грошима, безпосередньої участі у бойових діях Петербург не брав.

Увагу російського уряду тоді вкотре привернула Річ Посполита, де під впливом Французької революції 3 травня 1791 р. було прийнято помірковану конституцію й наростав визвольний рух. Катерина II пішла назустріч пруським пропозиціям і погодилася на проведення в 1793 р. другого поділу Речі Посполитої. Росія тоді загарбала центральну частину Білорусі й Правобережну Україну. Наступного року царські війська під командуванням Олександра Суворова жорстоко придушили польське повстання під проводом Тадеуша Костюшка і забезпечили проведення у 1795 р. третього поділу Речі Посполитої Росією, Австрією й Пруссією. Згідно з ним Росії дісталися Курляндія, Литва, Західна Білорусь і Волинь. Польський народ більше ніж на століття втратив національну державність, поділи зміцнили союз трьох монархій, який став оплотом реакції в Європі, а царська Росія швидко перетворювалася на “жандарма Європи”. За наказом Катерини II для відправки проти революційної Франції була підготовлена 60-тисячна армія під командуванням О. Суворова, однак раптова смерть імператриці перешкодила початку інтервенції.

Наступним завданням російської імперської дипломатії стало утворення Росії на Кавказі. У вересні 1801 р. було видано царський маніфест про приєднання до Російської імперії Східної Грузії, подальшими кроками стали прийняття в російське підданство Мингрельського і Гурійського князівств. Гянджинське та інші ханства Північного Азербайджану, що входили до складу Перської імперії, визнали владу Російської імперії завдяки збройному втручанню, що спричинило тривалу Російсько-іранську війну 1804–1813 рр.

Не втрачала Росія зручних нагод поширити свою експансію і на північному та західному напрямках. Так, в результаті переможної війни зі Швецією за Фрідріхсгамським мирним договором 5 вересня 1809 р. до складу Російської імперії на правах “Великого князівства” увійшла Фінляндія, що отримала конституцію і власний сейм. Скориставшись труднощами наполеонівської Франції в Іспанії, імператор Олександр I (1801–1825) домогся визнання нею прав Росії на Молдову, Волощину і Фінляндію. А напередодні вторгнення наполеонівської армії в Росію Петербургу вдалося укласти у травні 1812 р. Бухарестський мирний договір з Туреччиною, згідно з яким до російських володінь було приєднано Бессарабію й частину Чорноморського узбережжя з Сухумі. З одночасним згортанням воєнних дій з боку Ірану (у 1813 р. з ним було укладено Гюлістанську угоду, за котрою до Росії відійшли Дагестан, Грузія і Північний Азербайджан) не здійснились плани Наполеона на виступ його союзників на півдні.

Наступні територіальні придбання Росії припадають на добу царювання Миколи I (1825–1855). За результатами Російсько-іранської війни 1826–1828 рр. до складу Російської імперії за Туркманчайським договором 10 лютого 1828 р. увійшло Нахічеванське ханство, а за Росією зберігалось виняткове право тримати військовий флот у Каспійському морі.

Адріанопольський трактат від 2 вересня 1829 р., що увінчав Російсько-турецьку війну 1828–1829 рр., остаточно визнавав приєднання до Росії Грузії, Єриванського й Нахічеванського ханств, які відійшли від Ірану, а також дозволяв вільний прохід через Босфор та Дарданелли російських торговельних суден. Росія брала на себе гарантію автономії Волощини й Молдови, а Туреччина зобов'язувалася узаконити автономію Сербії і встановити кордони Грецької держави.

Щоправда, імперські амбіції дещо приглумили поразка Росії у Кримській війні 1853–1855 рр. 18 березня 1856 р. було підписано

принизливий для Росії Паризький мирний договір, умови якого обмежували військово-морські сили імперії на Чорному морі, проголошували свободу плавання по Дунаю, позбавляли Росію прав захисту інтересів православних на території Туреччини та покровительства Сербії, Волощини й Молдови, зобов'язували її повернути Стамбулу південну частину Бессарабії й Карс.

Завершився процес формування Росії як колоніальної імперії у другій половині XIX ст. Це пов'язано насамперед з остаточним завоюванням Кавказу, захопленням Приамур'я і Примор'я. Ще одним важливим напрямом зовнішньополітичної експансії Петербурга у другій половині XIX ст. залишалася Середня Азія, яка після включення до складу Росії у першій половині XIX ст. Казахстану і Закавказзя та виходу Росії до узбережжя Тихого океану опинилася в оточенні російських володінь. Це пояснюється значною мірою тим, що в умовах низької купівельної спроможності селянства і слабкого розвитку торгівлі із Західною Європою російська промислова буржуазія була вкрай зацікавлена у східних ринках. Безперервні династичні чвари, змови, часті двірцеві перевороти, постійні війни між Кокандським і Хівинським ханствами та Бухарським еміратом полегшували їхнє загарбання Російською імперією.

На початку 1864 р. російські війська розпочали наступ на найбільше з-поміж середньоазійських державних утворень — Кокандське ханство і захопили міста Ауліє-Ата, Туркестан і Чимкент, а в травні наступного року — Ташкент. Це дало змогу з'єднати Сирдар'їнську і Сибірську військові укріплені лінії, утворити передову Новококандську лінію й розпочати бойові дії проти Бухари. Населення Північної Киргизії, що потерпало від здирств кокандського хана і китайської адміністрації, добровільно перейшло під владу Росії. На зайнятих територіях Кокандського ханства було створено Туркестанське генерал-губернаторство з центром у Ташкенті.

Спроба бухарського еміра організувати проти Росії “газават” (священну війну) закінчилася невдачею, і на початку травня 1868 р. російські війська взяли Самарканд та наблизилися до Бухари. Кокандський хан Худояр і Бухарський емір Музаффар-Еддін визнали себе васалами Петербурга і надали російським купцям право безмитної торгівлі. У 1873 р. російські війська розгорнули наступ на Хівинське ханство і оволоділи його столицею, в результаті чого воно теж визнало васальну залежність від Росії. Скориставшись народним повстанням у Кокандському ханстві, Петербург у 1876 р. ліквідував

його, а територію приєднав до Туркестанського генерал-губернаторства як Ферганську область.

Ще під час підготовки походу на Хіву на східнокаспійському узбережжі в 1869 р. було засноване місто Красноводськ, яке стало основною базою для подальшого наступу на оази туркмен-хліборобів. Кілька років точилася запекла боротьба за оволодіння Ахал-Текінською оазою та її фортецею Геок-Тепе, й лише після її здобуття туркменські племена почали переходити під владу Росії. До середини 1880-х років до складу імперії було включено всі основні землі Туркменії, а в першій половині 90-х років XIX ст. завершилось приєднання Таджикистану. За російсько-британською угодою 1895 р. до васального Росії Бухарського емірату відійшли таджицькі землі на правому березі П'янджу. Таким чином, на кінець XIX ст. Російська імперія об'єднала величезні території, однак, так і не облаштувавши їх належним чином, зіштовхнулася з прагненням поневолених народів реалізувати своє право на самовизначення під впливом революційних подій 1917 р.

1.2. Розпад Російської імперії та національне самовизначення народів імперії. Утворення СРСР і проблема суверенітету союзних республік

Лютнева 1917 р. революція в Росії не лише поклала початок руйнації Російської імперії, але й надала величезного імпульсу національно-визвольним рухам, починаючи з фінів і закінчуючи бурятами, котрі вже 6 березня 1917 р. вимагали з Чити національно-територіальної автономії із законодавчими повноваженнями. Генераторами ідей національного самовизначення й організаторами боротьби за їхню реалізацію на території Росії стали понад 50 політичних партій, за якими йшли численні молодіжні, професійні та релігійні національні організації.

Так, у Білорусі на з'їзді громадсько-політичних діячів у березні 1917 р. був заснований Національний комітет на чолі з депутатом Державної Думи Романом Скірмунтом, а в липні його змінила Центральна рада білоруських організацій, створена на спільному з'їзді Білоруської соціалістичної громади (близько 5 тис. осіб), Союзу земельних власників, Білоруської народної партії та ін. Вона претендувала на роль крайового державного органу влади, добиваючись надання Білорусі автономії в межах Російської держави.

У Закавказзі згуртування політичних сил (за винятком крайніх лівих) також відбувалося по лінії партій однієї нації. У Грузії в квітні 1917 р. була сформована інтерпартійна Рада за участю місцевих меншовиків і есерів, Революційної партії соціалістів-федералістів та новоствореної Національно-демократичної партії (близько 7 тис. осіб). Оскільки чимало грузинських меншовиків після Лютневої революції посіли впливові державні посади, Рада активно підтримувала Тимчасовий уряд, сподіваючись на надання ним Грузії політичної автономії.

Схожу позицію у Вірменії перед лицем турецької загрози зайняли також найстаріша в Росії Вірменська соціал-демократична партія “Гнчак” (“Дзвін”, 15 тис. осіб) і Вірменський революційний союз “Дашнакцутюн”. З ініціативи останнього наприкінці вересня 1917 р. під гаслом об’єднання “живих сил” нації була скликана Вірменська національна рада, що сформувала Національну раду.

Найвпливовіша в Азербайджані партія “Мусават” приваблювала селянські й робітничі маси як національно-релігійними пантюркістськими гаслами, так і радикальними вимогами в аграрному питанні. У червні 1917 р. мусаватисти об’єдналися з “Тюркською партією федералістів” у Тюркську демократичну партію “Мусават”, що виступала за створення національної Азербайджанської держави у федеративному зв’язку з демократичною Росією.

Національно-визвольна боротьба мусульманських народів Криму, Поволжя, Казахстану і Середньої Азії розгорталася під впливом ліберальної течії джадідизму (з арабської — новий метод), в основі якої була ідеологія панісламізму. На початку березня 1917 р. колишні лідери джадідизму Мохамед Карі Абдурашидханов і Мустафа Чокаєв створили в Ташкенті партію “Шура-і-іслам” (з арабської — “Рада ісламу”), котра виступала за національно-релігійну автономію Туркестану на засадах парламентської демократії. Але з моменту заснування всередині цієї справді масової організації спалахнула боротьба між власне джадідами, що обстоювали інтереси національної буржуазії, та вищим духовенством — улемістами. У червні улемісти вийшли з “Шура-і-іслам” та заснували власну партію — “Шура-і-улема” (з арабської — “Рада духовенства”), що об’єднувала прихильників повного збереження патріархально-феодальних норм у побуті та громадському житті в дусі “чистого ісламізму” й противників будь-яких реформ. Улемісти вимагали відокремлення Туркменістану від Росії й об’єднання всіх мусульман у єдину мусульманську державу під егідою Туреччини.

Щодо Казахстану, то тут на базі оренбурзького осередку кадетської партії на I Всекиргизькому з'їзді наприкінці липня 1917 р. оформилась партія “Алаш”, яка висувала гасло автономії Казахстану і виступала за поступове реформування патріархально-феодальних порядків у демократичному напрямі. Це забезпечило партії широку соціальну підтримку — від байської верхівки до аульських низів.

Тимчасовий уряд змушений був піти назустріч окремим вимогам національно-визвольних рухів, які, проте, не виходили за межі програми кадетської партії. Так, 6 березня 1917 р. був оприлюднений маніфест про відновлення автономії Фінляндії, а у відозві від 17 березня Тимчасовий уряд висловився за “відновлення незалежності Польської держави, утвореної з усіх земель, заселених переважно польським народом”. Але водночас робилося застереження, що майбутнє Польської держави має бути пов'язаним з Росією “вільним військовим союзом”.

Решта пригноблених колишньою імперією націй мала задовольнитися дозволом міністра народної освіти О. Мануйлова на запровадження рідної мови у початковій школі та відкриття національних приватних гімназій. Розгляд проблеми національно-територіальної автономії та федералізації Росії належав до компетенції майбутніх Установчих зборів, що не могло задовольнити навіть найскромніші побажання литовців і українців, молдаван і грузинів, білорусів і вірмен. Така національна політика Тимчасового уряду призвела не лише до його повалення у жовтні 1917 р. більшовиками, але й сприяла утворенню на уламках Російської імперії 13 держав. Стати справді незалежними від колишнього імперського центру спромоглися Польща, Фінляндія і три країни Балтії. В інших регіонах утвердилася диктатура більшовицької партії. Створена нею Радянська Росія об'єднала навколо себе сім псевдодержав, в тому числі й Українську СРР. Попри незалежний статус, владні структури національних республік являли собою регіональні відгалуження єдиної системи влади. Конгломерат восьми держав в одній країні існував недовго. Наприкінці 1922 р. з'явилася єдина держава з безнаціональною назвою — Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). У неофіційному спілкуванні її сусіди зберегли стару назву — Росія, яка більше відповідала реальності.

Як і Російська імперія, СРСР був також утворений насильницьким шляхом. Понад те, під фундамент нової держави було закладено міну уповільненої дії, оскільки в ході утворення СРСР національні

інтереси були підпорядковані класовим, політичним. Це пояснювалось тим, що лідер більшовиків В. Ленін хотів об'єднати зусилля народів з тим, щоб реалізувати ідею соціальної справедливості, класової солідарності, світової революції.

На відміну від інших імперій новітньої доби історії, які занепадали протягом поступового перетворення їхніх колишніх митрополій на “нормальні” нації та національні держави, царська, а потім і радянська імперії розвалилися до виникнення сучасної російської нації і російської національної держави. Основним чинником розпаду імперії у 1917 р. і СРСР у 1991 р. виявився конфлікт між імперською державою і російською нацією, що народжувалася. В обох випадках “Росія” сприяла краху “імперії”. Це уможливило зробити висновок, що обом імперіям не вдалося вирішити “російське питання” – мабуть, найважливіше з національних питань, що вимагали свого розв'язання в цих імперіях.

Іншим важливим чинником краху російської та радянської імперій, як ми вже зазначали, був їхній надекспансіонізм. Імперії встановили гегемонію над народами й територіями, що відмовлялися визнати за Росією та СРСР вищий ступінь цивілізованості, сучасніші форми економіки й управління, тобто якості, без яких імперія без примусу не може здійснювати владу. Для підтримання гегемонії за браком таких якостей доводилося невиправдано часто вдаватися до насильства. Внаслідок цього російське панування лягало важким тягарем на російський народ, що, у свою чергу, посилювало відчуження росіян від “своєї” держави. Це створювало додаткові перешкоди на шляху формування сучасної російської нації.

Якщо надекспансія була основним чинником розпаду Росії імперської, то крах СРСР прискорив інтернаціоналізм (у московському тлумаченні), що його практикував СРСР. Насіння неминучого колапсу СРСР було посіяне в часи його найбільшого військово-політичного тріумфу – в період Другої світової війни і після неї.

Проголошення суверенітету Росії 12 червня 1990 р., як відзначав “радянолог” Джордж Кеннан, не лише “поставило російську націю в один ряд з іншими периферійними утвореннями колишнього Радянського Союзу”, а й “створило смертельну загрозу самому існуванню Радянського Союзу”. Радянський Союз ставав “порожньою оболонкою, без народу, без території, з суто теоретичною ідентичністю”.

1.3. Утворення Співдружності Незалежних Держав. Основні етапи становлення, робочі органи, принципи та механізм функціонування СНД

Після того як на початку 1990-х років переговори щодо підготовки нового Союзного договору зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік зі складу СРСР та утворення незалежних держав став реальним фактом. 8 грудня 1991 р. в резиденції білоруського уряду Віскулі керівники Білорусії, Росії та України підписали Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Республіка Білорусь, Російська Федерація і Україна як держави-засновниці СРСР, котрі підписали Союзний договір 1922 р., констатували, що “Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування”. Угода була відкритою для всіх держав – членів колишнього СРСР, а також для інших держав, що поділяють її цілі і принципи.

21 грудня 1991 р. в Алмати відбулася зустріч глав 11 суверенних країн зі складу республік колишнього СРСР, на якій було прийнято протокол до Угоди про утворення СНД у складі Азербайджану, Білорусії, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, РФ, Таджикистану, Туркменистану, Узбекистану й України. Було ухвалено рішення про створення вищих органів СНД – Ради глав держав та Ради глав урядів. Крім того, було підписано декларацію, якою підтверджувалась рівноправність учасників нового утворення, прихильність до співробітництва в економічній сфері, гарантії виконання зобов'язань колишнього СРСР. У декларації зазначено, що СНД не є ні державою, ні наддержавним утворенням. Грузія певний час залишалась спостерігачем, але 9 грудня 1993 р. приєдналась до СНД.

22 січня 1993 р. на засіданні глав держав СНД в Мінську було прийнято Статут СНД. Метою СНД визначались: співробітництво в політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній та інших сферах; всебічний і збалансований економічний і соціальний розвиток держав-членів; забезпечення основних прав і свобод людини; мирне вирішення суперечок і конфліктів між державами СНД тощо. Основними принципами задекларовано: поважання суверенітету держав-членів, непорушність державних кордонів, територіальну цілісність, незастосування сили чи загрози силою, невтручання у внутрішні справи, врахування інтересів одне одного і організації в цілому. Стаття 12 Статуту вказувала на можливість використання

збройних сил у порядку здійснення права на самооборону індивідуальну чи колективну.

Вищим органом СНД є Рада глав держав, яка обговорює і вирішує принципові питання діяльності держав-членів у сфері їхніх загальних інтересів; збирається на засідання двічі на рік; за ініціативою одного з членів може бути проведено позачергове засідання. Рада глав урядів координує співробітництво органів виконавчої влади держав-членів в економічній, соціальній та інших сферах загальних інтересів. Рішення Рад глав держав і глав урядів приймаються консенсусом.

Постійно діючим виконавчим, адміністративним і координуючим органом Співдружності є Виконавчий комітет СНД на чолі з Виконавчим секретарем СНД, який призначається Радою глав держав. Відповідно до квітневих (1999 р.) рішень Ради глав держав СНД кожна держава-учасниця самостійно вирішує питання про участь у будь-якому з органів СНД, а обов'язковими для неї визнаються лише ті рішення, учасником яких вона є.

Ініціатори створення СНД не мали чітко опрацьованої концепції цього об'єднання. Самі учасники до Співдружності поставилися по-різному: Росія вбачала в ній перехідний етап на шляху до реінтеграції, для решти СНД стала засобом досягнення національної незалежності та зміцнення державності. Певною мірою СНД забезпечило мирні умови для цивілізованого “розлучення” республік колишнього СРСР. Надалі, насамперед зусиллями російської дипломатії, було активізовано інтеграційний процес. СНД мала перебрати на себе основні координуючі функції економічного та господарського характеру. Почалося активне напрацювання відповідних документів і актів, що мали регламентувати її діяльність. Загалом було прийнято понад 1000 багатосторонніх документів, однак реальні практичні наслідки мають менше третини підписаних документів, інші фактично залишаються недієздатними.

У Росії та за її межами можна часто почути думку, що Росія після 1991 р. є “штучним утворенням”, оскільки ніколи в історії не існувала в теперішніх кордонах. Це правда, але те саме можна сказати й про багато інших держав сучасної Європи, не кажучи вже про Азію та Африку. До 1990 р. не було Німеччини в її нинішніх кордонах. Та Польща, що утворилася 1945 р., ніколи раніше не існувала. Туреччина, чії обриси на карті всі, крім курдів, вважають природними й “нормальними”, розглядалася у 1920-х роках як “штучне” породження у ході облаштування колишньої Османської імперії. Певна річ, в усіх цих

випадках вимагалася глибока й болісна переоцінка цінностей, перш ніж відповідні народи дійшли згоди про те, якими мають бути Німеччина, Польща чи Туреччина.

Ці приклади дають змогу оцінити важливість проблеми ідентифікації сучасної Росії. Адже сьогодні політики і впливові аналітики в Москві приділяють набагато більше уваги тому, як повернути Мінськ, Астану чи Київ, ніж, наприклад, тому, як не “втратити” Казань, підкорену Московією в середині XVI ст. Вони більше думають про реставрацію імперії і менше — про побудову власної національної держави. Можливо, вони реалісти: перша імперія існувала кілька сторіч, друга — 70 років, тоді як перша республіка — єдиний період демократії, який був у Росії до падіння СРСР, — протрималася лише вісім місяців (з лютого по жовтень 1917 р.). Проте реставратори імперії, можливо, помиляються. Вони повторюють фатальні помилки своїх царських та радянських попередників, які, як сказав Г. Кіссінджер, страждали на “російську манію нових завоювань”. І лише мало хто “зумів збагнути, що для Росії розширення території призведе до подальшого ослаблення”, адже комуністична імперія впала, загалом, з тих самих причин, що й царська.

Звертачись до царського й радянського минулого сучасні російські еліти змушує не тільки “манія завоювань”, а й неухаюча до життя пересічних росіян. Коли О. Солженіцин стверджує, що російській нації сьогодні не існує, згадуються слова Р. Пайпса, який твердив, що події жовтня–листопада 1917 р. являли собою факт “нестановлення російської нації”, бо як інакше пояснити успіх російських більшовиків, котрі розглядали Росію “як трамплін до світової революції”. Симптоматичним з огляду на це є запис, що його зробив у своєму щоденнику російський історик Юрій Готьє 22 січня 1918 р.: “Що це за нація, яка дозволяє проводити на собі такі експерименти?”

Колишній посол США в СРСР Джек Ф. Метлок у своїх спогадах переконує читачів, що “Росія більше не в змозі дозволити собі імперію, хоч би як вона силкувалася її відновити. Якщо XX ст. і навчило нас чогось, то це того, що імперія — важкий тягар”. Він також відзначає аспект, який, хоч як це не дивно, не помічають ті, хто мріє про реставрацію імперії: ймовірний опір колишніх республік. На думку Метлока, для Росії “основним питанням є утворення своєї нації... Росія повинна, зрештою, або реформуватись, або розвалитись”.

1991 р. здавалося, що Росія вестиме за собою весь пострадянський простір у розумінні економічних реформ і демократизації, так само,

як раніше Росія була рушійною силою радянзації. Ті росіяни, які не прийняли розпаду комуністичної імперії, але підтримали демократію й ринкову економіку, не без підстав сподівалися, що політична і культурна зверхність Росії у процесі дерадянзації дасть змогу реставрувати Російську імперію — цього разу в ліберальному чи “західному” вигляді. Але такий шанс міг би з’явитися тільки в разі незворотності економічних і політичних реформ у самій Росії. На жаль, цього не сталося. Натомість маємо Росію, що вибудовує, напевне, комфортну для еліти модель авторитарно-бюрократичного абсолютизму, де демократичні та громадянські інститути вже набули суто декоративно-го вигляду.

1.4. Інтеграційні об’єднання на терені Співдружності Незалежних Держав

Практично від самого початку створення СНД, переважно зусиллями російської дипломатії, ініціюються різноманітні інтеграційні проекти. Найбільш масштабними в рамках СНД є проекти з розвитку багатостороннього співробітництва у військово-політичній та економічній сфері. 15 травня 1992 р. в Ташкенті Вірменія, Казахстан, Росія, Таджикистан і Узбекистан підписали Договір про колективну безпеку. Згодом до нього приєднались Білорусь, Азербайджан, Грузія й Туркменістан.

24 вересня 1993 р. у Москві глави дев’яти держав — Азербайджану, Казахстану, Вірменії, Білорусі, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану та Узбекистану — підписали Договір про створення Економічного союзу. 24 грудня 1993 р. до договору приєднався Туркменістан, 15 квітня 1994 р. як асоційований член до нього приєдналася Україна. Тоді ж главами держав СНД було підписано угоду про створення зони вільної торгівлі країн СНД. 6 січня 1995 р. було укладено угоду про Митний союз між РФ та Республікою Білорусь, до якої згодом приєднався Казахстан. 29 березня 1996 р. у Москві був підписаний Договір між Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном та РФ щодо поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сферах. Однак переговори країн-учасниць про вступ до СОТ та входження до цієї організації Киргизстану відсторонили завдання формування Митного союзу і навіть зони вільної торгівлі на невизначений термін.

Найбільший прогрес у гармонізації митної політики і формуванні спільного митного простору, як і у галузі військово-політичного

співробітництва, був досягнутий лише у відносинах РФ з Білоруссю, коли 2 квітня 1996 р. сторони уклали договір про створення Співтовариства, а 8 грудня 1999 р. — Союзної держави Росії та Білорусі.

Однак загалом, в силу суттєвих розбіжностей в інтересах та політиці країн — учасниць СНД, концепція Економічного союзу, яка була закладена в Договорі 24 січня 1993 р., залишилася нереалізованою. В середині самої СНД мали місце і нині тривають процеси подальшої диференціації, формування формальних і неформальних, тимчасових і більш стійких коаліцій держав. Цей процес отримав суттєвий імпульс у зв'язку з оформленням Центральноазійського союзу (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан) та формуванням у 1997–1999 рр. об'єднання ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), яке у 2002 р. набуло офіційного статусу міжнародної організації (Узбекистан 2005 р. заявив про свій вихід з неї і ГУУАМ перетворилася на ГУАМ).

У Росії створення ГУУАМ було сприйнято як спробу п'яти колишніх радянських республік вийти з-під опіки Кремля. Російській дипломатії у відповідь на розвиток дезінтеграційних процесів кінця 1990-х років вдалося певною мірою протиставити новостворене Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), яке, за задумом організаторів, мало стати новим потужним інтеграційним центром в рамках СНД. ЄврАзЕС, створений у жовтні 2000 р. РФ, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном для прискорення реалізації Договору про Митний Союз та Єдиний економічний простір 1999 р. між п'ятьма країнами, від самого початку свого існування виступав як своєрідна матеріалізована версія ідеологем євразійства, популярних в російському політичному дискурсі. Судячи зі складу учасників ЄврАзЕС (а до нього було залучено країни, що склали найбільш виражену “клієнтелу Кремля”), він постав як альтернатива іншому об'єднанню пострадянських держав — ГУУАМ (щоби зруйнувати його, Україні та Молдові надали навіть статус спостерігачів у ЄврАзЕС).

Про те, що ЄврАзЕС є передовсім російським геополітичним проектом, прямо заявляв тодішній голова російського уряду М. Касьянов. Під час візиту до Москви свого українського колеги Касьянов не приховував, що вступ України до ЄврАзЕС економічно не вигідний для Росії, бо за такого сценарію знизиться доходна частина державного бюджету його країни. Але ця жертва, за логікою російської сторони, виправдана з огляду на “інтереси геополітичного партнерства” двох країн.

Не досягнувши, врешті, згоди України на вступ до ЄврАзЕС, наполегливі кремлівські реінтегратори на початку 2003 р. запропонували ще один нібито економічний, а насправді геополітичний проект під назвою Єдиний економічний простір (ЄЕП), куди мали увійти РФ, Білорусь, Казахстан і Україна. Задля успішної його реалізації російський президент В. Путін навіть відмовився від головування в Раді глав держав СНД, передавши його Л. Кучмі — президенту держави, що є лише асоційованим членом СНД. Розпочавши створення ЄЕП, Росія виходить з необхідності відтворення на євразійському просторі з участю України фактичної альтернативи ЄС — моделі ЄЕП, яка поєднувала б у собі механізми не лише зони вільної торгівлі (як того бажає Україна), а й більш глибокої інтеграції — митного союзу, гармонізацію законодавства і в кінцевому підсумку — перехід до спільної валюти.

Навряд чи слід когось переконувати у тому, що зазначений рівень інтеграційних процесів виходить за межі суто економічного співробітництва. Її реалізація передбачає обов'язкову політичну інтеграцію чотирьох країн, а відтак — і відповідну зміну стратегічної парадигми нашої держави. За нашими переконаннями, позиція Росії, незалежно від того, як вона презентується політичним керівництвом РФ, зводиться насамперед до зазначеної цілі. Це, з погляду стратегічних прагнень Російської Федерації, нині визначальне. “Для того щоб інтеграція в ЄЕП пішла далі декларацій, — писав 2003 р. впливовий російський часопис “Експерт”, — самого економічного інтересу замало. Країни-учасниці, і насамперед Україна, мають для себе визначити нову політичну парадигму”.

Відповідна позиція була аргументована і віце-спікером Державної Думи РФ В. Жириновським: “Нам, усім чотирьом країнам — Росії, Україні, Білорусії та Казахстану — вигідно, — відзначив він в одному зі своїх інтерв'ю, — посилити процес утворення економічного союзу з переходом у політичний, а далі — утворити союзну державу... що матиме спільну Конституцію”. Ці та подібні їм “ідеї” не є чимось новим, оскільки загальновідомо, що саме цивілізованого “розлучення” України та Росії й не бажає допустити впливова російська політична еліта, яка разом з переважною більшістю пересічних росіян свято переконана в тому, що у розпаді СРСР і нинішніх негараздах Росії винна Україна; що незалежна Україна є геополітичною аномалією і загрозою Росії; що Росія без України є геополітично незавершеною і не може відродитися як велика держава; що російський і ук-

раїнський народи — це єдине ціле з однією вірою, однією мовою і їх возз'єднання є лише питанням часу; що мета возз'єднання росіян і українців — створення єдиного наднароду, з яким рахуватиметься і перед яким тремтітиме Європа і світ.

1.5. Розвиток українсько-російських міждержавних відносин у пострадянську добу

Важливість України для РФ полягає не лише в ностальгії за імперією. Суть стратегічних інтересів Росії полягає в тому, що територією України проходять життєво важливі для РФ транспортні транзитні шляхи (газо- і нафтопроводи, автомагістралі та залізниці), що з'єднують її з Центральною і Західною Європою. Саме через Україну пролягає найкоротший для Росії шлях до регіонів, в яких вона намагається зберегти свої присутність та вплив, — Балкани, Середземномор'я та Придністров'я.

Спроби закласти нові засади у фундамент відносин між Україною та Росією були здійснені ще у серпні 1990 р., коли представники українського парламенту, згуртовані у фракцію “Народна рада”, та їхні партнери з блоку “Демократична Росія” російського парламенту, підписали “Декларацію принципів міждержавних відносин між Україною та РРФСР”, що базувалася на Деклараціях про державний суверенітет України і Росії.

Цей документ підтвердив безумовне визнання України та Росії як суб'єктів міжнародного права, “суверенну рівність” обох країн; принцип невтручання у внутрішні справи одна одної і відмову від застосування сили у їхніх відносинах; непорушність існуючих державних кордонів між обома державами і відмову від будь-яких територіальних претензій; гарантування політичних, економічних, етнічних і культурних прав представників народів РРФСР, що проживають в Україні.

Ці принципи були закладені в офіційний договір між Росією та Україною, підписаний головами парламентів республік Б. Єльциним і Л. Кравчуком у Києві 19 листопада 1990 р. Особливий акцент у цьому документі зроблено на взаємному визнанні територіальної цілісності обох держав у їхніх кордонах у межах СРСР. Характерно, що обидва парламенти ратифікували Договір протягом кількох днів, хоча в Москві вже тоді висловлювалися сумніви щодо доцільності дотримання його положень у частині, що стосувалася належності Ук-

раїні Криму. Після проголошення Україною незалежності до кримської проблеми додалися питання подальшої долі Чорноморського флоту, умов постачання в Україну з Росії енергоносіїв, розподілу активів колишнього СРСР тощо.

Основною больовою точкою російсько-українських відносин є проблема Криму та Чорноморського флоту. Причиною винесення кримського питання на державний рівень стали дії російської парламентської комісії у закордонних справах, яка у січні 1992 р. у своєму проекті резолюції запропонувала парламенту Росії оголосити рішення Президії Верховної Ради СРСР щодо передачі Кримської області зі складу РРФСР Українській РСР від 19 лютого 1954 р. недійсним. 21 травня 1992 р. закрита сесія російського парламенту оголосила рішення від 19 лютого 1954 р. таким, що “не має законної сили з моменту прийняття”. А 9 липня 1993 р. російський парламент ухвалив ще одне деструктивне рішення — постанову про “російський федеральний статус” м. Севастополь.

Таким чином, Крим у руках російської сторони перетворився на засіб тиску на Україну на міждержавних переговорах про долю Чорноморського флоту (ЧФ). ЧФ, хоч давно і втратив своє стратегічне значення, становив для обох сторін певний інтерес, адже він налічував 45 великих надводних кораблів, 28 підводних човнів, 300 середніх і малих суден, 151 літак і 85 вертольотів палубної авіації, що становило майже 10 % усього флоту колишнього СРСР вартістю понад 80 млрд дол. США.

Численні російсько-українські переговори з приводу статусу Криму і ЧФ тривалий час мали однаковий сценарій та результат, бо зазвичай скоріше наміри сторін, аніж конкретні шляхи розв’язання “кримського вузла”. Вистояти в умовах жорсткого пресингу російської сторони дали можливість, з одного боку, конструктивна, гнучка політика керівництва України, а з другого — підтримка міжнародної спільноти, у тому числі Ради Безпеки ООН та США, які на офіційному рівні критикували позицію Росії у кримському питанні, кваліфікуючи її як порушення міжнародних норм і угод.

Спробою розв’язати існуючі протиріччя стало підписання 31 травня 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між РФ і Україною. Цей документ мав врегулювати та вирішити цілу низку принципових питань:

- забезпечити рівноправне й беззастережне визнання один одного як стратегічного партнера зі співробітництва у різних сферах;

- визнати територіальну цілісність України й підтвердити легітимність і непорушність існуючого між Україною та РФ кордону;
- заперечити використання одна проти одної сили, у тому числі економічних та інших важелів тиску, підтвердити невтручання у внутрішні справи сторін, дотримання прав людини;
- гарантувати захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин;
- вирішити питання про поділ Чорноморського флоту і статус Севастополя (згідно з угодою від 30 травня 1997 р. флот та його інфраструктура були поділені між РФ та Україною порівну, крім того, Росія викупила непотрібні Україні кораблі. — *М. Д.*);
- врегулювати проблему взаєморозрахунків щодо зовнішнього боргу України перед РФ (Україні було практично списано зовнішній борг в рахунок оплати РФ за 20-річну оренду бази ВМФ у Севастополі. — *М. Д.*);
- забезпечити нормалізацію українсько-російських торговельно-економічних відносин та розв'язати питання гарантованого постачання Україні енергоносіїв.

Проте договір не зняв і неспроможний був зняти усієї гостроти проблем, що накопичувалися віками. Російський політичний істеблїшмент, а точніше його найагресивніше налаштована частина сприйняла цей документ як стратегічну поразку. Послідовна у своїх антиукраїнських позиціях “Независимая газета” відзначила цю подію розлогою публікацією під виразним заголовком “Российско-украинский договор: обман века”. Ця тема продовжувала нагнітатися й упродовж усього наступного періоду. Так, у січні 2001 р. ця сама газета опублікувала на двох шпальтах статтю відомих російських політиків К. Затуліна і О. Севастьянова, автори якої доводили, що ратифікація російським парламентом базового Договору призвела до “агонії російських інтересів і впливу на Україну”.

Які аргументи висуваються на користь зазначеної точки зору? Їх кілька. Передусім — це питання кордонів. “Йдеться, — відзначають автори статті, — про юридично закріплене відторгнення від Росії значних історично і стратегічно важливих територій (не лише Криму або, скажімо, коси Тузла, а й колишніх земель війська Донського, Донбасу тощо), заселених здебільшого, якщо не переважно, росіянами. Наслідком цього стало утвердження раніше єдиного російського народу як розділеної нації”. “Погодившись де-юре, — пишуть К. За-

тулін і О. Севастьянов, — із втратою значної частини своїх державотворювальних земель і народу на користь іншої держави, під порожні розмови про “дружбу і партнерство” між Росією та Україною на роки і десятиліття вперед закладається міна під відносини між російським та українським народами”. Далі у статті йдеться про “український етноцид”, спрямований, як це намагаються довести автори вказаної статті, на позбавлення російських громадян “їхньої національної ідентичності”. Однією з жертв цього “етноциду” може стати “єдність православної церкви та віри”.

Бентежить не наявність таких думок у російському політикумі, а повна відсутність реакції офіційного Кремля на такі заяви, що лише посилює підозри щодо солідарності з подібними висловлюваннями вищого російського керівництва. Ослаблення України, свідоме викривлення її іміджу у свідомості пересічного громадянина Росії, — усе це вписується у загальну логіку геополітичної стратегії Росії. За оцінкою журналу “Експерт”, “головний вектор російської експансії у XXI ст., можливо, на початку ХХІІ ст., — відновлення з тими або іншими поправками старого імперського формату (кордонів Російської імперії зразка 1903 р. і Радянського Союзу зразка 1989 р.), відновлення лідерства у регіоні Середземномор’я, на Близькому Сході. Все це, звісно, не може бути воєнним захопленням... У ХХІ ст. експансія набуде ще поглибленішого та витонченішого характеру, можна передбачити, що вона буде не так ідеологічною, як надідеологічною, з приматом духовно-культурної та інформаційної складової”.

Навряд, що все зазначене може розвиватися без згоди офіційної Москви. Адже російська спільнота покладає великі сподівання на В. Путіна, а особливо на те, що він обов’язково реалізує своє кредо: “Росія може бути або великою, або вона не існуватиме взагалі”. Однак Україну не може не непокоїти, що у зоні геополітичного впливу “Великої” Росії передбачається обов’язкова присутність України. Усвідомивши втрату впливу на держави Балтії й отримавши різке розширення американської присутності в Грузії та країнах Центральної Азії, Росія тим більше намагатиметься не випустити зі сфери впливу Україну.

Аналіз стану російсько-українських відносин за час, що минув після підписання базового політичного Договору, засвідчує тривожну тенденцію практично повного ігнорування російською стороною дотримання основних його засад. Це стало можливим не стільки через певну реанімацію імперських амбіцій Росії, скільки через слабкість

політичної та економічної еліти України, що виявилась нездатною позиціонувати себе справді проукраїнською і такою, що віддана загальнолюдським, а не вузькоклановим цінностям та інтересам.

Тож не дивно, що Росія, маючи своїм важливим стратегічним завданням повернути Україну в орбіту свого геополітичного впливу, скористалася, наприклад, послабленням політичного режиму експрезидента України Л. Кучми внаслідок так званого касетного скандалу, що розпочався восени 2000 р. Від кінця 2000 — початку 2001 рр. компроміси з Росією (на шкоду національним інтересам України. — *М. Д.*) поступово витіснили традиційно незмінні українські позиції з принципових питань двосторонніх відносин.

Якщо спершу у “касетному скандалі” очевидним був “російський слід” (про це свідчить і натяк Л. Кучми на зустрічі з тодішнім грузинським президентом Е. Шеварднадзе у Мінську наприкінці 2000 р.), то з початком 2001 р. президентська сторона акцентувала увагу на виключно українській природі скандалу. Приховані від очей громадськості домовленості президентів України й Росії у квітні 2001 р. у Дніпропетровську означали категоричну підтримку Росією українського політичного курсу. Про ціну такої “підтримки” рядовий український громадянин міг лише здогадуватися.

У травні 2001 р. в українсько-російських відносинах з’явився новий дипломатичний “туз” — посол в Україні В. Черномирдін, за яким було закріплено ще й виконання за сумісництвом обов’язків спецпредставника В. Путіна з розвитку торговельно-економічних зв’язків між двома країнами. Насправді ж Черномирдіна було призначено задля отримання контролю Росії над українською газовою інфраструктурою.

У перші місяці дипломатичної роботи колишній голова російського уряду спрямував зусилля на відновлення паралельної роботи енергосистем Росії та України, важливої складової дніпропетровських домовленостей президентів двох країн. Паралельна робота енергосистем була призупинена наприкінці 1998 — на початку 1999 р. за ініціативою російської сторони, оскільки на той час Україна заборгувала Росії близько 130 млн дол. США. За два роки Росія зрозуміла, що припустилася необачної помилки, відгородивши себе від європейського ринку. Тепер Україна купує російську електроенергію і пропускає її через свою територію в Центральну і Західну Європу, не використовуючи при цьому на повну потужність власну енергосистему.

Економічна складова російської експансії в Україну не обмежується, звісно, наведеними вище прикладами. Головні акценти при цьому робляться на експансію російського капіталу. Згадуваний нами “Експерт” 2002 р. прогнозував, що до 2005 р. 70 % продукції, виробленої в Україні, випускатиметься за участі російського капіталу. Що стосується військової сфери, то тут Росія відверто прагне “повернення до військового та військово-технічного співробітництва за стандартами, які склалися у відносинах між Росією та деякими державами СНД”.

І нарешті, ледь не основним важелем російської політики в Україні російські експерти вважають російське та російськомовне населення нашої держави, удавані утиски щодо якого досить часто є “вагомим” аргументом для виправдання втручання Росії у внутрішні справи України.

Таким чином, ідеться про три ключові позиції “нової політики” Москви щодо України. Ці складові видаються досить респектабельними з погляду норм міжнародних відносин. Тут уже не порушується питання кордонів. Тут ідеться про інше — про права людини, економічний прагматизм і співробітництво у військовій сфері. Щоправда, тривалий час поза кадром залишалися ще дві позиції — “приватизація” проросійськи налаштованої української еліти і виправлення ельцинської помилки щодо висунення “свого” кандидата на президентських виборах в Україні у 2004 р. та забезпечення його обов’язкової перемоги. З останнім, правда, в Росії не склалося, але годі й сподіватися, що після поразки “свого” кандидата В. Януковича Москва облишить наміри отримати керованого нею президента України.

Насамкінець зауважимо, що від другої половини XVII ст. й донині надзвичайно важливим і вже, на жаль, традиційним знаряддям утримання України у сфері геополітичних інтересів Росії вважається Російська православна церква та підпорядкована їй УПЦ Московського патріархату. Тобто, крім політичних, економічних та гуманітарних важелів впливу на Україну, Росія застосовує ще й такий специфічний інструментарій, як релігія.

У світлі викладеного єдино вірним шляхом, що забезпечить державну незалежність України, збереже національну ідентичність українців і призведе, нарешті, до підвищення добробуту нації, є стратегічний курс України на її інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. Будучи членом НАТО і ЄС, або навіть однієї з цих організацій, Україна остаточно виходить із силового поля зов-

нішньої політики Росії, перестає бути об'єктом її неоімперської політики і перебуватиме у сім'ї держав, які не зазіхатимуть на її незалежну державність. Жоден європейський політик, не говорячи про уряди країн – членів НАТО і ЄС, не виступає за розбудову “єдиної Великої” Німеччини, Польщі, Франції тощо, не вважає українців німцями, поляками, французами і не виношує планів включити їх до якогось наднароду. Набуття Україною членства у НАТО та ЄС повністю відповідає нормам сучасного міжнародного права, аніскільки не порушує законних інтересів Росії і не перешкоджатиме підтриманню і розвиткові нормальних українсько-російських відносин.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Схарактеризуйте експансіоністську політику правителів Московського царства, що стала підґрунтям для проголошення Росії імперією.
2. Назвіть передумови та час входження до складу Російської імперії теренів, що становлять основу територій країн Співдружності Незалежних Держав.
3. Які чинники сприяли розпаду Російської імперії та утворенню на її уламках нового імперського утворення – СРСР?
4. Назвіть історичні передумови створення Співдружності Незалежних Держав.
5. Дайте характеристику основних етапів становлення робочих органів, принципів та механізму функціонування СНД.
6. Схарактеризуйте актуальні проблеми розвитку СНД. Назвіть причини неефективності діяльності цього міждержавного об'єднання.

УКРАЇНА

Україна: загальні відомості

Територія: 603,7 тис. кв. км.

Населення: 46,7 млн осіб (2006 р.)

Столиця: Київ (понад 2,6 млн жителів)

Державний устрій: парламентсько-президентська республіка

Глава держави: президент

Законодавчий орган: Верховна Рада

Адміністративно-територіальний поділ: Автономна Республіка Крим, 24 області, 2 міста республіканського підпорядкування (Київ і Севастополь)

Національний склад: українці (73 %), росіяни (22 %), євреї та білоруси (по 1 %), інші (3 %)

Державна мова: українська

Релігія: християнство (православні, греко-католики, католики), іслам та ін.

Грошова одиниця: гривня

Середня тривалість життя — 68,1 року (1999 р.)

Народжуваність — 0,81 %, смертність — 1,55 % (1999 р.)

ВВП на душу населення — 2178 дол. США (2005 р.)

2.1. Географічне розташування і природно-ресурсний потенціал України

Україна розташована в центральній частині Європи (географічний центр Європи — в Карпатах біля м. Рахів Закарпатської області). Її площа — 603,7 кв. км (для порівняння: територія Франції — 551, Німеччини — 356, Великобританії — 244, Італії — 301, Іспанії — 505). Україна межує: на півночі — з Білоруссю, на сході — з Росією, на південному заході — з Румунією, Молдовою та Угорщиною, на за-

ході — зі Словаччиною та Польщею. На півдні омивається Азовським та Чорним морями. Загальна довжина сухопутних кордонів становить 5662,5 км, а берегової лінії — 1351,6 км. Найбільша довжина сухопутного кордону — з Російською Федерацією (1971,6 км, морська частина — 272 км). Сухопутний кордон із Білоруссю — 1084,2 км, з Польщею — 542,2, Словаччиною — 98,5, з Угорщиною — 135,1, з Румунією — 608,8 (морський — 29,6), з Молдовою — 1222 км.

Найбільша річка — Дніпро, із загальної довжини якої 2201 км на Україну припадає 984 км — ділить Україну на Правобережну (Волинсько-Подільська височина, Східні Карпати, Полісся) та Лівобережну (Наддніпрянська низовина, Донецька височина), на півдні України розташована Чорноморська низовина.

Клімат в Україні помірний, теплий, континентальний, на південному узбережжі Криму субтропічний, 14 % території займають ліси, 21 % території уражений ізотопами цезію (після аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р.). Приріст населення від'ємний, міське населення 68 %.

Надра України багаті природними ресурсами: кам'яне вугілля, залізна і марганцева руда, уран, графіт, кам'яна сіль, будівельна сировина. Економіка потерпає від нестачі газу, нафти, лісу. Індустрія диверсифікована: комплекс гірничо-видобувних виробництв, чорна і кольорова металургія, багатогалузеве машино- (енергетичне, транспортне, технічне) і приладобудування, легка, харчова промисловість; розвинена енергетика (ТЕС, ГЕС, АЕС). Сільське господарство має переважно сприятливі умови; рослинництво (62 % валової продукції): зернові, картопля, цукрові буряки, соняшник, кормові технічні культури; тваринництво: скотарство, свинарство, вівчарство; розвинена транспортна (залізниці, шосе, авіація, річковий і морський флоти) і енергетична інфраструктура, які потребують модернізації. Наявні привабливі рекреаційні зони (Карпати, Крим).

Україна має зовнішньоторговельні зв'язки з понад 180 країнами, від'ємне сальдо торговельного балансу, в експорті переважає частка сировини, в імпорті — енергоносіїв та устаткування. Головні торговельні партнери: Росія, Туркменистан, Німеччина, Китай, Білорусь, Туреччина, Польща.

2.2. Державотворчі традиції в Україні

Протягом тисячоліть українська нація формувалась на території сучасної України. Історики знаходять її коріння у трипільській культурі, яка розвивалася у Середньому Придніпров'ї у IV–III тис. до н. е., у спадщині скіфів, пам'яток черняхівської культури. Попри те, що внутрішній простір України є неоднорідним і різні регіони мають різну значимість для нації в цілому, життєво важливими для державотворення землями можна вважати ті, в яких формувалось ядро нації. Між ними також можуть бути ціннісні відмінності, але мало хто заперечить, що консолідуючим центром України була і залишається Наддніпрянина. В різні часи політичний центр країни міг зміщуватися в інші регіони (Галичина XIII ст., Лівобережжя XVIII ст. тощо), проте в історичній пам'яті українців завжди присутня ідея про Київ як центр тяжіння нації.

Окрім геополітичного ядра та спорідненого з ним західноукраїнського простору, в Україну входять землі, прилучені внаслідок колонізації українцями південно-східних земель. Перша хвиля пов'язана з козацькою колонізацією, що створила осередок в Запорозжжі і пізніше вийшла в південні степи далеко аж до Кубані. Нова хвиля пов'язана з часами Руїни (друга половина XVII ст.), коли заселялася Слобожанщина. Потім, у добу царату, поступово заселялися землі так званої Новоросії, але вже не тільки українцями, а й іншими народами — болгарами, греками, німцями, сербами, росіянами. Таким чином, створювалось нове розуміння України як території з переважним розселенням українців, тобто демографічне розуміння, а не історико-політичне. Нова історична реальність постала в роки Української революції 1917–1921 рр., коли нація знову відчула свою єдність і спромоглася створити незалежну державу.

Першими з-поміж відомих історикам державних утворень на території України стали утворення неслов'янських народів. У I тис. до н. е. — IV ст. н. е. у причорноморських і приазовських степах почергово панували іраномовні племенні об'єднання киммерійців, скіфів і сарматів, що були етнічними родичами середньоазійських саків та масагетів. Протягом VIII–VI ст. до н. е. киммерійці й скіфи здійснили кілька спустошливих походів до Малої та Передньої Азії, а володарі Ассирії навіть використовували скіфів як найманців для боротьби з сусідами. У другій половині VI ст. до н. е., з метою встановлення контролю над торговельними шляхами між землеробським Лісостепом і античним

світом, скіфи перенесли центр своєї державності, що формувалася, в Нижнє Подніпров'я. Після перемоги над перським царем Дарієм I у війні 514–513 рр. до н. е. скіфським царям вдалося поширити свою владу на величезну територію між Доном і Дністром та Дунаєм.

Апогеєм могутності Скіфська держава набула в другій половині V — першій третині IV ст. до н. е., але після розгрому скіфського царя Атея у 339 р. до н. е. військом Філіппа II Македонського почався її занепад. Осередок скіфської державності перемістився до Криму (Мала Скіфія), де проіснував до готської навали у III ст. н. е.

З Північного Причорномор'я скіфи в II ст. до н. е. були витіснені спорідненим племінним союзом сарматів, що панував у регіоні протягом майже чотирьох століть і здійснював активну зовнішньополітичну експансію, хоча так і не створив досконалої державної організації. В середині III ст. н. е. до регіону з Прибалтики мігрували східногерманські племена готів, що захопили античні Ольвію, Тіру та Боспорську державу і здійснили успішні військові походи в Малу Азію та на Балканський півострів, внаслідок яких Римська імперія втратила Дакію.

Так почалася епоха “Великого переселення народів”, що з невеликими перервами тривала до середини XIII ст. (монголо-татарське нашествя) й охопила більшу частину Євразії. Причиною цього історичного феномену стало прагнення племінної знаті до захоплення нових земель і військової здобичі, а також демографічний вибух, котрий при екстенсивному характері ведення господарства миттєво збільшив потребу в нових пасовиськах і орних землях. Саме “Велике переселення народів” значною мірою спричинилося до падіння Західної Римської імперії та утвердження на її території й у Східній Римській імперії (Візантії) феодального ладу, сформувало ранньосередньовічну політичну карту континенту.

Задовго до “Великого переселення народів” на європейському континенті розпочався етногенез слов'янства, в тому числі і його східної гілки, до якої належать нинішні українці. Питання походження східних слов'ян наразі є недостатньо вивченим. Існує кілька версій відносно територій, де формувався східнослов'янський етнос, та часу, коли це відбувалось. Найпоширенішою є та, згідно з якою перший етап формування слов'янства, так званий передслов'янський, сягає другої половини II — I тис. до н. е. Саме тоді починається формування кількох археологічних культур, що пізніше стали характерними для слов'ян.

Уперше слов'яни згадуються у I–II ст. н. е. у творах римських вчених Тацита, Плінія Старшого і грецького географа Птолемея під назвою “венеди”. Розселилися вони у районі Балтійського моря. Етнонім “слов'яни” вперше вжили візантійські автори Псевдо-Кесарій, Іоанн Ефеський, Менандр. Найповніше ранньослов'янська історія викладена у творах візантійських хроністів Йордана “Гетика” (551 р.) і Прокопія Кесарійського “Історія війн” (550–554). Зокрема, Йордан сповіщає, що в VI ст. існувало три гілки слов'ян: венеди (селилися у басейні Вісли), анти (в Подніпров'ї) і склавини (в Подунав'ї). Пізніше, в середині I тис. н. е. з венедів вирізняються дві групи слов'янського населення — анти і склавини.

Більшість сучасних вчених, які вивчають питання етногенезу слов'ян, вважає, що початок формування окремих слов'янських народів і, зокрема, праукраїнського етносу було покладено розселенням анти і склавинів, що виокремилися в середині I тис. н. е. з венедів. Анти, що їх видатний український історик Михайло Грушевський вважав предками українського народу, заселили територію від Дунаю до витоків Дону і Азовського моря, а їх держава проіснувала близько трьох століть (кінець IV — початок VII ст.) і в 602 р. загинула під натиском аварів.

Після цього у письмових джерелах анти вже не згадуються, натомість від VII ст. у літературі все частіше щодо людності, яка мешкала на правому березі Дніпра, вживається назва “слов'яни”. Невдовзі сформувалося 14 великих племінних об'єднань східних слов'ян, які заселяли землі нинішніх України, Росії й Білорусі. Перелік цих об'єднань подає “Повість временних літ”: поляни, древліани, дуліби, волиняни, бужани, уличі, тиверці, білі хорвати, сіверяни, дреговичі, кривичі, радимичі, в'ятичі, ільменські словени. Поступово складаються й великі спільноти, зокрема в джерелах є згадки про три центри — Куявію (Київська земля з Києвом), Славію (Новгородська земля), Артанію (за визнанням більшості вчених — Ростово-Суздальська земля).

Початок формування однієї з наймогутніших європейської держав доби Середньовіччя — Київської Русі — тісно пов'язаний з перетворенням Києва на основний політичний і культурний центр руських племен. Саме навколо нього наприкінці VIII — на початку IX ст. відбувається об'єднання територій між Чорним і Балтійським морями. Правила тоді князі Дір та Аскольд — спадкоємці легендарного засновника Києва — князя Кия. Князь Аскольд, проводячи виважену

і активну зовнішню політику, зміцнив Київську Русь, поставивши її нарівні з Візантією та Хазарією. До часів правління Аскольда вчені відносять і першу спробу введення християнства як офіційної релігії у Київській Русі. І саме це, згідно з однією з історичних версій, стало причиною заколоту, ініціаторами котрого виступили місцеві волхви та бояри. Для реалізації своїх планів вони звернулися до Новгороду, де з 870 р. утвердилося правління запрошеного варязького конунга — Рюрика. В 879 р. Рюрик помирає і залишає свого малолітнього сина Ігоря під контролем фактичного регента Олега, який у 882 р. захоплює Київ і вбиває Аскольда. В Києві відновлюється язичницький культ.

Поступово влада київських князів Олега, Ігоря, Ольги і Святослава поширилася на всі землі східних слов'ян, хоча сепаратистські тенденції глав союзів племен і племінних князівств постійно загрожували єдності країни. Лише за князювання Володимира Святославича (978–1015) і його сина Ярослава (1019–1054) Київська держава пододала місцевий сепаратизм і стала відносно єдиною ранньофеодальною монархією.

Володимир, що повернув Русі землі хорватів і дулібів, радимичів і в'ятичів, фактично завершив формування її державної території. На сході Київська Русь сягала межиріччя Оки й Волги, західний кордон проходив Дністром, Карпатами, Західним Бугом, Німаном і Західною Двіною, північний — Чудським, Ладозьким та Онезьким озерами, південний — річками Південний Буг, Дон, Рось, Сула. Цілком очевидно, що для зміцнення централізованої князівської влади потрібен був єдиний бог. Стара язичницька релігія з її розлогим пантеоном вже не відповідала вимогам суспільства. Вибір Володимира зупинився на християнстві православного (візантійського) обряду. Охрестившись 988 р. сам, Володимир зробив християнство державною релігією, що мало велике позитивне значення.

За Ярослава Мудрого Київська Русь досягла zenіту свого розквіту, встала нарівні з найвпливовішими країнами середньовічної Європи. У період його правління збільшилася територія Київської Русі, що обіймала простір від Чорного моря і пониззя Дунаю на півдні до Фінської затоки на півночі, від Закарпаття на заході до верхів'їв Волги та Дону на сході. За правління Ярослава Мудрого проведено кодифікацію законів і створено перший письмовий звід норм давньоруського права — “Руська правда”.

Після смерті Ярослава між його нащадками розпочинаються чвари, наслідком чого стає поступове ослаблення влади Великого київського князя. Княжа боротьба за першість на Русі призвела до феодальної роздробленості держави з центром у Києві та існування самостійних князівств. На середину XII ст. Русь розпалася на півтора десятки окремих земель-князівств, влада й управління котрими будувалися за принципом васалітету.

Кожна земля-князівство мала свої особливості політичного устрою. Зокрема, в результаті тривалої боротьби місцевого боярства проти князів у Новгороді й Пскові утворилися боярські республіки. У Володимиро-Суздальській і Чернігово-Сіверській землях перемогла міцна князівська влада, а в Галицькій і Рязанській — боярство справило помітний вплив на політичне й соціально-економічне життя, хоча в окремі періоди тут посилювалася князівська влада.

Разом з тим Київська держава у середині XII ст. зовсім не розпалася, як вважала більшість російських істориків дореволюційної й радянської доби, змінилася лише форма її політичного устрою. На думку сучасного українського історика Миколи Котляра, відносно єдиної й централізовану монархію змінила федеративна, тобто поліцентрична структура державного ладу. З середини XII ст. Руссю спільно керувало об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів (галицьких, волинських, чернігівських, володимиро-суздальських, переяславських і смоленських), що розв'язували принципові питання внутрішньої й зовнішньої політики на з'їздах. Київ продовжував відігравати традиційну для нього роль загальнодержавного центру з осідком глави православної церкви Русі — митрополита.

Подібний порядок сумісного правління Руссю князями дістав у історичній науці визначення “колективного сюзеренітету”. Рюриковичі — спільні сюзерени Руської держави — зобов'язувалися захищати її від ворогів, а за це отримували володіння (часом дрібні й швидше символічні, ніж вартісні) у великокнязівському домені — Київській землі, найчастіше — на її південних рубежах, що особливо потребували постійного захисту від вторгнень половецьких орд.

За право володіти Києвом і прилеглою до нього землею в різний час сперечалися, вступаючи в боротьбу між собою, князі володимиро-суздальські й галицькі, смоленські й чернігівські, переяславські й волинські. Причому претендентів на великокнязівський стіл вабили не стільки багаті володіння домену, скільки перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Руської держави й визнання

“старійшинства” з боку удільних князів-Рюриковичів. Політичне суперництво князівських кланів за участь в управлінні Київською землею нерідко призводило навіть до того, що на престолі утверджувалося відразу два князі. За підрахунками українського історика Степана Томашівського протягом 1146–1246 рр. у Києві відбулося 47 князювань 24-х князів, причому 35 з них тривали рік і менше. До того ж 8 березня 1169 р. місто було по-варварському зруйноване військами суздальського князя Андрія Боголюбського, що разом узятє спричинилося до поступового політичного занепаду Києва. Остаточ-но статус центру тяжіння усіх земель Русі Київ втратив після монго-ло-татарського погрому 1240 р.

Саме в часи політичного занепаду Київської держави старе істо-ричне ім'я українського народу — Русь, русин, руський, було при-власнено російським народом, політичне й культурне життя якого розвинулося на традиціях давньої Руської держави, а відтак російсь-кі політичні організації, такі як Велике князівство Владимирське, а згодом — Велике князівство Московське вважали себе спадкоємцями Київської держави, передовсім внаслідок своїх династичних зв'язків з київською династією Рюриковичів.

З середини XVII ст., з початком національно-визвольних зма-гань українців під проводом Богдана Хмельницького, поруч з назвою “Русь” в ужиток входить назва — “Україна” (перша згадка датується 1187 р.), яка, на думку одних дослідників, походить від слова “країна”, інших — “мала колись чисто географічне значення й означала понят-тя земель прикордонних” (Дмитро Дорошенко). “Спочатку утвердив-шись в мові й поняттях народу, що ми бачимо з пісень та дум, — писав визначний український історик Д. Дорошенко, — вона (назва “Украї-на”. — *М. Д.*) скоро робиться ужитком освічених верств, переходить в дипломатичні акти, в літературу й науку. Її вживають і поляки, і великоруси, і Західна Європа. Так сталося головним чином внаслідок створення в середині XVII ст. української козацької держави, що поста-вила була своєю програмою об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана”. Остаточну перевагу терміна “Україна” (українець, український) принесло національне відродження XIX ст.

Втрата українським народом свого старого історичного імені — Русь не означала, однак, зникнення на його теренах державного жит-тя. Продовжувачем традицій державотворення в українських землях після занепаду Київської держави, спадкоємцем Києва стало Галиць-ко-Волинське королівство, що його об'єднав волинський князь Роман

Мстиславич (1199–1205 рр. правління). Формуючи централізовану державу, Роман Мстиславич рішуче виступив проти опозиційного йому галицького боярства. Здійснивши успішні походи проти Литви, Польщі, Угорщини, половців, Роман Мстиславич підніс міжнародний авторитет своєї держави. У 1202–1203 рр. він поширює свою владу на Київщину та Переяславщину, але 1205 р. під час війни з Польщею Роман Мстиславич потрапив у засідку і загинув. Після цього потужне державне утворення фактично розпадається. Державну єдність Галичини й Волині 1238 р. поновив його син Данило (1205–1264 рр. правління).

Роль Галицько-Волинського королівства як основного політично-го центру всієї України після занепаду Києва була дуже значною. Саме воно формувало ідею державності на українських землях, оберігаючи їх від поневолення сусідніми державами. Продовжуючи кращі традиції української національної культури, Галицько-Волинська держава разом із тим забезпечила плідний вплив на цю культуру західноєвропейських цивілізацій. В цілому тяглість державного життя в Україні завдяки самостійному розвитку Галицько-Волинського королівства було продовжено ще на півтора століття, до середини XIV ст.

У 40–50-х роках XIV ст. українські землі зазнали розчленування: Галичина опинилась під владою Польщі, а Берестейщина і Волинь перейшли до Великого князівства Литовського, що постало в середині XIII ст. Після приєднання до Литовської держави у 1357–1363 рр. Чернігово-Сіверщини, Київщини і Поділля, історія більшої частини українських земель тісно пов'язана з історією феодальної Литви. Часи, прожиті українським народом у Великому князівстві Литовському, незважаючи на значний польський вплив і відсутність повноцінного національно-політичного розвитку, мали в цілому позитивне значення. Як писав видатний український історик Іван Крип'якевич, “українське громадянство у Великому князівстві було живим творчим організмом, що шукав шляхів до поширення своїх життєвих умов. Ці надбання з часів Великого князівства залишилися для українського народу політичним капіталом також на пізніші часи”.

Наприкінці XV — у XVI ст. Велике князівство Литовське втрачає свою колишню могутність, а українські землі у його складі остаточно втрачають автономні права. Водночас претензії на територію колишньої Південно-Західної Русі проголошують московські князі, як спадкоємці Рюриковичів, і польські королі. Останні, захопивши у XIV–XV ст. Галичину, Західну Волинь і Поділля, прагнули оволоді-

ти й іншими українськими землями, які входили до складу Великого князівства Литовського.

Московія, як відомо, змогла опанувати протягом XVI ст. значну частину Сіверської землі, а Польська корона, що домоглася 1569 р. проголошення на засіданні об'єднаного литовсько-польського сейму у Любліні спільної з Литвою держави — Речі Посполитої отримала, таким чином, решту українських земель. Автономію Литви було збережено лише у питаннях місцевого самоврядування, організації збройних сил і у правничій сфері. Українські землі були віднесені до складу польських воєводств — Руського (центр — Львів), Белзького (Белз), Волинського (Луцьк), Київського (Київ), Подільського (Кам'янець) і Брацлавського (Брацлав).

Люблінська унія 1569 р. відіграла, безумовно, велику історичну роль у долі України. При цьому вона мала досить суперечливі наслідки. Передусім вона сприяла посиленню польської соціальної, національної, релігійної, культурної експансії. Але вона ж воз'єднала українські землі, забезпечила зростання культурно-освітнього руху, знайомство з західноєвропейською культурою. Окрім цього, саме Люблінська унія викликала рух опору, соціальну активність різних верств українського населення в боротьбі за національне виживання.

Культурно-національні й релігійні утиски, яких зазнавав український народ в Речі Посполитій, активізували суспільно-політичну силу, яка раніше обмежувалася суто воєнними діями — козацтво. Воно виступило захисником народу та його православної віри. Завдяки діям козацтва за часів гетьмана Петра Сагайдачного в 1620 р. було відновлено вищу церковну ієрархію, втрачену наприкінці XVI ст. Однак можливості козацтва були обмежені, воно не могло протистояти магнатсько-шляхетській державі.

Історики здавна сходяться на тому, що національно-релігійне гноблення було головною причиною Визвольної війни українського народу, яка почалася 1648 р. Дослідження останніх років показали, що її очільник Богдан Хмельницький у 1648–1649 рр. створив концепцію національної держави, однак попервах її реалізувати було неможливо. Гетьман та його оточення прагнули того часу до автономії у складі Речі Посполитої, реформувавши її державний устрій при допомозі монарха “некатолика”.

Зборівська мирна угода 1649 р., згідно з якою Річ Посполита визнавала існування козацької України у кордонах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, поклала початок відродженню

Української держави. Щоправда, ідею соборності України не було реалізовано, і Б. Хмельницький задовольнився козацькою автономією в межах Речі Посполитої. Але разом із тим під час війни формується українська державність — переважно військового гатунку. Створюються центральні й місцеві органи влади, запроваджується новий адміністративно-територіальний поділ. Територія козацької республіки становила близько 200 тис. кв. км і була поділена на 16 полків, а ті, в свою чергу, на 272 сотні. Столицею і гетьманською резиденцією було м. Чигирин.

Нездатність самотужки визволити з-під польського панування українські етнічні території змусила уряд Української козацької держави шукати союзника проти Речі Посполитої. 8 січня 1654 р. на Переяславській раді було вирішено віддати Україну під протекторат Московської держави при збереженні основних прав і вольностей Війська Запорозького. Остаточний юридичний статус України у складі Росії був визначений у “Березневих статтях” 1654 р.

Попервах Україна під протекторатом Москви одержала досить значну автономію, аж до права вести дипломатичні стосунки з різними країнами, за винятком ворожих Московській державі. Однак ще за життя Хмельницького почався наступ царського уряду на її права. В суворо централізованій теократичній Московії не бажали існування території, яка б мала якісь вольності, порядки і відносини в суспільстві, що принципово відрізнялись би від загальних. При наступниках Хмельницького автономія України щодалі більше обмежувалась. Як наслідок — недавно створена Українська козацька держава послабилась і стала предметом дипломатичного, міждержавного торгу між Московською державою і Річчю Посполитою, в ході якого інтереси українського народу ігнорувались.

Здавалось, за гетьманування Івана Мазепи (1687–1708) Україна повернула собі багато з раніше втрачених прав, однак невдалий перебіг спільної з шведським королем Карлом XII військової кампанії І. Мазепи проти російських військ царя Петра I став приводом для остаточного обмеження української автономії. Наступники І. Мазепи — Іван Скоропадський, Данило Апостол і Кирило Розумовський — зберігали лише останні формальні ознаки державності. 1764 р. гетьманство в Україні було остаточно ліквідоване. 1775 р. уряд Катерини II знищив Запорозьку Січ — протодержавну організацію, що сприяла відродженню національної державності українського народу.

Царський уряд вміло грав на соціальних суперечностях старшини (дворянства) з простим козацтвом і селянством. На початку 80-х років XVIII ст. він перейшов до викорінення залишків української автономії. У 1781 р. скасовується полково-сотенний військово-адміністративний устрій, і Гетьманщина (як і вся інша територія імперії) поділяється на губернії й повіти. А 2 травня 1795 р. вийшла знаменита “Грамота на права, вольності й переваги благородного російського дворянства”, що надавала українській шляхті та старшині всі права й привілеї російських дворян. На цьому заключному етапі інкорпорації українських земель еліта виявила цілковиту неспроможність боротися за збереження автономії, не кажучи вже про незалежність. Як наслідок — ліквідація автономії Гетьманщини і усіх залишків самобутнього ладу Української козацької держави Б. Хмельницького.

Після поділів Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. належні їй землі Правобережної України опинилися в межах двох імперій — Російської і Австрійської. Імперська Росія дозволяла своїм численним народам жити власним життям, але тільки не українському, позаяк українська інтелігенція обстоювала право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської національну історію, самобутню культуру. Тобто самим своїм існуванням вона кидала виклик імперським колам. В освіченій людині, яка не ставала російськомовною, підозрювали сепаратиста — “мазепинця”. Не випадково у 1863 і 1876 рр. царський уряд видав, відповідно, “валуєвський циркуляр” і Емський указ, що забороняли, фактично, українську мову.

Попри те, що в сучасному російському суспільстві переважає точка зору, згідно з якою Україна була частиною метрополії, а українці разом з великоросами утворювали ядро російського суспільства, українська інтелектуальна еліта вважає, що українські землі наприкінці XVIII ст. — 1917 р. були колонією Російської імперії.

Лише російська революція 1905–1907 рр. зробила можливою постановку питання про право українців на власну мову і культуру. Заборони попереднього періоду були скасовані, але ненадовго. Вже під час Першої світової війни дискримінація українців панівними колами імперської Росії проявилася з новою силою. Російські війська, які прийшли у Галичину і на Буковину в 1914 р., в лічені тижні зруйнували культурну інфраструктуру, яку місцеві українці створювали десятиліттями. Українські школи були негайно перетворені на російськомовні, хоч діти не знали російської мови. При цьому школи з польською і німецькою мовами викладання продовжували функціо-

нувати. Були закриті всі українські газети і журнали. Військові власті і жандарми депортували українську інтелігенцію та священників Греко-Католицької Церкви вглиб Росії.

Військовим генерал-губернатором нової імперської провінції російський цар Микола II призначив людину з свого оточення — графа Г. Бобринського. Останній заявив: “Восточная Галиция и Лемковщина — искони коренная часть единой великой Руси, в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их посему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство”.

Царська Росія була країною з найгострішими в Європі соціальними і національними суперечностями. Революція 1905–1907 рр. не послабила їх, оскільки зазнала поразки. Тому Російська імперія першою серед інших воюючих держав не витримала величезного додаткового напруження, яке наклалося світовою війною. Російська революція, що почалася у Петрограді в лютому 1917 р., швидко покінчила з прогнилим самодержавним режимом. У національних окраїнах негайно розгорнувся народний рух, спрямований на утворення національних держав.

Крах Російської імперії, що настав слідом за руйнацією монархії у 1917 р., сприяв проголошенню незалежної Української Народної Республіки IV універсалом Української Центральної Ради 22 січня 1918 р. Перша світова війна прискорила також розпад Австро-Угорської імперії, в одній з частин якої 1 листопада 1918 р. було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки. ЗУНР проіснувала вісім місяців. Рада послів Антанти визнала за Польщею право на окупацію цієї української території, а 1923 р. визнала її частиною Польської держави.

Протягом 1917–1921 рр. Наддніпрянська Україна стала ареною запеклої боротьби, військових дій шести різних армій. Урядам Центральної Ради, Української Держави і Директорії УНР не вдалося відстояти українську державність. Але зроблене ними мало ширше значення. Національна свідомість, раніше притаманна лише частині інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства. Події 1917–1921 рр. були революцією не лише соціально-економічною, а й національною. Російські більшовики після чергової інтервенції в Україну змушені були надати радянській владі тут українського забарвлення. Українську Соціалістичну Радянську Республіку на початку 1920-х років в тій чи іншій формі визнали понад десять

країн. УСРР брала участь майже у 90 договорах й угодах з 15 країнами, у багатосторонніх дипломатичних конференціях, здійснювала право посольства.

Більшість населення України виявила прагнення до справді незалежного державного розвитку. Однак оманливі обіцянки збудувати рівноправний союз народів на просторах колишньої Російської імперії та небажання рахуватися з прибічниками незалежності призвело у 1922 р. до підписання Україною, разом із Білорусією, Закавказькою та Російською Федераціями угоди про Союз Радянських Соціалістичних Республік. Під тиском більшовицького централізованого апарату влади Україна була змушена віддати свої зовнішньополітичні права союзному урядові.

Початок цього періоду був відносно сприятливим для загально-го утвердження національної свідомості, зокрема в ділянці культури. Проте загалом українські національні тенденції всіляко обмежувалися офіційною Москвою та комуністичною партією. В центрі існувало побоювання українського сепаратизму. Найтрагічнішими в історії України стали 1930-ті роки. Тогочасне комуністичне керівництво СРСР в особі Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича та їх креатури в Україні — П. Постишева послідовно дотримувалося політики, яка мала на меті шляхом створення штучного голоду винищити соціальний ґрунт української національної самосвідомості. Що і вдалося зробити (на цей страхітливий злочин тоталітарного більшовицького режиму не прореагувала тоді жодна з держав світу). Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. винищив щонайменше 5 мільйонів українців, які проживали у сільській місцевості. Підрив на століття біологічного потенціалу нації супроводжувався також заборонаю незалежної від Росії Української автокефальної православної Церкви, фізичною ліквідацією національної інтелігенції і, навіть, значної частини компартійно-радянської номенклатури радянської України.

Під час Другої світової війни до складу Української РСР були включені анексовані сталінським режимом Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття, що у 1920–1930 рр. входили до складу, відповідно, Польщі, Румунії й Чехо-Словаччини. У такий доволі незвичний спосіб було реалізовано ідею соборності українських земель. Окрім того, у 1944 р. за рішенням Верховної Ради СРСР Українській РСР було повернуто право на самостійні зовнішні зносини. Роком пізніше УРСР стала членом-засновником Організації Об'єднаних Націй.

При всій залежності від союзних рішень і структур постійно утверджувалась правосуб'єктність Української держави. За період 1944–1990 рр. Україна стала учасницею 156 міжнародних договорів, членом 16 міждержавних організацій, брала участь у роботі майже 60 постійних чи тимчасових міжнародних органів.

16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла історичної ваги документ — Декларацію про державний суверенітет, в якій проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території України та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. 24 серпня 1991 р., здійснюючи цю декларацію і виходячи з права на самовизначення, Верховна Рада проголосила Акт про незалежність України. Територія її була оголошена неподільною і недоторканною. Тут мають чинність виключно Конституція і закони України. 1 грудня 1991 р. відбувся всеукраїнський референдум, який підтвердив цей історичний вибір понад 90 % голосів. Цього ж дня відбулися і вибори Президента України. Ним став колишній Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук.

2.3. Формування політичної системи незалежної України

Упродовж 1991–2006 рр. в Україні освоєно кілька форм організації президентського інституту влади. Так, на етапі 1991–1995 рр. в Україні було закладено правове поле для формування президентсько-парламентської республіки з відповідним обсягом президентських прерогатив. Після ухвалення Конституційного договору 1995 р. Україна увійшла в етап “політичного експерименту” — наблизилась до президентської республіки. У 1996 р., вже по ухваленні нової Конституції, Україна знов спрямувала зусилля у бік змішаної (напівпрезидентської) форми правління. Й нарешті, одним з наслідків помаранчевої революції 2004 р. стало внесення конституційних змін, згідно з якими Україна з 1 січня 2006 р. перетворилась на парламентсько-президентську республіку.

На всіх етапах розвитку політичної системи України президент залишався центром вітчизняного владного механізму. Навіть виведення президента відповідно до Конституції 1996 р. за межі виконавчої гілки влади і значне урізання його повноважень з 1 січня 2006 р. залишило главі держави велику кількість важелів для здійснення реального впливу на весь вітчизняний владний механізм.

Безпосередню інституалізацію поста президента в Україні було проведено через рік після прийняття Декларації про державний суверенітет і майже одразу після схвалення Верховною Радою Концепції нової Конституції України, що стало одним з перших кроків на шляху її реалізації. За Законом “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР” від 5 липня 1991 р., яким Конституція була доповнена главою 12 “Президент Української РСР”, президента було визнано найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади.

Цей статус президента підтверджено й Законом “Про Президента Української РСР” від 5 липня 1991 р. Введення конституційного інституту президентства пов’язане з необхідністю зміцнення системи центральних органів влади, забезпечення їх цілеспрямованої діяльності в складний період набуття Україною незалежності, надання динамізму розвитку української державності. Президент України був обраний всенародно 1 грудня 1991 р., водночас із проведенням всенародного референдуму, що підтвердив постанову Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. про проголошення України незалежною суверенною державою.

На першому етапі розвитку вітчизняної президентської інституції (1991 — перша половина 1995 рр.) конституційні закони, прийняті у 1991 р., заклали правове поле для формування в Україні притаманної більшості європейських країн напівпрезидентської форми правління з відповідним обсягом прерогатив президента і структурою виконавчої влади. Президент отримав не лише статус глави держави, а й голови виконавчої влади. Водночас було збережено посаду прем’єр-міністра. Як конституційний глава виконавчої влади, президент України мав здійснювати керівництво та спрямовувати діяльність уряду — Кабінету Міністрів, скасовувати його акти, утворювати, реорганізовувати та ліквідувати міністерства, подавати на розгляд Верховної Ради проект державного бюджету тощо.

З перших днів існування президентських інституцій глава держави мав поділяти керівництво виконавчою владою із прем’єр-міністром. Існування дуалізму у керівництві виконавчої влади заклало потенційну основу для конкуренції та перманентного конфлікту між президентом і прем’єр-міністром за вплив на виконавчу владу.

Конституційні закони 1991 р. надавали президентові України можливість стати активним суб’єктом законодавчого процесу. Проте

використання ним значної кількості власних прерогатив щодо законодавчої діяльності (право брати участь у пленарних засіданнях Верховної Ради, підписання ухвалених депутатами законів, накладання вето, право законодавчої ініціативи, нарешті право видавати укази з питань економічної реформи) було неефективним через відсутність постійної пропрезидентської більшості у парламенті, яка б підтримувала законодавчі ініціативи глави держави.

Продовженням розвитку інституту президентства в Україні стало підписання Конституційного договору 8 червня 1995 р. Отже, другий етап формування вітчизняної політичної системи і, відповідно, нової моделі президентства пов'язаний із дією згаданого Конституційного договору (8.06.1995 – 27.06.1996), який наблизив вітчизняну форму правління до загальних характеристик президентської республіки. Президент України, як керівник виконавчої влади, майже на рік отримав право на одноосібне призначення прем'єр-міністра та урядовців Кабінету Міністрів, на створення та реорганізацію міністерств, відомств та інших органів державної виконавчої влади. Конституційний договір поширив вплив президента і на судову гілку влади. До неподільної компетенції глави держави належали в той період сфери зовнішньої політики, національної безпеки та оборони. Водночас Конституційний договір залишав і риси, що властиві напівпрезидентській формі правління, а саме – збереження в структурі виконавчої влади проміжної ланки між президентом та урядом в особі прем'єр-міністра.

Відповідний владний механізм річним досвідом функціонування переконливо продемонстрував неефективність відповідної моделі президентського державного управління на теренах України. За період чинності Конституційного договору неодноразово виникали конфліктні ситуації між президентською адміністрацією та Кабінетом Міністрів України, покликаних втілювати в життя політику виконавчої гілки влади. Уряд фактично не функціонував як цілісний колективний орган – він узагалі випав із вертикалі виконавчої влади. Досвід відповідної моделі правління демонструє, що така форма правління може бути ефективною лише на певний період проведення політичних та економічних реформ, а також при визначенні й застосуванні чіткого розподілу повноважень між гілками влади тощо.

Третій етап формування вітчизняного владного механізму та моделі президентських інституцій пов'язаний з прийняттям 28 червня

1996 р. Конституції України, що повернуло вітчизняну політичну систему до напівпрезидентської республіки із відповідними прерогативами президента. За Конституцією, президент України є главою держави і виступає від її імені.

Передувала прийняттю Конституції і встановленню сучасної форми державного правління жорстка боротьба між прихильниками однієї та другої з двох основних моделей державного устрою. Так, представники лівих сил Верховної Ради України наполягали на моделі радянської, з певними елементами парламентаризму, форми правління. У свою чергу, Президент України Леонід Кучма підтримував прийняття президентської форми правління. У цьому протистоянні альтернативних сил і народилась модель організації державної влади в Україні, що проіснувала до 1 січня 2006 р.

Основною новацією Конституції 1996 р., порівняно з попередніми, стало юридичне виведення президента України за межі всіх трьох гілок влади та надання керівних функцій щодо уряду прем'єр-міністра. Важливим етапом державного будівництва стало заснування, відповідно до нової Конституції, Ради національної безпеки і оборони України, яку очолює президент. Її головне призначення — налагодження і постійне вдосконалення саме такої системи національної безпеки, яка здатна своєчасно виявляти та об'єктивно оцінювати загрози національним інтересам, планувати й вживати дієві заходи, адекватні цим загрозам, у тому числі й воєнного характеру.

Конституція 1996 р. залишила Президента центром вітчизняної політико-правової системи, надавши йому досить широкі повноваження у сфері нормотворчості, у галузі контролю за діяльністю органів виконавчої влади та в інших сферах державного механізму. Проте так і не вирішила основних проблем українського президентства — відсутність пропрезидентської більшості у Верховній Раді, а також дуалізм у керівництві виконавчою владою.

Не в останню чергу саме через це в кінці свого другого президентського терміну Л. Кучма зробив спробу перетворити президентську посаду мало не в представницьку, залишаючи всі важливі прерогативи виконавчої влади відповідальному перед парламентом прем'єр-міністру. Як відомо, ця політична реформа Л. Кучмою реалізована не була, тому що йому не вдалося створити конституційної більшості голосів у парламенті. Народні депутати розуміли, що реформа розроблялася “під Кучму”.

Останній варіант політичної реформи знову актуалізувався після другого туру президентських виборів 2004 р., що відбувся 21 листопада 2004 р. і результати якого Верховний суд України визнав сфальсифікованими. Цей варіант підтримали лідер Соціалістичної партії України О. Мороз і В. Янукович — голова Партії регіонів і “переможець” другого туру президентських виборів. Вони обоє були особисто зацікавлені в появі посади прем’єр-міністра із сильними повноваженнями.

Політична реформа, основні положення якої викладено в Законі України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р., стала складовою прийнятого Верховною Радою України компромісного пакету, яким вичерпалася помаранчева революція 2004 р. Головний претендент на президентську посаду, лідер блоку “Наша Україна” Віктор Ющенко* не бажав такої реформи від початку, але змушений був погодитися, щоб відкрити шлях до повторного голосування другого туру президентських виборів, що відбувся 26 грудня 2004 р. і завершився його перемогою.

Таким чином, за короткий час свого існування незалежна Україна двічі змінювала державний устрій. У 1991–1995 рр. це була парламентсько-президентська республіка, а в 1995–2005 рр. — президентсько-парламентська республіка. Від 1 січня 2006 р. Україна знову перетворилася на парламентсько-президентську республіку.

* **Ющенко Віктор Андрійович** (н. 23.02.1954, с. Хоружівка Сумської обл.) — президент України (вступив на посаду 23.01.2005). 1975 — закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут за спеціальністю бухгалтерський облік; 1975 — помічник головного бухгалтера колгоспу; 1975–1976 — служба в Радянській армії; 1976–1985 — виконавчач обов’язків економіста, керівник Улянівського відділення Держбанку СРСР; 1985–1987 — заступник начальника Управління Української республіканської контори Держбанку СРСР; 1988–1990 — начальник управління, заступник голови правління Українського республіканського банку Агпропромбанку СРСР; 1990–1993 — заступник, перший заступник голови правління АК АПБ “Україна”; 1993–1999 — голова правління Національного банку України, у грудні 1999 — квітні 2001 — прем’єр-міністр України; 2001–2002 — директор Українсько-російського інституту менеджменту та бізнесу ім. Б. Єльцина МАУП; 2002–2005, січень — народний депутат України, голова депутатської фракції “Наша Україна” у Верховній Раді України. 26 грудня 2004 обраний на посаду Президента України.

2.4. Основні тенденції економічного розвитку України

Від часу здобуття Україною незалежності в економіці країни відбулися корінні зміни, спрямовані на становлення ринкової системи господарювання. Однак п'ятнадцятилітній період ринкової трансформації приніс доволі скромні результати, якщо вести мову про нарощування економічного потенціалу держави, зростання його міжнародної конкурентоспроможності, здатності вирішувати базові соціальні питання. Натомість у багатьох галузях народного господарства сталася руйнація створеного в минулому економічного потенціалу.

Кризи трансформаційного періоду не вдалося уникнути жодній країні з перехідною економікою, і Україна не стала винятком. Перебудова потужного господарського комплексу, структурно побудованого таким чином, аби поєднати колишні республіки СРСР в єдину господарсько-економічну систему, не могла відбуватися без втрат. Україна мала наймасштабнішу економіку як серед країн колишнього СРСР (за винятком Російської Федерації), так і серед постсоціалістичних країн Східної Європи. В ній домінував величезний військово-промисловий комплекс та найбільш енергоємні й екологічно шкідливі базові галузі, що працювали на весь Радянський Союз. Зокрема, на сектор виробництва озброєнь припадало близько 40 % промислових потужностей. Однак у таких величезних обсягах вони виявилися непотрібними ринковій економіці незалежної України.

Входження української економіки в перехідний період відбувалося в умовах втрати більшістю підприємств традиційних господарських зв'язків, які формувалися протягом багатьох десятиріч у межах колишнього СРСР та Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Лише 20 % вітчизняних промислових підприємств на початку 1990-х років мали замкнутий цикл виробництва в межах України. На цьому тлі слабко розвиненими були особливо ефективні в ринкових умовах споживчі галузі (легка і харчова промисловість, сфера послуг). Союзний народногосподарський комплекс практично вичерпав продуктивний потенціал вугільного Донбасу, зваливши на незалежну Україну його технологічну застарілість, матеріальну та моральну зношеність разом з усім тягарем соціальних проблем. Чорнобильська катастрофа 1986 р. не тільки стала величезним національним лихом, а й "пробила" у фінансах держави грандіозну за масштабами і довготривалу діру. Тобто ключова роль України в економіці колишнього СРСР стала додатковим тягарем для ринкової перебудови національного господарства.

Шлях до ринку для України виявився дуже складним не лише в силу об'єктивних причин, але й через потужне протистояння посткомуністичної номенклатури ринковим реформам. До того ж країна не мала практично ніяких основних атрибутів національної економіки: грошової, фінансової, платіжної, митної, податкової, банківської та інших систем, які визначають у своїй сукупності економічну інфраструктуру держави. Через вкрай повільний темп економічних реформ, а також через затримку з проведенням грошової реформи, українська економіка у першій половині 1990-х років винесла на собі весь тягар проблем найважчого етапу трансформаційного періоду: зростання дефіциту бюджету, спад виробництва, гіперінфляцію, знецінення національної валюти та ін. У 1992 р. інфляція перевищила рівня — понад 10000 %. У 1994 р. падіння ВВП досягло майже 60 % від рівня 1991 р. Досить високим у 1993–1994 рр. залишався дефіцит державного бюджету — відповідно 7 і 9 % ВВП. Роздрібні ціни у 1993 р. зросли у 102 рази.

Не слід забувати й про те, що, всупереч затвердженій в березні 1992 р. Верховною Радою України програми “Основи національної економічної політики України”, в якій одним з першочергових завдань було визначено проведення грошової реформи, що передбачала введення національної грошової одиниці — гривні, — реформа завершилась лише на початку вересня 1996 р. (найпізніше на пострадянському просторі). Запізніле проведення реформи було пов'язане як з наміром керівництва Національного банку України перерекаати гіперінфляцію і кризові явища в економіці, так і з доволі пікантною позицією фахівців Міжнародного валютного фонду (МВФ), які настирливо переконували керівництво України в недоцільності виходу із зони російського рубля.

В цілому вельми непереконливі стартові можливості незалежного розвитку української економіки вкупі з невисоким професійним рівнем чиновників державного апарату і відсутністю належної законодавчої бази для проведення ринкових реформ, посприяли тривалому періоду економічної кризи і стагнації національної економіки. Також далися взнаки нерозвинутість інституційного середовища ринкової економіки і політичної демократії, слабкість інститутів громадянського суспільства. Усі ці чинники сприяли тому, що від початку 1990-х років в Україні проводилася макроекономічна політика, характерними рисами якої стали високі показники бюджетного дефіциту і

грошово-кредитної емісії, спричинені широкомасштабним фінансуванням державою неперспективних галузей. Результатом проведення такого економічного курсу стали гіперінфляція і знищення грошових заощаджень дореформених років переважної більшості населення, з одного боку, і процес швидкого збагачення вузького прошарку “нових українців” — з другого.

Відсутність ефективної структурної політики в національній економіці стала прямим наслідком незбалансованості і неефективності діючої в Україні системи державної влади, що виявилась неспроможною визначити перспективи розвитку і забезпечити реалізацію економічних реформ в інтересах усього суспільства. Вкрай несприятливими для суспільства в цілому стали дисбаланс повноважень різних гілок влади, закритість влади, превалювання корпоративних і особистих інтересів над загальнодержавними, високий рівень корупції, відсутність цілісної системи стратегічного планування.

Проведена в Україні приватизація стала переважно засобом перерозподілу суспільного багатства, а не прискореного капіталоутворення, необхідного для радикальної структурної модернізації економіки і забезпечення її конкурентоспроможності. Справжній приватний сектор в економіці сьогодні переважно формується у сфері нових підприємств, а не в приватизованих старих. Величезні диспропорції в економічній і соціальній структурах українського суспільства створюються гіпертрофованим обсягом монополізованих секторів економіки, питома вага яких у структурі ВВП України нині сягає 40 %.

Розвиток малого і середнього бізнесу в державі характеризується значним поширенням тіньової діяльності, відсутністю системних передумов для позитивного впливу цього сектора, що за найскромнішими підрахунками охоплює близько 70 % виробництва, нездатністю проводити прогресивні структурні зрушення. Велике занепокоєння викликає діяльність у цьому секторі особливого різновиду “високопродуктивних” посередників, що сприяють перерозподілу прибутків великих підприємств на користь окремих осіб для незаконного особистого збагачення.

У процесі ринкових перетворень в Україні сформувалась протекціоністська модель економічного розвитку з характерними ознаками надмірної концентрації ресурсів у загальнодержавному секторі, вибірковою підтримкою окремих привілейованих підприємств. Вона стала визначальним фактором несприятливих структурних економічних зрушень.

Величезні викривлення, що сталися в інституційних основах економічного розвитку і структурі доходів основних секторів створили сприятливе середовище для посилення негативних тенденцій у розвитку галузевої структури економіки. Так, наприклад, за період 1990–2000 рр. в структурі виробництва промислової продукції зростає частка чорної металургії – з 11,0 до 27,4 %, електроенергетики – з 3,2 до 12,2 %, паливної промисловості – з 5,7 до 10,1 %. Водночас знизилась частка харчової промисловості – з 18,6 до 17,4 %, легкої промисловості – з 10,8 до 1,6 %, а машинобудування і металообробки – з 30,5 до 13,2 %.

Перехід до ринкової економіки супроводжувався різким зростанням бідності і рівня соціального розшарування. За офіційно визначеними критеріями, до категорії бідних, за підсумками 2002 р., належало 27,9 % населення України, за межею бідності перебувало 15,0 %. Згідно з даними соціологічного опитування Центру імені О. Разумкова 50,5 % українських громадян у 2002 р. взагалі не мали заощаджень, для 23,3% – їх вистачило б лише на місяць, ще для 11,1 % – не більше, ніж на півроку. 89,5 % громадян України мали предмети тривалого користування, придбані ще до 1991 р. Усе це є свідченням дуже обмеженого платоспроможного попиту, що підриває перспективи стабільного розвитку і наступних ринкових структурних реформ.

Перші ознаки початку одужання української економіки фахівці зафіксували у 1997–1999 рр., а перші реальні її досягнення асоціюються з перебуванням на посаді прем'єр-міністра України в грудні 1999 – квітні 2001 рр. нинішнього президента держави В. Ющенка. Документом, що визначив основні завдання, напрямки і пріоритети діяльності уряду Ющенка, стала програма діяльності Кабінету Міністрів України “Реформи заради добробуту”, затверджена Верховною Радою у квітні 2000 р. Це була перша урядова програма, затверджена парламентом за увесь час української незалежності.

Її реалізація сприяла тому, що 2000 рік став першим в історії незалежної України, коли офіційно було зафіксовано зростання реального ВВП. Порівняно з 1999 р. він зріс більш як на 6 %. Також вперше в Україні було відзначено зростання промислового виробництва – одразу на 12,9 %. Важливо, що найвищих темпів зростання було досягнуто у харчовій, деревообробній, легкій і целюлозно-паперовій промисловості, себто тих галузях, що працюють переважно на внутрішній ринок і орієнтовані на кінцевого споживача. Зафіксовано

також зростання і в основних інвестиційних галузях – машинобудуванні і металообробці.

Серйозні зміни сталися в бюджетній політиці уряду, що сприяло його виконанню вперше за роки незалежного розвитку України. По-над те, Україна вперше закінчила рік з бюджетним профіцитом, що становив 0,3 % ВВП країни, а структура витратної частини бюджету країни набула більшої соціальної спрямованості. Загальна питома вага витрат на соціальне забезпечення в структурі держбюджету-2000 зросла до 11,6 % проти 9 % у 1999 р. Зросли витрати на охорону здоров'я, освіту, науку. Відбулися серйозні зміни в аграрному секторі економіки. У 2000 р. обсяги виробництва сільськогосподарської продукції зросли на 7,6 % порівняно з 1999 р. Очолюваний В. Ющенком уряд 2000 р. цілковито відмовився від фінансової допомоги МВФ і Світового банку, взяв курс на економізацію зовнішньополітичної діяльності.

Офіційні статистичні дані, що характеризують стан економіки України у 2006 р., дають усі підстави констатувати, що позитивні тенденції у її розвитку зберігаються й донині, а економічна ситуація в країні залишається стабільною. Суб'єкти господарювання подолали в основному негативні наслідки підвищення ціни російського газу для українських споживачів у 2006 р. та погіршення зовнішньої кон'юнктури для українських експортерів на світових ринках. За результатами 2006 р. Україна отримала високі темпи зростання обсягів виробництва у машинобудуванні (111,9 %), харчовій промисловості (107,1 %), металургії (108,6 %). В цілому зберігаються цінова і курсова стабільність.

Водночас залишається низка системних проблем економічної політики, що проявляються в макроекономічних диспропорціях: зростання доходів населення поглинається купівлею імпортних товарів; негативне сальдо торгівлі товарами; висока залежність економічного зростання від зовнішньої кон'юнктури; низькі темпи переоснащення виробництва; повільне впровадження енергозберігаючих технологій, особливо в машинобудуванні, чорній металургії і в хімічній промисловості. Ціла низка проблем існує у сфері інвестиційного розвитку країни. Досі невиразним залишається конкурентне середовище, кошти скоріше надходять до тіньового сектору економіки, аніж у виробництво. Боротьба з монополізмом зазвичай має бюрократичний характер і мало впливає на зростання матеріального стану людей. Досі не сформовані належним чином класичні складові ринкової

економіки: повноцінна приватна власність на засоби виробництва і землю, ринок робочої сили, система соціального захисту, гарантії внутрішнім та іноземним інвесторам. Усе це створює серйозні перешкоди на шляху виконання головного завдання внутрішньої політики — піднесення рівня добробуту населення, і водночас ускладнює реалізацію стратегічної мети зовнішньої політики України — інтеграцію до Європейського Союзу.

2.5. Геополітичне середовище і основні напрями зовнішньої політики України

Геополітичне розташування України на межі двох великих цивілізаційних просторів — європейського і євразійського завжди було одним із визначальних факторів її історичної і політичної долі. Географічно Україна є центрально-європейською державою, історично і політично тривалий час більша частина території України перебувала під впливом євразійської соціально-культурної традиції, перебуваючи у складі Російської, потім Радянської імперії. Національна ментальність виявилася розщепленою, відповідно, не було єдиних геополітичних пріоритетів, національних інтересів, єдиної національної стратегії. Все це зумовило невдачу побудови національної держави на початку ХХ ст., а також сучасні труднощі становлення України як європейської держави. Тому чітке визначення геополітичних пріоритетів, консолідація у масовій свідомості основних національних інтересів є однією з найважливіших передумов стабільного розвитку кожної сучасної держави.

Перші спроби окреслити основні для України національні інтереси були зроблені в період набуття незалежності у 1991 р. В Україні та на Заході була надрукована низка статей, де визначалися головні національні інтереси та геополітичні пріоритети, втілення в життя і захист яких гарантували б виживання України — незалежної суверенної держави. Були окреслені також і загрози національній безпеці України: російський експансіонізм і військова машина Росії; стимульовані ззовні міжнаціональні конфлікти та територіальний розкол України; економічна блокада і ядерний шантаж; територіальні претензії та втягування України до міждержавних конфліктів; панслов'янська ідеологія та російське соціально-культурне домінування.

Порівняння визначених на початку 1990-х років національних інтересів і загроз національній безпеці України з реальними досягнен-

нями 15-літнього процесу державотворення дає змогу дійти висновку, що з'явилися нові вагомі зовнішні загрози, такі як: втрата економічного суверенітету; “білоруський сценарій” і штучна інтеграція до нових наднаціональних структур під контролем Росії; економічний шантаж і цілеспрямовані акції підриву економіки України та блокування її економічної незалежності; невизначеність багатьох кордонів й іноземне економічне “проникнення” як форма встановлення політичної залежності; російське інформаційне домінування.

Не зміцнила національної безпеки і проголошена “багатовекторність” стратегічних орієнтацій та нерозбірливий вибір “стратегічних партнерів”, що на практиці дуже часто нагадували безпринципність. Одночасна орієнтація на полярні центри сили, балансування на суперечностях потенційно небезпечні і завжди були ефективною тимчасовою тактикою, однак поганою стратегією. Крім цього, формування й імплементація ефективної стратегії неможлива без попереднього визначення геополітичних пріоритетів, чіткого усвідомлення національною елітою ролі та місця України в регіональному і глобальному геополітичному просторі. Отже, питання геополітичного вибору України перетворюється із загальнотеоретичної проблеми у визначальний фактор її історичного і політичного майбутнього.

Це важливо тому, що стабільність всієї євроатлантичної системи на сучасному етапі залежить від посткомуністичних країн Балто-Чорноморського поясу (“вісі Європи”). Це країни Балтії, Польща, Україна, Румунія, Угорщина, Чехія, Словаччина. Маючи міцні стратегічні позиції, ці країни визначають і визначатимуть стан і структуру європейської безпеки на десятиліття вперед. Україна посідає ключове місце на Балто-Чорноморській вісі. Це визнають і представники атлантизму, і прихильники євразійства.

Однак з існуванням незалежної України не можуть погодитися політичні діячі Росії. Вони розглядають незалежну Україну як загрозу своїй національній безпеці. Північний сусід не бачить України поруч як необхідну умову розвитку своїх вигідних стосунків з Європою і Заходом загалом. Російська стратегія передбачає особисте лідерство представляти перед Заходом інтереси країн колишнього СРСР. Росія не лише хоче бути лідером СНД, а й відкрито заявляє свої права на повне домінування у цій організації. Вона не має наміру будувати відносини в СНД на основах рівного партнерства і норм міжнародного права, поважати економічний та політичний суверенітет і тери-

торіальну цілісність її членів. Реальну політику Росії щодо України й інших держав СНД визначає стратегія відродження нової наддержави на теренах СНД під контролем Росії.

І хоча існують теорії, які передбачають, що Росія зможе відмовитись від традиційної ролі “старшого брата”, “захисника” всього пострадянського простору і почне поводитись як “нормальна” країна до своїх сусідів, проте у багатьох випадках ці теорії можуть розглядатись серйозно лише як класичний приклад спроб видати бажане за дійсне, оскільки вони повністю ігнорують величезну соціальну інерцію 140-мільйонного народу з 400-літньою історією перманентної експансії і домінування над іншими країнами. Це засвідчують сучасні події. Ментальність такого народу не може бути змінена за п'ятнадцять років. Для цього процесу потрібна зміна поколінь.

Щодо стосунків Україна — Захід, то вони значною мірою досі формуються крізь призму відносин Росія — Захід. Це пояснюється й традиційною та дуже шкідливою звичкою Заходу дивитися на пострадянський простір “очима Москви”, й тим, що Росія створювала у світового співтовариства імідж України як “авторитарно-націоналістичного”, “безвідповідально-неокомуністичного” режиму. Політика Заходу до України почала змінюватися лише з початку 1994 р., коли наміри Росії щодо відродження нової наддержави на геополітичному просторі колишнього СРСР стали цілком очевидними. Свідчення цього — підписання 8 лютого 1994 р. Україною ініційованої НАТО Програми “Партнерство заради миру”. Політичною подією стало підписання у Мадриді 9 липня 1997 р. Президентом України та лідерами всіх держав — членів Альянсу Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО. Мета — розвиток відносин “особливого і ефективного партнерства”, яке “сприятиме стабільності і просуванню спільних демократичних цінностей в Центральній-Східній Європі”. Країни — члени НАТО підтримали гарантії безпеки, що отримала Україна від усіх п'яти ядерних держав — учасниць ДНЯЗ як без'ядерна держава — учасниця цього договору.

Кроки України до НАТО було продовжено рішенням РНБОУ від 23 травня 2002 р., де зазначено, що розпочато процес, кінцевою метою якого є вступ України в НАТО. Членство в НАТО надасть Україні такі переваги:

- об'єднання з Великою Європою, достатні гарантії безпеки, що сприятимуть подальшій демократизації та розвитку України в колі розвинених європейських держав;

- втрату статусу буферної держави між Росією і НАТО, гарантії збереження незалежності безвідносно від того, як розвиватиметься РФ;
- гарантії проти територіальних домагань, підтвердження недоторканності кордонів;
- збільшення інвестиційної привабливості України, кращі перспективи приєднання до ЄС;
- сприятливий демократизуючий вплив на внутрішньополітичне життя в Україні, зменшення впливу внутрішніх і зовнішніх антидержавних сил на процеси в країні;
- поширення американської “ядерної парасольки” на територію України;
- відродження оборонної індустрії України, прискорення реформування Збройних сил;
- прискорення ринкових реформ;
- доступ до технологій НАТО.

Геополітичний клімат, що створюється в Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) внаслідок розширення НАТО, задовольняє інтереси України як суб'єкта міжнародної політики значно більшою мірою, аніж у випадку моноцентричного домінування Росії. Особливо важливим є вступ до НАТО західних сусідів нашої держави. Через кордон у випадку загрози національній безпеці України могла б безпосередньо надходити допомога від Альянсу. Західний кордон держави, який лише з Польщею і Угорщиною становить відповідно 542,2 і 135,1 км, здатен стримуюче впливати на потенційного агресора чи державу — недоброзичливця України. Якщо ж говорити про негативні наслідки розширення НАТО для міжнародного клімату в регіоні ЦСЄ, то вони пов'язані виключно із реакцією Росії на цей процес. Однак вони тимчасові та незначні порівняно з перевагами, які має розширення НАТО для процесу поширення зони стабільності та безпеки у Європі.

Проблему Україна — НАТО необхідно розглядати і з огляду на воєнну безпеку України. Незаперечним є те, що національна безпека такої держави, як Україна, може бути забезпечена або за допомогою могутнього (бажано ядерного) потенціалу стримування, або участю у впливових і потужних воєнних блоках чи альянсах. Оскільки від ядерної зброї Україна відмовилась, для надійного гарантування її безпеки існує єдиний вихід — вдатися до союзницьких відносин із стороною, яка має адекватний загрозам ядерний потенціал. Причому

ця сторона має бути демократичною і водночас не мати значних інтересів, антагоністичних українським національним інтересам. Такими сторонами є два представники Заходу — НАТО і США.

Важливою складовою процесу глобалізації сучасного світу та продовженням магістрального шляху модернізації західної цивілізації є європейська інтеграція. Вона має кілька вимірів: поглиблення інтеграційних процесів у різних сферах суспільно-політичного життя країн; процес географічного розширення західноєвропейської спільноти за рахунок вступу нових членів. Приєднання нових країн до Європейського Союзу — нова реальія, що утворилася після “холодної війни” та розпаду Варшавського договору.

Але в процесі європейської інтеграції все нагальнішою постає проблема “визначення меж” об’єднаної Європи та напрямів різношвидкісної інтеграції. Це ключові питання у створенні нових систем демократії та безпеки на Європейському континенті, формування яких залежить, з одного боку, від певного послаблення позицій США, що об’єктивно спричиняється подальшим утвердженням європейського геополітичного центру сили, а з другого — визначенням шляхів реалізації стратегії набуття повноправного членства постсоціалістичних країн в об’єднаній Європі.

Безперечно, в цьому контексті на особливу увагу заслуговують українсько-російські відносини, які мають свою специфіку, обумовлену спільністю та відмінністю національних інтересів України і Росії. Разом з тим усвідомлення сучасного стану та подальших перспектив українсько-російських відносин вимагає врахування всього комплексу проблем, пов’язаних із зовнішньополітичними завданнями РФ, основою геостратегії якої є доктрина “багатополосного світу”. Розуміючи під “полюсами” інтеграційні угруповання держав, РФ вважає регіон країн СНД зоною свого виключного політичного впливу. В контексті цієї геостратегії Україна має увійти в інтеграційне формування під домінуванням Росії.

Таким чином, характер і спрямованість геостратегій України та Росії об’єктивно відрізняються. Для розвитку незалежної України одним із нагальних питань постає практичне забезпечення принципу багатовекторності її зовнішньої політики. Його об’єктивна необхідність визначається не лише різноспрямованими, іноді діаметрально протилежними орієнтаціями українських політичних еліт та громадян, а й різнорівневими процесами, що мають реально забезпечити національні інтереси України. Але реалізація різнорівневої політики

залежатиме від того, наскільки самостійною — політично, економічно, культурно — Україна зможе утвердитися в нових геополітичних реаліях, обумовлених у сфері відносин між США, Росією, Західною та Східною Європою, мусульманським світом.

Для України, яка визначила пріоритетним європейський напрям інтеграції, не менш значущими є відносини з об'єктивно найбільшим своїм партнером — Російською Федерацією. Причому складність поєднання цих двох напрямів визначається також відмінністю у трактуванні Києвом та Москвою характеру відносин між двома державами. Російський підхід полягає у визначенні стратегічної мети відносин як повномасштабної реінтеграції. На відміну від цього українське бачення ґрунтується на принципах двостороннього рівноправного та добросусідського співробітництва двох незалежних держав, прийнятого у світовому співтоваристві. А стратегію реінтеграції Україна розглядає насамперед стосовно європейських структур.

У цій фазі розвитку східноєвропейського інтеграційного процесу вступає в дію і виходить на перший план економічний чинник. Однак, щоб досягти такої стабільності й міцності, які в майбутньому відповідали б стандартам ЄС, Україна сьогодні фактично підштовхується Європою до розширення співробітництва з Росією як найближчим і системно рівним партнером. Смісл такої позиції коротко можна визначити так: Україна може ввійти в Європу тільки через Росію.

Такий підхід явно кореспондується з російським баченням. За ним Україна і Росія мають просуватися до Європи одночасно. Втім очевидно, що в такий спосіб практично не може йтися про інтеграцію України в Європу, оскільки між західноєвропейським і російським баченням цієї проблеми існує принципова різниця, яка часто лишається поза увагою. Адже якщо критерієм заінтересованості таким сценарієм для Європи є насамперед економічний фактор, то в Росії він ґрунтується на політичній мотивації.

Натомість для України не лише в сфері політики, а й зовнішньо-економічних відносин визначається надзвичайна важливість розвитку відносин із країнами Центральної Європи, які, в свою чергу, протягом останніх років фактично випали із зовнішньоекономічного “арсеналу” Росії. Тому доцільно, щоб Україна інтегрувалася в європейські структури не через Росію, а принаймні паралельно, а краще — незалежно від неї. Вважаємо, що це принципова позиція, і треба, щоб європейська спільнота з розумінням поставилася до неї. Україна входить до європейського та світового співтовариства як ве-

лика незалежна демократична держава, геополітика та стратегія розвитку якої мають важливе значення для долі і подальшого розвитку не лише центральноєвропейських народів, а й для всього світового співтовариства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкажіть про географічне розташування та сировинно-ресурсний потенціал України.
2. Схарактеризуйте основні етапи історії України від найдавніших часів до сьогодення.
3. Як відбувалося становлення політичної системи сучасної України?
4. Проаналізуйте стан української економіки та визначте головні тенденції її розвитку.
5. Окресліть геополітичне середовище Української держави та схарактеризуйте основні напрями її зовнішньої політики.

МАУП

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ (РФ)

Російська Федерація: загальні відомості

Територія: 17,08 млн кв. км

Населення: понад 144 млн осіб (2001 р.)

Столиця: Москва (бл. 9 млн жителів)

Державна мова: російська

Державний устрій: федеративна республіка

Глава держави: президент

Законодавчий орган: двопалатний парламент (Державна Дума і Рада Федерації)

Адміністративно-територіальний поділ: 21 республіка, 10 автономних округів, 1 автономна область, 6 країв і 49 областей, а також міста Москва й Санкт-Петербург як суб'єкти федерації

Релігія: християнство (православ'я), іслам та ін.

Грошова одиниця: рубль

Національний склад: росіяни (80 %), татари (4 %), українці (3 %), інші (13 %)

Середня тривалість життя – 65,3 року (2003 р.)

Народжуваність – 0,90 %, смертність – 1,38 % (2000 р.)

ВВП на душу населення – 9230 дол. США (2003 р.)

3.1. Географічне розташування і природно-ресурсний потенціал РФ

Російська Федерація – найбільша за територією держава планети, що займає понад половину Європи (східна частина) і північний схід Азії. Росія посідає п'яте місце у світі за кількістю населення, є однією з найбагатших за природними ресурсами і володіє ядерним арсеналом, який можна протиставити американському. Росія є державою-

правонаступником зниклої на початку 1990-х років наддержави — Радянського Союзу, що постала на території колишньої Російської імперії в 1917–1922 рр.

Росія межує з 14 державами: Норвегією, Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Білоруссю, Польщею, Україною — на заході, Грузією, Азербайджаном, Казахстаном, Китаєм, Монголією, Кореєю (КНДР) — на півдні. Береги Росії омиваються з півночі Північним Льодовитим океаном, із заходу — Балтійським морем, з півдня — Чорним, Азовським і Каспійським морями, зі сходу — Тихим океаном, Беринговим, Охотським і Японським морями.

Росія володіє найбільшими у світі розвіданими запасами природного газу й другими за величиною запасами нафти. Великі родовища вугілля є в Республіці Комі, у Східному Сибіру й на Далекому Сході. Росія багата також залізною рудою, бокситами, нікелем, оловом, золотом, алмазами, платиною, свинцем, цинком. Більшість з цих ресурсів міститься в Сибіру, де великі відстані, малочисельне населення, суворий клімат і багаторічна мерзлота створюють значні труднощі для економічно ефективного видобутку й транспортування сировини до місць переробки й споживання.

В Російській Федерації налічується близько ста заповідників і національних парків, покликаних зберегти багатство й розмаїтість тваринного і рослинного світу, а також унікальні природні ландшафти й об'єкти. З-поміж них такі перлини, як найглибше на планеті прісне озеро Байкал з унікальним ландшафтом і фауною, вершини Великого Кавказу, вкриті вічними снігами, видовище Телецьке озеро на Алтаї, гейзери й вулкани Камчатки та ін.

Загалом Росія володіє величезним природним та ресурсним потенціалом, у тому числі такими стратегічними ресурсами, як нафта, газ, прісна вода, землі для сільськогосподарського обробітку.

3.2. Основні етапи історії Росії: короткий еккурс

Хронологічно в історії Росії можна вирізнити три періоди: перший — від початку формування російського етносу до 1917 р., що ознаменував крах Російської імперії; другий — від 1917 р. до розпаду СРСР у 1991 р.; третій — від розпаду СРСР і дотепер.

Російська Федерація — східнослов'янська держава. Формування її нинішньої території розпочалося в період феодалної роздробленості Київської Русі у XII–XIII ст. Відомо, що від 60–70-х років

XII ст. об'єднати навколо себе землі роз'єднаної на землі та уділи Київської держави намагалися “мати городів руських” — Київ, на південному заході, і Володимир-на-Клязьмі, на північному сході. Вивищення Володимиро-Суздальської землі над іншими північно-східними територіями Київської держави історики пов'язують з діяльністю Андрія Боголюбського — сина Великого київського князя і засновника Москви Юрія Долгорукого. Сталося це у XII ст., а значить, як княжий Київ, так і держава Русь IX–XI ст., що їх й донині більшість російських істориків вважає своїми, аж ніяк не могли бути результатом творчості російського народу, якого на той час ще не існувало.

На підтвердження цієї тези варто навести маловідомі широкому загалу міркування російського історика К. Кавеліна з праці “Мысли и заметки о русской истории”. Хоча вона вийшла друком ще 1866 р., офіційні історики Російської імперії та СРСР фактично ігнорували її. На думку відомого російського історика М. Покровського, це пояснюється невідповідністю думок К. Кавеліна офіційній імперській історичній концепції, згідно з якою історія Київської Русі вважається першим етапом російської історії. Говорячи про етногенез росіян, Кавелін стверджував: “...Мы прожили не тысячу лет, а гораздо меньше. Раскроем первую нашу летопись, которая писалась во всяком случае не позже XI в. Составитель ее знает малороссиян и перечисляет разные отрасли этой ветви русского племени; называет северо-западные отрасли того же племени; кривичей (белоруссов)..., но замечательно, что великоруссов он вовсе не знает. Там, где теперь живут великоруссы, обитают, по летописи, финские племена... Мы имеем все основания предполагать, что великоруссы образовались в особую ветвь не ранее XI века... Спрашивается, что же такое великоруссы?.. Восточная отрасль русского племени образовалась частью из переселенцев из Малороссии и северо-западного края на финской земле, частью из обруселых финнов... Обрусевшие финские племена внесли новую кровь, новые физиологические элементы в младшую ветвь русского племени...”

Таким чином, відлік власне російської історії логічно вести не від початку формування держави Русь з центром у Києві у IX ст., як це й донині роблять автори підручників з історії Росії, а принаймні з часу посилення у 1154–1157 рр. політичної ролі Суздальського князівства, заснованого у першій половині XII ст. київським князем Юрієм Долгоруким.

Визначальну роль у перетворенні північно-східних земель Київської держави на ядро нового могутнього державного утворення, відіграло Велике князівство Московське, яке займало зручне центральне положення щодо інших північно-східних земель Київської держави, а річкові й суходільні шляхи, що проходили його територією, надавали Москві значення важливого вузла торговельних та інших зв'язків між землями Русі.

Прикрите з північного заходу від Литви Тверським князівством, а зі сходу й південного сходу від Золотої Орди Суздальсько-Нижегородською, Муромською та Рязанською землями, Московське князівство меншою мірою зазнавало руйнівних монголо-татарських нападів. Це давало можливість його правителям збирати й накопичувати сили, поступово створювати перевагу в матеріальних та людських ресурсах, закріпити за Москвою роль політичного центру формування централізованої російської держави і вести боротьбу з Великим князівством Литовським і Руським та Польським королівством за політичну спадщину Київської Русі.

Особливо тиск Москви на територію Південно-Західної Русі посилюється після скинення монголо-татарського ярма наприкінці XV ст. Відтоді Московське князівство (згодом — царство) починає проводити експансіоністську зовнішню політику щодо сусідніх держав. Відомий російський історик Ю. Афанасьєв вважає, що російський експансіонізм бере свій початок у роки царювання Івана IV Грозного, який завоював Казанське й Астраханське ханства. Згодом до Москви були приєднані народи Поволжя, Сибірське ханство. Приєднання Сибіру було останньою помітною зовнішньополітичною перемогою не лише правління Івана IV, а й Московської держави в цілому аж до прийняття під протекцію Війська Запорозького в 1654 р. Таким чином, упродовж XV–XVI ст. у результаті успішної боротьби з рештками Золотої Орди кордони Московської держави стрімко переміщувалися на схід, південний схід і південь. Якщо Іван III успадкував у 1462 р. близько 430 тис. кв. км підвладної території, то Іван IV у 1533 р. отримав від свого батька владу над територією в 2800 тис. кв. км, а на кінець XVI ст. Московське царство охоплювало вже 5400 тис. кв. км. З середини XVII ст., після завершення так званого Смутного часу, як називали кінець XVI — початок XVII ст. дворянсько-буржуазні російські історики, чи “першої громадянської війни в Росії”, як ті події іменують сучасні російські дослідники, активізувалася московська експансія у західному напрямку — до України, Східної Білорусії, Прибалтики.

Істотні зміни в усіх галузях і сферах соціально-економічного, політичного й міжнародного життя Московського царства, що поступово накопичувалися й визрівали протягом XVII ст., привели в першій чверті XVIII ст. до якісного стрибка — відстала напівазійська середньовічна Московія перетворилася на впливову європейську Російську імперію, котра ще через століття виступила з претензіями на військово-політичне домінування в цілій Євразії. У державному устрої остаточно завершився перехід від станово-представницької до абсолютної (самодержавної) монархії, з нетривалими періодами політики “просвіченого абсолютизму” 60-х — початку 70-х років XVIII ст. і початку XIX ст. за правління відповідно Катерини II та її онука Олександра I.

В економіці Російської імперії XVIII — середини XIX ст., рівні й формах розвитку продуктивних сил, політичному устрої, структурі й функціях владних органів, управління й суду, в організації збройних сил, класовому і становому складі населення, в культурі держави й побуті сталися величезні зміни. Але все це відбулося на феодално-кріпосницькій основі, котра невпинно перетворювалася на головне гальмо для поступового розвитку країни й на кінець розглядуваного періоду непоправно розклася. В імперії все чіткіше окреслювалися симптоми зародження й розвитку нових капіталістичних відносин.

Вже з першої чверті XVIII ст. у розвитку Росії простежується головне протиріччя, властиве періоду пізнього феодалізму. Інтереси самодержавно-кріпосницької держави і правлячого класу в цілому, реалізація імперських зовнішньополітичних завдань вимагали розвитку продуктивних сил, активного сприяння поступу промисловості, торгівлі, ліквідації техніко-економічної й культурної відсталості країни. Але для розв’язання цих проблем було необхідне скорочення сфери дії кріпосництва, формування ринку вільнонайманої праці, обмеження і ліквідація станових прав та привілеїв дворянства. Відбувалося ж прямо протилежне: поширення кріпосництва вшир і вглиб, консолідація класу поміщиків, закріплення, розширення і законодавче оформлення його прав та привілеїв. Тому розвиток промисловості, товарних відносин, зміцнення державної могутності супроводжувались різким зростанням кріпосницької експлуатації, поміщицького свавілля, посиленням влади дворян і чиновницько-бюрократичного апарату самодержавства.

Складність і виняткова суперечливість розвитку Російської імперії протягом XVIII — середини XIX ст. зумовили непослідовність

і остаточно приреченість абсолютної більшості реформ, здійснених Петром I, не говорячи вже про слабкі спроби змін за правління його спадкоємців. Від початку вони несли в собі консервативні риси, які за подальшого розвитку держави виступали щораз сильніше і, замість того щоб забезпечити ліквідацію відсталості, зберігали її. Внаслідок петровських реформ Російська імперія швидко наздогнала ті європейські держави, де зберігалося панування феодально-кріпосницьких відносин (Австрійська й Оттоманська імперії, Річ Посполита, Іспанія, дрібні германські країни), але вона не змогла ліквідувати відставання від держав, які стали на капіталістичний шлях розвитку (США, Велика Британія, Франція, Нідерланди).

Цьому також сприяв експансіоністський зовнішньополітичний курс, що привів Росію не до стабільності, не до національної консолідації і побудови громадянського суспільства, а до екстенсивного розвитку, відставання від Західної Європи, зрештою, до імперських амбіцій. Більш ніж 400-літня історія “розширення” Росії знала й приклади добровільного приєднання окремих народів на умовах васалітету, тимчасового підданства, покровительства та ін. Проте превалювали не милосердя і добра воля, а насилля, гніт, приниження. Як наслідок — спресовані століттями негативні емоції та думки інших народів, у тому числі й самих росіян. Ці почуття й думки живуть донині.

Найважливішим аспектом російського експансіонізму було те, що на облаштування нових територій не залишалось ні часу, ні сил. Усі природні й людські ресурси йшли на утримання завойованого та здійснення нових завоювань. Як наслідок — у часи Російської імперії усі уярмлені Москвою (згодом Санкт-Петербургом) народи, у тому числі й російський, не пройшли у своєму розвитку тих етапів економічного, соціально-політичного розвитку, що їх пройшли західні країни, не оволоділи правовими інститутами, не сформували високої масової побутової культури та необхідних інфраструктур громадянського суспільства. У царській Росії більшість народів, що її складала, так і не набули своєї ідентичності.

Сучасні дослідники вважають, що головними причинами краху, що його двічі упродовж ХХ ст. зазнавала Російська держава, стали насильство і надекспансіонізм. 1917 р. Російська імперія розпалася на тлі поразок у Першій світовій війні, СРСР, що його часто називають більшовицькою імперією, розвалився у 1991 р. вже в мирний час, після поразки у “холодній” війні. Перша держава зруйнувалася до приходу до влади комуністів, друга — вже за комуністів.

3.3. Державний устрій, адміністративно-територіальний поділ та сучасні політичні процеси в Російській Федерації

Після розпаду СРСР Росія вступила у полосу нестабільності, що супроводжувалась боротьбою за владу. Інституціонально боротьба велася між виконавчою й законодавчою гілками влади, ідеологічне протистояння зводилося до боротьби між лібералами й комуністами, продовжувалося й протистояння між центром і регіонами. Корені цих конфліктів оголилися на останньому етапі радянської історії, коли реформи М. Горбачова виявили й політизували погляди різних груп старої політичної еліти — партійно-радянської номенклатури.

Російський парламент, обраний у березні 1990 р., розділився на два ворожих політичних блоки — демократів і комуністів. Еліта не змогла дійти згоди з двох принципових питань політичного розвитку Росії — про розподіл влади і стратегію пострадянської трансформації. Стабілізувати ситуацію могло лише прийняття нової Конституції.

До жовтня 1993 р. у Росії діяла Конституція РСФСР, прийнята 1978 р. У період між 1989 і 1993 рр. до неї було внесено понад 300 поправок, головним чином для того, щоб провести демократичні вибори парламенту й президента. Проте ця Конституція не змогла забезпечити ефективний розподіл повноважень між президентом Б. Єльциним і з'їздом народних депутатів (і президент, і з'їзд були обрані до розпаду СРСР у 1991 р.). У результаті утворився політичний тупик. Для вирішення спірних питань був утворений Конституційний суд, але політична поляризація членів суду й нечіткість формулювань деяких положень Конституції не дозволили вирішити проблему мирним правовим шляхом. 20 березня 1993 р. Б. Єльцин виступив із заявою, що відмовляється від подальшого співробітництва зі З'їздом і буде керувати державою за допомогою “особливого порядку управління” до проведення загальнодержавного референдуму про довіру президентові 25 квітня 1993 р. Одержавши підтримку на референдумі, Єльцин скликав Конституційну нараду й приступив до розробки нової Конституції.

21 вересня 1993 р. президент розпустив З'їзд й оголосив проведення виборів нового парламенту (Державної думи) в грудні 1993 р. Після цього Верховна рада змістила Єльцина з поста президента й призначила на цю посаду віце-президента РФ О. Руцького. Компромісне рішення Конституційного суду про одночасне проведення

президентських і парламентських виборів було відхилене Єльциним, що направив війська для блокади будинку Верховної ради. 4 жовтня 1993 р., після того як напередодні прихильники Руцького й спікера Верховної ради Р. Хасбулатова організували в Москві безлад, захопили будинок мерії столиці й почали збройний напад на телецентр в Останкіно, війська взяли штурмом будинок Верховної ради. При цьому було вбито щонайменше 50 чоловік, а Руцького і керівників Верховної ради заарештовано. 12 грудня 1993 р. відбулися вибори до Державної думи і конституційний референдум, за результатами якого одержала схвалення нова Конституція, що значно розширила повноваження президентської гілки влади.

Згідно з Конституцією 1993 р. у Росії діє президентсько-парламентська система влади. Парламент — Федеральні збори — двопалатний законодавчий орган, що обирається прямим голосуванням терміном на чотири роки. У нижній палаті — Державній думі — 450 місць, половина з них розподіляється на основі представництва партій за загальною кількістю набраних голосів, інша — призначена для депутатів, що набрали максимальне число голосів у територіальних виборчих округах. Верхньою палатою Федеральних зборів є Рада федерації, 178 місць якої призначені для керівників виконавчої влади регіонів і глав регіональних законодавчих органів влади.

Главою держави є Президент РФ, який обирається на чотири роки й не більше ніж на два терміни. Якщо жоден з кандидатів у президенти не набере більше 50 % з числа поданих голосів, проводиться другий тур голосування. Переможець другого туру оголошується президентом. У разі якщо президент виявиться нездатним виконувати свої обов'язки до закінчення президентського терміну, його повноваження перебирає голова уряду. Упродовж наступних 90 днів мають бути проведені нові президентські вибори.

Згідно з Конституцією президент безпосередньо відповідає за діяльність уряду. Він призначає голову уряду РФ, який формує його склад. Дума затверджує або відхиляє кандидатуру голови уряду, що може пропонуватися президентом тричі. У випадку відхилення Думою президентської кандидатури втретє президент має право розпустити Думу і призначити нові вибори. Президент і уряд вносять в Думу законопроекти, які стають законами після голосування за них більшістю депутатів. Депутати Думи мають право законодавчої ініціативи, однак на прийняті Думою закони може бути накладене президентське вето, для подолання якого необхідно набрати 2/3 голосів обох палат парламенту.

Президент несе відповідальність за зовнішню політику й національну безпеку, у той час як уряд — передусім за економічну політику. За відсутності життєво необхідних законів президент має право видавати укази, що не потребують схвалення парламенту. Президент є верховним головнокомандувачем збройних сил РФ, йому підпорядковані силові відомства й спецслужби. Також президент має право відправити уряд у відставку без погодження з парламентом.

Хоча повноваження президента досить великі, парламент також відіграє важливу роль у прийнятті політичних рішень. Думі надане право виносити вотум недовіри уряду, у випадку винесення його вперше президент не зобов'язаний реагувати на нього. Однак якщо Дума повторно оголошує вотум недовіри уряду впродовж 90 днів після першого, президент зобов'язаний відреагувати на це або відставкою голови уряду, або розпуском Думи.

Парламент має конституційне право оголосити імпичмент президенту, але на практиці зробити це вкрай складно. Процес імпичменту вимагає: 2/3 голосів депутатів Думи, що проголосували за звинувачення президента у зраді або здійсненні інших тяжких злочинів; постанови Конституційного суду про процедурну коректність дій Думи; постанови Верховного суду, що підтверджує, власне кажучи, звинувачення, висунуте Думою; додаткової постанови спеціальної думської комісії, що підтверджує звинувачення; 3/4 голосів Ради Федерації, що проголосували за імпичмент. Якщо цей процес не завершується упродовж трьох місяців, то звинувачення проти президента автоматично знімається.

Для розв'язання правових конфліктів між різними гілками влади у випадках, коли зміст Конституції допускає різне тлумачення, створений Конституційний суд. Функціонує також Верховний суд, що є вищим арбітром у вирішенні правових питань.

Згідно з Федеративним договором 1992 р. і Конституцією 1993 р. Росія є федерацією, а не унітарною державою, якою була Російська імперія. Федералізація країни розпочалася після революції 1917 р. і виявилася однією з найскладніших політичних проблем багатонаціональної тоталітарної радянської держави, вирішити яку вона виявилася неспроможною. Внаслідок національної політики, яку проводило компартійне керівництво СРСР, понад 60 млн громадян колишнього Союзу проживають за межами своїх держав. 3-поміж них близько 25 млн росіян і 7 млн українців.

Сучасна РФ, як і СРСР, є федерацією лише за формою. Росіяни, що становлять 80 % населення країни, розселені по всіх теренах РФ і не проживають компактно. Лише шість народів РФ налічують у своїх національних республіках понад 50 % корінного населення (чуваші — 69 %, тувинці — 64 %, комі-пермяки — 60 %, чеченці й осетини — по 58 %, буряти — 55 %). Тому РФ приречена й надалі залишатися федеративною, а не унітарною державою.

Після розпаду СРСР відносини центру РФ з регіонами характеризувалися постійними конфліктами. Так, наприкінці 1991 р. Республіка Ічкерія (Чечня) в односторонньому порядку оголосила про свою незалежність від Росії. У грудні 1994 р. російський уряд вирішив застосувати чинне законодавство і повернути бунтівну республіку в лоно федерації. Так розпочалася перша чеченська війна. У результаті запеклих боїв і бомбардувань адміністративний центр Республіки Ічкерія місто Грозний було перетворено на руїни, багато населених пунктів зруйновано, а тисячі солдат і мирних жителів убито. Війна в Чечні викликала гостру політичну кризу в Росії. Наприкінці 1996 р., коли стала очевидною безглуздість продовження війни, федеральний уряд Росії вивів війська з Республіки Ічкерія. Однак мир у Чечні так і не запанував, оскільки чеченці вимагали надання їм державної незалежності. У вересні 1999 р. на територію Чечні знову були введені федеральні війська, й розпочалася друга Чеченська війна, що триває й донині.

До складу сучасної Росії входить 89 суб'єктів федерації, у тому числі такі національно-державні утворення, як Татарстан, Башкортостан, Карельська республіка, Республіка Комі, Республіка Саха (Якутія), Бурятія, Гірський Алтай, Чувашія, Мордовія, Удмуртська Республіка, Республіка Марій-Ел, Республіка Калмикія (Хальмг Тангч), Північна Осетія, Інгушетія, Чечня (Ічкерія), Карачаєво-Черкесія, Кабардино-Балкарія, Дагестан, Адыгея, Хакасія, Тува. Окрім того, від 13 травня 2000 р. територія Росії поділена на сім федеральних округів на чолі з повноважними представниками президента.

Незважаючи на недосконалість та певну недорозвиненість партійної системи, для суспільної думки Російської Федерації характерним є широкий спектр політичних уподобань. На крайньому правому фланзі цього спектра перебувають неонацисти й монархісти. Найвідоміша ультраправа Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР) на чолі з В. Жириновським. На правому крилі політичного спектра — ліберальні й прозахідні політичні угруповання. Партії правого спря-

мування (“Союз правих сил” та ін.), що спираються на інтелігенцію, студентів і підприємців, — популярні у великих містах, особливо у Санкт-Петербурзі й Москві. Представники цих партій обіймали найвищі державні посади під час президентства Б. Єльцина (головами уряду РФ були Т. Гайдар і С. Кірієнко, віце-прем’єрами — А. Чубайс і Б. Немцов, міністром закордонних справ — А. Козирев та ін.), але через неуспіхи у проведенні реформ втратили підтримку населення.

У центрі політичного спектра — партії, що підтримують перехід Росії до ринкової економіки і демократії, а також висловлюються за поміркований і контрольований процес реформ. Правоцентристська партійна ніша уособлюється передовсім з партією “Яблоко” на чолі з Г. Явлінським — колишнім віце-прем’єром та економістом, що очолював свого часу розробку економічної програми перебудови в СРСР “500 днів”. Ліворуч від центру розташована група партій соціал-демократичного спрямування, що включають також великих промислових лобістів. Ці партії підтримували ліберальні політичні реформи, але противилися переходу до власне ринкової економіки, виступаючи за плюралізм форм власності й широку участь держави в економіці. До 1998 р. жодна з великих партій не змогла закріпитися в лівоцентристській ніші російської політики, доки мер Москви Ю. Лужков не організував політичний рух “Отечество”, що вступив до коаліції із союзом регіональних політиків — об’єднанням “Вся Россия”. У вересні 1999 р. лідером блоку “Отечество — Вся Россия” (ОВР) став Є. Примаков.

Крайні ліві позиції російського політичного спектра займають Комуністична партія Російської Федерації (КПРФ), керована Г. Зюгановим, та її союзники по Національно-патріотичному союзу Росії (НПСР).

Влітку 1996 р. в Росії відбулися перші пострадянські президентські вибори. Головними претендентами на президентську посаду були Б. Єльцин, Г. Зюганов, В. Жириновський, Г. Явлінський і О. Лебідь. Єльцин і Зюганов стали переможцями першого туру, незважаючи на те, що досить великий відсоток голосів (14 %) набрав Лебідь, що персоніфікував собою політика “твердої руки”. Кампанія на підтримку Єльцина здебільшого фінансувалася близькою до влади новою діловою елітою Росії, що побоювалася чергового перевороту у разі перемоги Зюганова. Одержавши підтримку Лебеда, Єльцин переміг у другому турі (за нього було подано 54 % голосів, а за Зюганова —

40 %). Більше 70 % симпатиків Єльцина — жителі Москви, Санкт-Петербурга, великих міст Уралу, Сибіру й Далекого Сходу.

Упродовж другого терміну президентства Єльцина політична й економічна криза тривала, про що свідчить те, що у 1998–1999 рр. після відставки В. Черномірдіна уряд РФ очолювали С. Кирієнко, Є. Примаков, С. Степашин. У вересні 1999 р. на вищу урядову посаду було призначено директора ФСБ В. Путіна, а після відставки з посади президента РФ Б. Єльцина 31 грудня 1999 р. його було призначено виконувачем обов'язків президента. На президентських виборах 26 березня 2000 р. В. Путін* отримав 52,94 % голосів виборців і став другим президентом РФ. На останніх президентських виборах у березні 2004 р. Путіна було переобрано на другий термін.

Чотири рази в новітній історії РФ (1993, 1995, 1999 і 2003 рр.) відбувалися вибори до парламенту. Головним підсумком останніх парламентських виборів 7 грудня 2003 р., на яких політичними партіями і блоком для потрапляння до парламенту слід було подолати семи-відсотковий прохідний бар'єр (а не 5 %, як у 1993, 1995 і 1999 рр.)

* **Путін Володимир Володимирович** (нар. 07.10.1952, Ленінград), російський державний і політичний діяч, президент Російської Федерації з 2000. 1975 — закінчив юридичний факультет Ленінградського державного університету, кандидат економічних наук; 1975–1991 — співробітник Першого головного управління Комітету державної безпеки (КДБ) СРСР (зовнішня розвідка), полковник. Досконало володіє німецькою мовою; 1985–1990 — працював за кордоном, зокрема у колишній НДР. Здійснював курування по лінії КДБ члена Політбюро ЦК СЄПН Г. Модрова, секретаря Дрезденського окружного комітету СЄПН, пізніше — прем'єр-міністра НДР; 1990–1991 — помічник ректора Ленінградського державного університету з міжнародних питань, пізніше — радник першого демократично обраного голови міськради Ленінграда А. Собчака. У серпні 1991 напередодні заколоту Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС) звільнився з органів КДБ СРСР за власним бажанням. З червня 1991 — голова Комітету зовнішніх зв'язків мерії Санкт-Петербурга, водночас від 1994 — перший заступник голови уряду (мера) Санкт-Петербурга; 1995 — очолив петербурзьке відділення об'єднання “Наш дом — Росія”; 1996–1997 — заступник керуючого справами Адміністрації президента Російської Федерації; 1997–1998 — заступник керівника Адміністрації президента Російської Федерації, начальник Головного контрольного управління президента Російської Федерації, перший заступник керівника Адміністрації президента Росії. У липні 1998–1999 — директор Федеральної служби безпеки Російської Федерації, водночас з березня 1999 — секретар Ради безпеки Російської Федерації. З серпня 1999 до березня 2000 — голова уряду Російської Федерації. Після відставки президента Б. Єльцина від 31.12.1999 — виконуючий обов'язки президента Російської Федерації. Обраний президентом Росії 26.03.2000, обійняв цю посаду 07.05.2000. У березні 2004 р. переобраний на другий президентський термін.

стали: завоювання абсолютної більшості в Державній думі новою партією влади — блоком “Єдина Росія”; дворазове зменшення підтримки КПРФ при голосуванні за списками і значне скорочення кількості комуністів — переможців у одномандатних округах; доволі несподіваний електоральний успіх одразу двох популістських проєктів — “ветеранів” із ЛДПР і “новачків” з “Родины”; повний провал двох головних ліберальних партій “Яблока” і Союзу правих сил, що взагалі опинилися поза парламентом.

Парламентські вибори 2003 р. в Росії символізували завершення ельцинської епохи і оформлення нового політичного режиму. Результати парламентських виборів засвідчили, з одного боку, повну підтримку курсу чинного президента В. Путіна, з другого — відсутність у нього реальних конкурентів на наступних виборах президента. Вибори, що відбулися у березні 2004 р. і завершилися переобранням В. Путіна на другий президентський термін, лише підтвердили попередній прогноз.

Заходи, що їх здійснив Путін під час свого першого президентства — створення власної адміністративної вертикалі (передовсім інституту намісників, що з літа 2000 р. очолюють сім федеральних округів Росії), підпорядкування Кремлю регіональних силових структур, приборкання олігархів і регіональних “баронів”, ліквідація незалежного телебачення, — стали фундаментом нового способу здійснення влади, а основі якого — авторитаризм. Суспільному розчаруванню і поверненню тяжіння до “сильної руки” неминуче посприяла й нерозвинутість, а відтак і неефективність демократичних інститутів, що виникли в Росії на рубежі 80–90-х років ХХ ст.

3.4. Особливості соціально-економічного розвитку РФ

Розпад СРСР супроводжувався дезорганізацією системи управління економікою, у чому насамперед була зацікавлена компартійно-державна номенклатура, яка стала на шлях приватизації того, чим раніше управляла. До політичної номенклатури, передовсім партапарату, який розпоряджався багатствами СРСР на свій розсуд, маючи необмежену владу, прийшло розуміння того, що зберегти своє панування можна лише перетворившись на власника загальнонародного майна. Тобто, політика перебудови затівалася номенклатурою як акція з добре продуманою метою.

У процесі переділу власності і привілеїв відбулося злиття політичної та адміністративно-господарської номенклатури, розгром загальносоюзного центру і розпад СРСР, зняття будь-яких обмежень на фінансово-економічну діяльність. Перехід до нового стану суспільства відбувався не буржуазно-демократичним, а кримінально-бюрократичним шляхом. Це стало можливим завдяки перемозі прихильників ідеї “ринкових відносин” над прихильниками ідеології “оновлення соціалізму” всередині самого партійно-державного керівництва СРСР. Внаслідок перебудови в економічній сфері було підірвано фінансову систему країни, розбалансовано економіку, сформувався товарний дефіцит.

Росія, як і інші колишні союзні республіки, вступила у фазу економічного, політичного і соціального регресу й опинилася відкинутою назад у своєму розвитку на десятки років. На початок 1992 р. РФ замикала третій десяток країн за загальним обсягом ВВП, в 11 разів скоротився золотий запас країни, удвічі скоротився експорт нафти, зовнішній борг СРСР доби Горбачова зріс у п'ять разів, а загальна заборгованість Росії на початок 1997 р. становила понад 127 млрд дол. США.

Попри певні позитивні зрушення в економічному розвитку РФ, ця коліся значна економічна потуга є на сьогодні, за словами колишнього радника президента Росії А. Ілларіонова, “карликом в економіці”. Сто років тому Росія по праву вважалася великою державою. У 1913 р. вона посідала п'яте місце у світі за виробництвом промислової продукції. На неї припадало 8,2 % світового випуску продукції обробної промисловості, 50 % видобутку нафти. Росії належало перше місце у світі з виробництва й експорту зерна. Її національний доход становив 21 % від рівня США, 83 % — від рівня Німеччини, 97 % — від рівня Великобританії та 172 % — від рівня Франції. Темпи зростання промислової продукції наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. перевищували 5 % у середньорічному вимірі й вважалися одними з найвищих на Європейському континенті. Ситуація докорінно змінилася наприкінці минулого століття. За даними відомого російського економіста В. Кудрова, нині частка ВВП Росії від світового рівня становить усього 1,6 %, а від США — 7,5 %, країн Західної Європи — 8 %, у тому числі Німеччини — 32,5 %, Франції — 44,5 %, Великобританії — 47,5 %.

Ще більш вражаюче відставання у розвитку науково-технічного прогресу: за рівнем постіндустріальних технологій Росія відстала від розвинених країн приблизно на 25–30 років. Рівень комп'ютеризації

в країні становить менше 1 % від американського. В обсязі наукомісткої продукції світового ринку на частку Росії припадає лише 0,3 % (США – 20 %, Японії – 8,5 %). Головними причинами того, що Росія втратила ХХ ст. для економічного розвитку, підкреслюють російські вчені та аналітики, стали панування в країні протягом семи десятиліть економічної системи централізованого планування, а також здійснення владою упродовж 1990-х років, коли відбувся перехід до ринкової економіки, послідовно популістської політики. Все це завдало непоправної шкоди державі.

Нагадаємо, що 1992 р. російський уряд вдався до радикальних економічних реформ, оскільки усі попередні спроби половинчастого реформування в період перебудови не тільки нічого не дали, але й загнали економіку в тупик. Тому уряду Є. Гайдара необхідно було не тільки виправити помилки, а й забезпечити економічне зростання. Головними завданнями стали забезпечення фінансової стабілізації й міжнародної конвертованості рубля, розширення зовнішньої торгівлі й забезпечення валютних надходжень для перебудови економіки. Однак реформи обмежилися лібералізацією цін і прискороною приватизацією державних і муніципальних підприємств. У результаті більша частина державної власності опинилася в руках партноменклатури й пов'язаних з нею осіб. До кінця 1992 р. обсяг промислового виробництва скоротився на 20 %, а реальна зарплата – на 50 %. Махінації із власністю, несплата податків, розкрадання державних коштів та інші різновиди економічного шахрайства призвели до формування “дикого” капіталізму в Росії й розчарування суспільства у правлячій еліті, демократії і капіталізмі.

Отже, незважаючи на величезні розміри території, достаток природних ресурсів, розвинену промислову базу й високий рівень освіченості населення, частка російської економіки у світі незначна. В структурі економіки Росії переважає важка промисловість, передусім металургія, хімія, машинобудування, енергетика, лісова промисловість.

Росія ділиться на одинадцять великих економічних районів: Північно-Західний, Північний, Центральний, Волго-В'ятський, Центральньо-Чорноземний, Поволзький, Північнокавказький, Уральський, Західносибірський, Східносибірський і Далекосхідний. Видобуток нафти й газу зосереджений у Західному Сибіру, гідроелектростанції, кольорова металургія й лісова промисловість – у Східному Сибіру. Далекий Схід багатий на золото, алмази, рибу й морепро-

дукти. У Північному районі до основних галузей належить видобуток вугілля, нафти, газу, апатитів, нікелю й інших металів, а також заготівля лісу й вилов риби. Північно-Західний, Центральний, Волго-В'ятський, Уральський і Поволзький райони вирізняються розвитком машинобудуванням, хімічною, легкою, харчовою промисловістю, енергетикою й сферою послуг. Центрально-Чорноземний район і Північний Кавказ мають розвинене сільське господарство і харчову промисловість.

Російське сільське господарство, що виробляє більше однієї п'ятої валового національного продукту країни, має регіональну спеціалізацію. На трьох п'ятих орної землі засівають пшеницю, ячмінь, овес і жито. Основними виробниками зерна є Поволжя, Північний Кавказ, Центрально-Чорноземний район і Західний Сибір. Вирощуються також технічні культури (переважно соняшник, цукровий буряк, льон), овочі (у Середній смузі і на Північному Заході) і баштанні культури (на півдні). У 1991 р. 97 % сільськогосподарських земель Росії перебували у розпорядженні 26 тис. великих господарств, контролюваних державою. До квітня 1992 р., після прийняття нового закону про землю, було створено 70 тис. селянських сімейних господарств, що займали 6 % оброблюваної землі. До кінця 1990-х років усе ще не були прийняті закони, що дозволяють приватну власність на землю, і головними виробниками сільськогосподарської продукції залишалися колгоспи й радгоспи.

Залізниці, більша частина яких розташована в Європейській Росії, перевозять три чверті усіх вантажів, а річковий та автомобільний транспорт — близько 15 %. Для багатьох районів Півночі й Далекого Сходу ледь не єдиним видом транспорту є авіація.

Структура економіки Росії в радянський період відображала економічну структуру СРСР у цілому. Все промислове й сільськогосподарське виробництво контролювалося державою і тільки близько 3 % оброблюваної землі перебувало в особистій власності. Більше 20 % радянської економіки працювало винятково на військові цілі (для порівняння, у США й країнах Західної Європи — 5–6 %). В Росії ця частка була ще вищою внаслідок концентрації тут військової й важкої промисловості. Частка економіки, що була зайнята виробництвом товарів народного споживання, становила всього 5–10 % (у США й країнах Західної Європи — 35–40 %). Радянська віра в ефективність великомасштабного виробництва у сполученні із системою централізованого планування й прагненням господарників до самозабезпе-

чення (щоб підстрахуватися на випадок непередбачених обставин) призвела до превалювання в російській економіці великих промислових комплексів. Нерідко один завод був єдиним виробником того чи іншого виду продукції. Руйнування радянської системи централізованого планування призвело до порушення зв'язків між підприємствами, а перевага практично монопольного виробництва продукції призвела до занепаду промислового виробництва.

У 1996 р. російський уряд уперше із царських часів став продавати цінні папери на міжнародних ринках. У 1997 р. російський біржовий ринок вважався найпривабливішим у світі. Незважаючи на очевидну слабкість російської виробничої сфери, міжнародні інвестори кинулися на російський ринок. Вони щедро роздавали позики уряду й підприємствам, сподіваючись на високий прибуток. Беручи іноземні запозичення під високі відсотки, Російська держава не створювала умов для економічного розвитку, заздалегідь припускаючи, що не зможе повернути позики. Податкова політика в цей період не була збалансованою, і лише в другому півріччі 1997 р. зростаючий дефіцит бюджету, що подвоївся з ростом страйкового руху, змусив уряд приділити більше уваги збору податків. Однак спроби уряду реформувати податкове законодавство не були підтримані Думою.

До початку другого півріччя 1997 р. уряду стало складно урівноважувати доходи й витрати бюджету, тому в березні 1998 р. президент Б. Єльцин відправив у відставку прем'єра В. Черномірдіна й замінив його С. Кириєнком. Команда Кириєнка, що складалася з прихильників ринкових реформ, вступила у неминучу конфронтацію з російськими фінансовими й регіональними елітами. Були розпочаті енергійні зусилля зі збору податків з юридичних і фізичних осіб, скасовано податкові пільги на експорт для двох регіональних компаній — “Татнефти” й “Башнефти”, що були змушені сплатити податки. Однак спроба позбавити привілеїв найбільші напівдержавні корпорації “Газпром” й ЄЕС (“Єдині енергосистеми Росії”) виявилася безуспішною. Через відсутність джерел фінансування уряд так і не зміг покрити дефіцит бюджету, а заборгованість із виплати зарплат продовжувала зростати. Водночас зросли витрати на обслуговування зовнішнього й внутрішнього боргу, особливо за державними короткостроковими зобов'язаннями (ДКЗ). За оцінками експертів, вартість ДКЗ, які перебували на цей час в обігу, становила близько 30 млрд дол. США, а сумарний внутрішній борг наближався до 80 млрд дол. США. 17 серпня 1998 р. уряд Кириєнка оголосив про девальвацію рубля й тимчасо-

ву відмову від сплати боргів. Після чого Єльцин змушений був відправити Кириєнка у відставку.

Спробі Єльцина знову призначити Черномирдіна главою уряду перешкодила Дума, і новим очільником уряду став колишній директор служби зовнішньої розвідки, міністр закордонних справ Є. Примаков. За півроку уряду Примакова вдалося стабілізувати соціально-економічну обстановку в країні, однак у травні 1999 р. Примаков був відправлений у відставку. Наступним головою уряду РФ став керівник МВС С. Степашин, а ще через три місяці — глава ФСБ В. В. Путін. Влітку 1999 р. загострилася проблема Чечні — північно-кавказький конфлікт, що довго жеврів. У вересні 1999 р. на територію Чечні були введені федеральні війська, і почалася друга Чеченська війна. А 31 грудня 1999 р. президент Росії Б. Єльцин пішов у відставку, виконуючим обов'язки президента став В. Путін, який виконував до проведення дострокових президентських виборів 26 березня 2000 р. функції голови уряду.

У господарстві сьогоднішньої Росії зайнято 66 млн осіб, з них у сільському господарстві — 15 %, промисловості — 30 %. Частка у ВНП: сільського господарства — 7 %, обробної промисловості — 31 %, сфери послуг — 55 %. Під сільськогосподарським обробітком — 8 % території, під пасовищами — 4 %, зрошується — 5,6 млн га сільськогосподарських угідь.

Найрозвиненішими галузями економіки є нафто- і газовидобувна промисловість, важка промисловість (головним чином підприємства воєнно-промислового комплексу). Значного розвитку набуло виробництво електроенергії. Найбільші ГЕС: Саяно-Шушенська (потужність — 6,4 млн кВт електроенергії), Красноярська (6 млн кВт), Братська (4,8 млн кВт), Усть-Ілімська (3,7 млн кВт). Працює 29 атомних реакторів загальною потужністю 19,8 млн кВт (частка у виробництві електроенергії 13 %).

Загальна довжина залізниць — 149 тис. км. Найдовшою є Транссибірська магістраль (Москва — Владивосток) — 9 тис. км. РФ має розгалужену мережу нафто- і газопроводів, як внутрішніх, так і тих, що транспортують енергоносії в Західну Європу, в тому числі транзитом через Україну. В Росії побудовано 75 аеропортів, два космодроми — Плісецьк і Капустин Яр. Має Російська держава розвинутий морський та річковий флот. Основні морські порти — Санкт-Петербург, Калінінград, Мурманськ, Архангельськ, Находка, Владивосток.

Основні статті російського експорту — нафта, природний газ, метали, ліс, вугілля, продукція хімічної промисловості, промислові вироби, зброя тощо. Імпортує РФ електроніку, побутову техніку, продовольство, споживчі товари, обладнання, транспортні засоби. Основні торговельні партнери РФ — країни СНД, Балтії, Китай, Німеччина, Туреччина, США. Частка у зовнішній торгівлі України на початку 2000-х років становила 42,8 %.

Попри зростання темпів розвитку російської економіки від початку XXI ст., серйозних зрушень в підвищенні життєвого рівня населення не відбулося. Це пояснюється тим, що Росія й досі є, по суті, сировинним придатком Заходу. Згідно з даними Світового банку паливно-енергетичний комплекс РФ у 2004 р. забезпечував 80 % російського експорту, а 25 % ВВП становили надходження від продажу нафти і газу. Звісно, путінська влада сьогодні може пишатися тим, що завдяки стабільно високій світовій ціні на нафту і монопольне встановлення РАО “Газпром” ціни закордонним споживачам російського газу, Росія практично розплатилася зі своїми зовнішніми боргами і навіть створила Стабілізаційний фонд у розмірі 60–70 млрд дол. США. Однак гарантій, що ці величезні кошти будуть використані для створення нових технологій і на реалізацію соціальних програм, а не на забезпечення політтехнологічних проєктів, пов’язаних з “проблемою 2008 року”, сьогодні не може дати навіть надпопулярний в народі В. Путін.

3.5. Геополітичне середовище та зовнішня політика Росії

Як вважає відомий російський фахівець з геополітики К. Гаджієв, статус великої держави визначається комплексом факторів, найважливішими з-поміж яких є: чисельність населення і розміри території, природні ресурси, економічні можливості, військова могутність, внутріполітична стабільність і рівень компетентності керівників держави. За цими параметрами СРСР, на відміну від США — справжньої наддержави, був однобокою наддержавою, що свою економічну слабкість компенсувала політичною дисциплінованістю, військовою силою і значними природними ресурсами.

Крах СРСР перетворив Російську Федерацію на найбільшу зону нестабільності. Тому нині перед Росією стоїть завдання сформулювати свої політичні цілі, адекватні новим реаліям, по-новому визначити

свої інтереси у сфері національної безпеки. На сьогодні, як і 15 років тому, внутрішня загроза безпеці Росії за своїм значенням і можливими наслідками значно превалює над зовнішньою загрозою. Йдеться передусім про необхідність досягнення економічної, соціальної, політичної та ідеологічної стабільності всередині держави.

Чи може Росія конкурувати на світовій арені на рівних з іншими великими державами? Сьогоднішня Росія займає серединний простір між Європою, Далеким Сходом і мусульманським світом, а також є центром тяжіння держав пострадянського простору. Для того щоб зайняти свою нішу у світовому співтоваристві, Росія має вирішити проблеми модернізації суспільства, такі як створення громадянського суспільства і правової держави, середнього класу та ін.

Незважаючи на територіальні втрати, що їх зазнала Росія пострадянська у порівнянні з Росією імперською, вона залишається водночас європейською, азійською й азійсько-тихоокеанською державою, континентальною та океанічною. У Європі Росія стала країною, що за своїм впливом і вагою зрівнялася з Великобританією і Францією. У Східній Азії вона займає (в усякому разі, у військово-політичному відношенні) місце, еквівалентне тому, що й Китай. Як друга країна у світі за ядерним потенціалом, Росія здатна, за необхідності, кинути виклик будь-якій державі. Тільки РФ у військово-політичному плані може протистояти США.

Таким чином, Росія посідає особливе, унікальне положення в геополітичній структурі сучасного світу. Вона розкинулася на величезних просторах, утворюючих своєрідний становий хребет, що з'єднає Європу і Азію в єдиний континент. Як і сто років тому, інтереси Росії скрізь: в Європі, на Близькому та Середньому Сході, в Центральній Азії, Азійсько-Тихоокеанському регіоні і на теренах СНД. З цим не погоджується більшість керівників західних країн, адже вони переконані, що розпад СРСР і закінчення "холодної війни" відповідають їх корінним життєвим інтересам. Тому вони будуть протидіяти будь-яким спробам Росії повернути собі статус наддержави, й передовсім у тому, що стосується намагання Росії консолідувати пострадянський простір в економічному, політичному та військовому сенсі.

Про те, що саме СНДівський напрям є пріоритетним у зовнішній політиці РФ, свідчить не лише указ президента Росії Б. Єльцина від 14 вересня 1995 р., в якому весь пострадянський простір проголошується "насамперед зоною інтересів Росії", але й підтверджує надзвичайна активність на цьому напрямі російської дипломатії доби

президента В. Путіна. Головне своє завдання нинішній російський президент вбачає в тому, щоб зробити більш проросійськи зорієнтованими країни СНД, глави яких у період правління Б. Єльцина намагалися суперечити Москві в інтеграційних питаннях. Насамперед йдеться про Азербайджан, Грузію, Молдову та Україну, тобто про країни, що об'єдналися свого часу в ГУАМ. Особливої уваги путінської Росії удостоїлась найбільша з цих держав — Україна.

Основні напрями стратегії РФ зумовлені її геополітичними амбіціями і намаганням повернути собі статус наддержави, який вона втратила після розпаду Варшавського блоку і СРСР. Відчуття стратегічної вразливості, яке виникло внаслідок процесу перетворення Росії з наддержави на велику регіональну потугу, плюс природне занепокоєння питаннями безпеки в нових геополітичних умовах стимулювало розробку значної кількості аналітичних доповідей і рекомендацій. Їх аналіз, а також реальна політика на міжнародній арені дає змогу дійти висновку, що основними геополітичними пріоритетами Росії після розпаду СРСР стали такі:

- повернення статусу наддержави і формування нової євразійської потуги чи блоку на арені колишнього СРСР;
- збирання “історичних російських земель”, інтеграція держав і “великих просторів” довкола Росії;
- приєднання до “великої сімки” і активна протидія поширенню НАТО;
- зміна стратегічного балансу між атлантичною спільнотою (НАТО) і Росією як військово-стратегічною спадкоємицею СРСР, орієнтація на формування нової стратегічної біполярності;
- формування нових “стратегічних осей” Євразії: Москва — Берлін, Москва — Тегеран, Москва — Токіо;
- забезпечення доступу до “тепліх морів” насамперед через Іран та Ірак (бажано політичними методами);
- протидія сепаратистським рухам у самій РФ, особливо в регіонах Кавказу і так званого тюркського клину (насамперед Татарстану і Башкирії), Якутії і Далекого Сходу;
- нейтралізація країн Балтії і геополітична декомпозиція України (або щонайменше так звана фінляндизація цих країн), повна інтеграція Білорусі до складу Росії;
- формування економічного і політичного домінування в державах Закавказзя і Середньої Азії;

- економічна і соціокультурна експансія в усі незалежні країни на терені колишнього СРСР, підтримка російськомовного населення, створення умов для політичного контролю і домінування Росії.

Ці пріоритети цілком відповідають традиційній імперській стратегії та її “месіанській ідеї”, реалізація якої залишається основою традиційної стратегії Росії на міжнародній арені. У цьому контексті слід розглядати й відносини РФ із Заходом, які за винятком періоду Другої світової війни мали характер суперництва у всіх сферах життя.

М. Горбачов і Б. Єльцин прагнули створити нову систему відносин між СРСР (Росією) і Заходом, що ґрунтується на співробітництві і взаємних інтересах. Вони сподівались, що Захід компенсує зусилля Росії з демонтажу радянської військової машини наданням значної економічної допомоги і включенням Росії до складу міжнародного клубу великих держав. Однак не всі російські сподівання справилися: НАТО пересунув кордони своєї зони впливу на схід, а з початком конфлікту в Югославії відносини між Росією й Заходом у якийсь момент виявилися на грані війни. Змінилася зовнішня політика Росії на Далекому Сході. Повільно, крок за кроком, триває зближення Росії з Китаєм, почате ще при М. Горбачові, зокрема закінчилися роботи з делімітації російсько-китайського кордону. Позиції Росії й КНР у сфері зовнішньої політики особливо зблизилися після бомбардувань Югославії США та їхніми союзниками по НАТО.

Відносини Росії з Японією також змінюються. Росія прагне зміцнити економічні зв'язки із сусідом й одержати від нього економічну допомогу, однак керівники Японії дотримуються твердої позиції, що розширення співробітництва з Росією залежить від вирішення територіальної проблеми. Як відомо, Японія вимагає від Росії повернення Південнокурильських островів і південної частини острова Сахалін. Її позиція підкріплюється відсутністю мирного договору між країнами. Попри це, із середини 1990-х років Японія збільшила обсяги економічної допомоги Росії.

Пріоритетними напрямками зовнішньої політики президента В. Путіна є курс на зміцнення СНД, партнерство з США на глобальному рівні, посилення відносин із Францією та ФРН з метою створити противагу впливу США в Раді Безпеки ООН. Під проводом Путіна у 2000 р. було розроблено і затверджено нову Концепцію зовнішньої політики Російської Федерації. На саміті в Кананаскісі (2002) Росія

стала повноправним членом Вісімки найбільших економічно розвинутих країн світу.

За президентства Путіна Росія висунула низку інтеграційних проєктів на терені СНД. Так, у жовтні 2000 р. було укладено Договір про створення Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕс), а в 2003 р. створено Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Структура, до якої увійшли держави — учасниці Договору про колективну безпеку 1992 р., створена для поглиблення військово-політичної інтеграції країн СНД. 19 вересня 2003 р. Путін підписав від імені Російської Федерації угоду про формування Єдиного економічного простору з Білоруссю, Казахстаном і Україною. Того ж 2003 р. були підписані договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. і договір про співробітництво з Україною у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24 грудня 2003 р.

Президент Путін проводить активну політику, спрямовану на стабілізацію становища на південних кордонах Росії. Здобутком на цьому напрямі стало укладення Договору про добросусідство, партнерство і співробітництво з КНР (від 16.07.01), де зафіксовано відмову сторін від територіальних претензій одна до одної. З метою створення смуги добросусідства на південних кордонах Росія взяла участь у створенні в червні 2001 р. Шанхайської організації співробітництва.

Уряду Путіна вдалося попередити кризи в російсько-американських відносинах, пов'язану з грудневим 2001 р. рішенням США про вихід з Договору по ПРО 1972 р., і укласти вже у 2002 р. новий договір, що передбачає значне скорочення ядерних потенціалів обох держав.

Оцінюючи зовнішню політику РФ у пострадянський період в цілому, слід констатувати, що сучасна Росія втратила позиції наддержави, що їх мав СРСР.

3.6. Етнодемографічна ситуація в Російській Федерації

В Росії проживає понад 130 народів, що належать до чотирьох мовних сімей: індоевропейської (89 % населення), алтайської (6,8 %), кавказької (2,4 %) та уральської (1,8 %). До найчисельніших зараховують: росіян — 119,8 млн осіб, татар — 5,5 млн, українців — 4,3 млн, чувашів — 1,7 млн, башкирів — 1,3 млн осіб. У структурі населення чоловіки становлять 47 %, жінки — 53 %. У містах проживає 73 %

населення. Найбільші міста — Москва, Санкт-Петербург, Нижній Новгород, Новосибірськ, Єкатеринбург, Самара, Челябінськ, Омськ, Перм, Казань, Уфа. В Росії налічується 13 міст-мільйонників і більше 20 міст з населенням від 500 тис. до 1 млн жителів. Населення розміщене нерівномірно — у європейській частині Російської Федерації проживає 78,5 %, а в азійській (в Сибіру і на Далекому Сході) — 21,5 %. Основна зона розселення охоплює європейську частину країни, за винятком півночі. В азійських районах вона звужується і тягнеться смугою на півдні Сибіру та Далекого Сходу. До цієї широтної зони належить 34 % території країни. В її межах проживає майже 138 млн осіб. Зона півночі охоплює 64 % території Росії. Тут концентруються найважливіші ресурси країни, а проживає 10 млн осіб.

Досить значною у національних республіках Російської Федерації є частка росіян: від 88 % у Карелії до 9 % у Дагестані. Етнічні росіяни становлять більшість населення в республіках Хакасія, Карелія, Бурятія, Адыгея, Мордовія, Гірський Алтай, Удмуртія, Якутія й Комі, а також утворюють першу за чисельністю населення групу в Башкирії, Карачаєво-Черкесії, Марій-Ел й у більшості національних округів.

Понад 25 млн росіян проживає в державах колишнього Радянського Союзу: в Україні — 11,3 млн осіб, або 22 % її населення, Казахстані — 6,2 млн, або 38 %, Узбекистані — 1,6 млн, або 8 %, Білорусі — 1,3 млн, або 13 %. Меншу, але все-таки значну частку населення росіяни становлять у Молдові, Киргизстані, Таджикистані, Туркменистані й Азербайджані, у країнах Балтії — Естонії, Латвії й Литві — проживає 1,4 млн росіян. Саме на їх повернення на історичну батьківщину сподіваються розробники програми вирішення демографічної проблеми в країні, складовою якої є підписаний 22 червня 2006 р. президентом Путіним закон про заходи щодо залучення до країни “співвітчизників”.

Згідно зі спеціальною держпрограмою, “виховані у традиціях російської культури співвітчизники, які володіють російською мовою і не хочуть втрачати зв'язок із Росією, найбільшою мірою здатні до адаптації і якнайшвидшого включення у систему позитивних соціальних зв'язків спільноти, що прагне їх прийняти”. “Співвітчизникам” обіцяють пільги і зони для добровільного (добровільність — це обов'язкова умова) поселення в Сибіру, на Півночі, а також уздовж китайського кордону. Ті, хто погодиться поїхати туди, одержать гроші на облаштування, допомогу по безробіттю на кілька місяців, соціальну підтримку і, можливо, навіть житло. Росія також повністю

бере на себе всі витрати, пов'язані з переїздом і доставкою з-за кордону всього рухомого майна переселенця.

Про те, що демографічна криза є однією із загроз національній безпеці Росії, свідчить статистика. Згідно з даними російського Держкомстату за добу кількість росіян скорочується в середньому на 2500 осіб. За роки після розпаду СРСР, приблизно від 1991-го до 2002-го, коли було проведено перший загальноросійський перепис, населення Росії скоротилося на 7 млн осіб. Згідно з останньою статистикою, не минало року, коли б росіян не меншало на 750–800 тис. Згідно з висновками ООН до середини століття в Росії залишиться не більш ніж 100 мільйонів осіб, а може, й менше, якщо теперішні тенденції збережуться. Це вже критична позначка для збереження контролю над країною.

Іншим засобом вирішення демографічної проблеми вважається програма стимулювання дітонародження на період 2007–2017 рр. Презентуючи її, Путін сказав, що готовий стимулювати батьків, які наважилися на другу дитину, сумою у 250 тис. руб. та індексувати її щороку до досягнення малюком трирічного віку. А розмір допомоги по догляду за дитиною підвищити удвічі — до 1500 руб. на місяць на першу дитину і 3000 — на другу. 4000 на місяць одержать ті, хто наважиться на усиновлення чужої дитини, плюс прибавка до зарплати й одноразові вісім тис. руб. Це лише 10 тис. дол. США на дитину, або близько 300 тис. рублів. Загалом на ці цілі передбачається виділити з бюджету 2007 р. 30–40 млрд руб. на рік, ще сім мільйонів буде витрачено окремо на утримання дитбудинків. При цьому міністр фінансів Росії О. Кудрін особливо наголосив, що нафтодолари зі стабілізаційного фонду на ці цілі витрачено не буде.

ПІТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Схарактеризуйте основні етапи історичного розвитку Росії.
2. Дайте оцінку природно-ресурсного потенціалу РФ.
3. Проаналізуйте сучасні політичні процеси в Російській Федерації.
4. Схарактеризуйте сучасний стан, проблеми і перспективи економічного розвитку Російської Федерації.
5. Дайте характеристику геополітичного середовища та основних напрямів зовнішньої політики РФ. Чи може РФ вважатися наддержавою?

РЕСПУБЛІКА БІЛОРУСЬ

Республіка Білорусь: загальні відомості

Територія — 207,6 тис. кв. км

Населення — 10,32 млн осіб (2003 р.)

Столиця — Мінськ

Державний устрій — президентська республіка

Адміністративний поділ — 6 областей і м. Мінськ

Національний склад: білоруси (78 %), росіяни (13 %), поляки (4 %), українці (3 %), інші (2 %)

Мови — білоруська (державна), російська (офіційна)

Релігія — християнство (православ'я)

Середня тривалість життя — 68,1 року

Грошова одиниця — білоруський рубель

ВВП на душу населення — 6800 дол. США (2004 р.)

4.1. Географічне розташування, адміністративно-територіальний поділ та природно-ресурсний потенціал республіки

Республіка Білорусь розташована у східній частині Європи. Вона межує з Литвою і Латвією на півночі, з Україною на півдні, з Російською Федерацією на сході і з Польщею на заході. Країна має стратегічне положення для сполучення заходу і сходу, півночі і півдня, адже відстань від Мінська до Варшави становить 500 км, до Москви — 700 км, до Берліна — 1060 км, до Відня — 1300 км.

Територіально Білорусь поділена на шість областей з центрами в Мінську, Бресті, Вітебську, Гомелі, Гродно і Могильові. Кожна область ділиться на райони, міста й інші територіальні й адміністратив-

но-господарські одиниці. У Білорусі понад 1000 міст, у тому числі 12 — з населенням понад 100 тис. осіб.

Землі Білорусії переважно рівнинні, підвищуються до 345 м над рівнем моря у горбкуватій центральній частині (Білоруська гряда) і знижуються до 100 м над рівнем моря у заболочених низовинах на півдні (Полісся). Для Білорусі характерний помірно континентальний клімат. Середні річні температури коливаються від 7° С на південному заході до 4° С — на північному сході.

Майже третина території країни заліснена, приблизно така сама площа — під болотами і заболоченими луками, луки і пасовища займають 20 % території країни. Близько третини території, в основному центральні і південно-східні рівнини, розорані. Приблизно 1/5 території Білорусі радіоактивно забруднена внаслідок Чорнобильської катастрофи (1986). Особливо постраждали Гомельська і Могильовська області.

Білорусь має великі родовища калійних солей (Солігорськ, Петриков), торфу (Полісся), будівельного каменю. Розвідано родовища низькосортного вугілля (лігнітів, бітуминозного вугілля і сланців у Прип'ятській западині), а також невеликі запаси високоякісної нафти (Гомельська область).

Головні ріки Білорусії — Дніпро і його притоки (Прип'ять, Сож і Березина), Західна Двіна, Німан і Буг (Західний Буг). Ці ріки об'єднані Дніпровсько-Бузьким, Березинським та іншими каналами. У країні понад 10 тис. озер. Полісся (південь Білорусії) — найбільший у Європі район боліт і заболочених земель. Лише Прип'ятські болота займають площу близько 39 тис. кв. км.

У Білорусі є один заповідник (Березинський біосферний), три національних парки (Біловезька Пуща, Браславські озера і Прип'ятський), 83 заказники республіканського і 684 заказники місцевого значення, 575 пам'яток природи.

4.2. Короткий огляд історії становлення Білоруської держави

У VII–VI ст. до н. е. з півдня на територію нинішньої Білорусії переселилися представники милоградівської культури (стародавня слов'янська група), а в I ст. до н. е. з'явилися представники іншої слов'янської групи — зарубинецької культури. Слов'янські племена дреговичів, радимичів і кривичів зрештою асимілювали балтійські

племена, які жили на цій землі до них. У IX ст. землі Полоцького, Турово-Пінського, Смоленського та інших князівств стали частиною Давньоруської держави.

Після монголо-татарської навали 1237–1240 рр. білоруські землі Київської Русі захопило Велике князівство Литовське, укладаючи союзи з місцевими феодалами-землевласниками проти спільних ворогів — монголо-татар на сході і тевтонських рицарів на заході. З XIV ст. у тевтонських хроніках з'являється термін “Біла Русь”, а місцеві племена поступово об'єднуються в єдину народність. У 1386 р. великий князь литовський Ягайло став польським королем, а отже, правителем величезної держави, що охоплювала балтійські і слов'янські народи. Вчені вважають, що старобілоруська та давньоукраїнська мови мали статус державної і дипломатичної мови Великого князівства Литовського до 1569 р., коли Литва і Польща об'єдналися в державу — Річ Посполиту.

Унія Польщі і Литви призвела до посилення польського впливу на білоруських землях. Змінилися церковні і світські громадські інститути. Православна церква, що представляла основну релігію в Білорусії, Берестейською унією 1596 р. була перетворена на уніатську, зберегла візантійський ритуал церковної служби, але прийняла римсько-католицькі догмати і владу Папи Римського. Польського впливу зазнала також соціально-економічна сфера, оскільки суспільну земельну власність білорусів було замінено на індивідуальне володіння землею, а селяни були навернені в кріпацтво. Білоруська дворянська еліта швидко прийняла польську мову, польську культуру і римокатолицьку віру. Селяни і міський люд зберегли білоруську мову, культуру і вірність уніатській церкві. На початок XVII ст. припадає розквіт Речі Посполитої, коли її землі простягалися від Балтійського до Чорного морів, а Московська Русь прийняла на царський трон польського королевича Владислава.

Наступні півтора століття у цьому регіоні пройшли під знаком війн між Росією, Польщею і Швецією. Особливо руйнівними були російсько-польська війна за українські землі (1654–1667) і Північна війна (1700–1721) між Росією і Швецією за вихід до Балтійського моря. Внаслідок насильства, голоду і хвороб у цих війнах загинула майже половина населення Білорусі.

У другій половині XVIII ст. після трьох поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 і 1795 рр. Росією, Прусією та Австрією білоруські землі були включені до складу Російської імперії. У 1839 р. російська

влада ліквідувала уніатську церкву на території Білорусі. У 1840-му було введено в дію російський судовий кодекс, а використання терміна Білорусія (Білорусь) заборонено. Білорусія увійшла до складу Північно-Західного краю Російської імперії. Білоруське дворянство і незначна частина селянства під керівництвом Кастуся Каліновського взяли участь у польсько-литовському повстанні 1863 р., придушеного російською владою. На хвилі лібералізації суспільного життя Росії 1860–1870-х років почали з'являтися публікації білоруською мовою.

Відроджено білоруську державність 24 березня 1918 р., коли Всебілоруський конгрес проголосив Білоруську Народну Республіку. Після того як німецькі війська, що окупували Білорусію під час Першої світової війни, залишили країну у грудні 1918 р., більшовики 1 січня 1919 р. проголосили утворення об'єднаної Литовсько-Білоруської Радянської Республіки. Після відновлення у 1918 р. незалежності Польщі і нетривалої війни між Польщею і Радянською Росією у 1920 р. Білорусію знову було поділено: близько 100 тис. кв. км її території відійшло до Польщі, на решті території (107 тис. кв. км), де проживало близько 5 млн білорусів, проголошено Білоруську Соціалістичну Радянську Республіку (БСРР), яка у 1922 р. увійшла до складу СРСР.

Як і загалом в СРСР, у Білоруській РСР на початку 1920-х років було введено нову економічну політику, продовжувалось започатковане у часи БНР національно-культурне відродження, у другій половині 1920-х років розпочалися індустріалізація промисловості і колективізація сільського господарства, що відірвали від землі сотні тисяч білорусів, які переселилися у міста Білорусії і сходу СРСР. Внаслідок цього у 1950 р. чисельність білорусів у містах республіки вперше перевищила питому вагу інших етнічних груп (росіян, поляків та євреїв).

Величезної шкоди завдало Білорусії нашествя нацистської Німеччини та німецька окупація під час Другої світової війни. Коли республіку у 1944 р. звільнила Червона армія, її міста лежали в руїнах, промислові підприємства були зруйновані, а 2225 тис. осіб (кожний четвертий житель республіки) загинули. Після війни Білорусь була відбудована і на початок 1970-х років перетворилася на розвинений економічний регіон СРСР. Наслідком урбанізації і зростання частки промислового виробництва стало посилення процесу асиміляції білорусів. Державна освітня політика також сприяла цьому процесу,

оскільки накладі російськомовних видань зростали, а в більшості шкіл російська мова стала основною мовою навчання.

На виборах 1990 р. комуністичній партії Білорусі (КПБ) вдалося здобути більшість місць у Верховній раді республіки. Однак практично одразу ж парламент поділився на три блоки: номенклатуру компартії, антикомуністичний Білоруський Народний Фронт (БНФ) і поміркованих у поглядах інтелігентів та рядових членів компартії. Перший з цих блоків підтримав путч у Москві в серпні 1991 р., після провалу якого лідер КПБ Микола Дементей був змушений піти у відставку з посади голови президії Верховної ради республіки. Його місце зайняв лідер поміркованих Станіслав Шушкевич.

25 серпня 1991 р. Верховна рада республіки проголосила незалежність БРСР, а через кілька тижнів назву країни змінено на Республіка Білорусь. 8 грудня 1991 р. лідери Білорусі, Російської Федерації та України під час зустрічі у Біловезькій пущі анулювали Союзний договір 1922 р.

4.3. Основні тенденції суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку республіки

Феномен сучасної Білорусі привертає дедалі більшу увагу аналітиків різних країн, адже вона випадає із загальних тенденцій в європейських посткомуністичних країнах. Республіка Білорусь стала тушовим відгалуженням розвитку посткомуністичного світу, наочним доказом зворотності демократичних процесів. Розібратись, чому так сталося, неможливо без з'ясування передумов цих процесів, закладених в радянському минулому.

Якщо у середині 1980-х років суспільна система СРСР вичерпала себе, то в Білорусії ситуація була дещо іншою, оскільки система ще мала певний запас міцності і могла деякий час порівняно ефективно функціонувати. Це пояснювалося комплексом причин. По-перше, БРСР була немовби вітриною комуністичної системи і в усіх сферах життя демонструвала “переваги” соціалізму. Насамперед досить успішно розвивалася економіка. В республіці вироблялося 30 % електронно-обчислювальної техніки і 23 % радіопромислової апаратури СРСР, а також розміщувалися провідні в країні підприємства сільськогосподарського машинобудування та автомобілебудування. Причому усе це було створено після війни, практично протягом життя

одного покоління, що на практиці ілюструвало тезу про прискорений розвиток національних країн за соціалізму.

Рівень сільськогосподарського виробництва, передовсім у Брестській і Гродненській областях, був одним з найвищих в СРСР. За виробництвом м'яса і молока на душу населення Білорусь майже досягла європейських показників. У соціально-політичному розвитку система також діяла без особливих збоїв. Вищий рівень життя визначався не стільки кількістю, скільки якістю. Тут не було корупції, як у Москві, Закавказзі чи Середній Азії. Відмінність білоруської партійно-радянської номенклатури від інших національних та регіональних еліт полягала в тому, що вона була позірно радянською й намагалася на практиці реалізовувати офіційно задекларовані мету та засади КПРС. Не випадково ще колишній радянський лідер М. Хрущов говорив, що з усіх республік Білорусія першою прийде до комунізму. Зберігалася віра населення у справедливість наявних тоді владних інститутів. На відміну від сусідніх республік СРСР, в Білорусі не було дисидентів.

Для білоруського суспільства характерна слабка національна свідомість. Для багатьох історія Білорусі починається з жовтня 1917 р. Найголовнішою ж подією стала Велика Вітчизняна війна. І національними героями, канонізованими в пам'ятниках, фільмах, книгах, назвах вулиць та шкіл, виявилися не історичні діячі білоруського народу, а герої минулої війни. Ніде в світі так урочисто не святкують День Перемоги, як тут. Тому білоруський патріотизм — радянський. Пам'ять про комуністичний період білоруської історії становить активну масу свідомості старшого і середнього покоління.

Незалежність для білоруського народу була подарунком долі. На референдумі 17 березня 1991 р. 82,6 % населення БРСР проголосувало за збереження СРСР. Через збіг історичних обставин Білорусь було виштовхнуто у незалежне плавання всупереч бажанню як більшості населення, так і керівної еліти. Єдине, в чому номенклатура швидко зорієнтувалася, так це в питанні про владу. Якщо у багатьох постсоціалістичних країнах колишня керівна еліта була зметена демократичною хвилею, то в пострадянській Білорусі політичний ландшафт мало змінився. Місце ЦК КПБ зайняла Рада міністрів, а урядове лобі у Верховній раді, об'єднане у фракцію "Беларусь", повністю контролювало парламент. Проте, зберігши владу, номенклатура не знала, що з нею робити. Вона з великими труднощами пристосовувалась до нових умов. Вакуум ідей і програм компенсувався інстинктом

самозбереження. Відмовившись від комуністичної ідеології, керівна еліта підпорядкувала собі механізми ринку та політичної демократії як засоби самозбереження й відтворення. Внаслідок імітації ринкових реформ та “прихватування” відбулося обуржуазнення номенклатури, злиття чиновництва й підприємництва, і все це на тлі різкого загострення кризи і зубожіння народу. Наслідок — акумуляція протестних настроїв.

Кульмінацією виходу протестної енергії стали перші президентські вибори 1994 р., перемогу на яких здобув колишній директор радгоспу, керівник антикорупційної комісії у Верховній раді Білорусі О. Лукашенко*. Деякі члени команди Лукашенка оголосили його тріумфальну перемогу на виборах “народною революцією”. Білоруська “народна революція” мала водночас і антиноменклатурний, і антибуржуазний характер, адже переміг кандидат, який найпалкіше і найпоследовніше виступав і проти номенклатури, і проти бізнесменів. Білоруське суспільство не тільки було готове до пришестя народного месника, який би помстився усім, хто досяг у житті успіху (чиновникам, підприємцям), забрав би в багатих і віддав бідним, — воно прагнуло такого пришестя. Якщо С. Шушкевич свого часу пояснював зубожіння населення об’єктивними причинами переходу від однієї суспільної системи до іншої, О. Лукашенко просто вказав пальцем на винуватців народного лиха й одразу став кумиром.

Таким чином, 1994 р. переміг кандидат, який пропонував не стільки зміни, скільки обіцяв відновити колишню систему. Лукашенко за будь-якої нагоди згадував “злочинців”, які “розвалили велику дер-

* **Лукашенко (Лукашенка) Олександр Григорович (Ригорович)** (н. 30.08.1954, с. Копись Оршанського району Вітебської обл.), білоруський державний діяч, президент Білорусі з 1994. Закінчив Могильовський державний університет ім. А. А. Кулешова (1975) та Білоруську сільгоспакадемію (1985). 1975–1977 — інструктор політвідділу Західного прикордонного округу (м. Брест), 1977 — секретар комітету комсомолу Могильовського міськхарчоторгу; 1977–1978 — інструктор Октябрського райвиконкому Могильова; 1978–1980 — секретар районного товариства “Знання”; 1980–1982 — заступник командира роти з політчастини; 1982–1983 — заступник голови колгоспу “Ударник”; 1983–1985 — заступник директора Шкловського заводу будматеріалів; 1985–1987 — секретар парторганізації колгоспу ім. Леніна Шкловського району; 1987–1994 — директор радгоспу “Городець” Шкловського району; 1990–1994 — депутат Верховної ради Білоруської РСР. У 1994 обраний президентом Білорусі. В листопаді 1996 Лукашенко провів референдум щодо поправок Конституції Білорусі 1994 р., які розширили його повноваження і збільшили термін перебування на посаді президента. Продовжив шляхом референдуму 1996 р. свій термін перебування на посаді до 2001. У вересні 2001 та березні 2006 переобраний на посаді президента.

жаву”, говорив про неприйнятність для Білорусі досвіду ринкових реформ інших країн, що здійснюються за рецептами МВФ і нібито штовхають до “дикого” ринку. Він постійно повторював думку про штучне накидання народів білоруської мови й національної символіки. І це сприймалося людьми з великим розумінням. В очах багатьох білорусів демократія і свобода породили “безлад” у вигляді ряду держав на руїнах СРСР, безлічі ідеологій, партій, форм господарювання, можливих варіантів власної поведінки та діяльності, тому вимоги “наведення порядку” та “відновлення дисципліни” стали дуже поширеними.

Більшість населення Білорусі ідейно-психологічно досі живе в СРСР. І результати виборів, референдумів, і соціологічні опитування свідчать не так про прагнення людей об’єднатися з Росією (як це трактує влада), як про бажання повернутись в СРСР, у колишній радянський соціалізм. Під ідеєю інтеграції з Росією приховується міф про можливість реанімувати СРСР. З огляду на це зрозумілішою стає історична місія президента Білорусі О. Лукашенка.

Однією з основних ідей передвибірної кампанії Лукашенка 1994 р. був культ народу й протиставлення його номенклатурній владі. Він усіляко вихваляв народ, наділяв його найкращими якостями, говорячи йому те, що він хотів почути. Лукашенко свідомо протиставляв народ політикам, дискредитував державні установи й політичні інституції (банки, суди, правоохоронні органи, партії), владу взагалі. Гасло “Владу — народіві, а не номенклатурі” було сприйнято буквально, адже багато хто переконаний, що, по-перше, на чолі держави має перебувати справжній представник народу, по-друге, керувати державою не так уже й складно, головне, щоб керівник захищав інтереси простих людей, а не бюрократії.

Таким чином, саме вдалий збіг очікувань населення та політичного іміджу народного заступника, прийнятого Лукашенком, пояснює той подиву гідний факт, що людина без професійної команди, без програми та ідей, без підтримки вагомих політичних сил і фінансово-економічних кіл здійснила триумфальне сходження на вершину влади.

Після прийняття нової Конституції (березень 1994 р.) та президентських виборів (липень 1994 р.) у Білорусі виникла якісно нова ситуація. Політичне життя країни сконцентрувалося навколо діяльності президента та його прибічників. Глава держави, його світогляд почали справляти вирішальний вплив на політичні процеси в Білорусі. Беззастережна перемога на виборах переконала Лукашенка в

його месіанській ролі. Президентом став політик із світоглядом пересічної радянської людини, з усіма рисами, притаманними цьому соціально-психологічному типу. Це багато в чому пояснює бачення Лукашенко мети та завдань державної політики. Головним елементом такого світогляду є уявлення про вирішальну роль держави в економічному і політичному житті людей — держави, яку очолює “суворий, але справедливий керівник”, що повинен чесно ділити усе суспільне багатство, жорстко контролювати всі соціальні процеси, не допускати свавілля окремих громадян, партій, засобів масової інформації, захищати державу від крамоли.

Тому цілком зрозуміло, що президент Лукашенко не сприймає як незаперечні такі цінності сучасної цивілізації, як правову державу, громадянське суспільство, недоторканність власності, невтручання держави у приватне життя громадян, свободу слова, державний суверенітет тощо. Зміцнення власної влади стало пріоритетною сферою діяльності президента Лукашенка.

Прикметною рисою режиму Лукашенка є потреба в регулярній підтримці його народом. Тому президент періодично ініціює різні політичні кампанії. Референдум у травні 1995 р. був першим таким заходом. Він проводився водночас з парламентськими виборами. На референдум винесли питання: про надання російській мові однакового статусу з білоруською; про відновлення (з невеликими видозмінами) колишнього герба і прапора БРСР; про економічну інтеграцію з Росією. Жодних серйозних дискусій не було, державні ЗМІ працювали за пропагандистським планом кампанії, розробленим в адміністрації президента. Лукашенко здобув на референдумі цілковиту перемогу. Відповідь “так” на запропоновані питання дало від 75 до 83 % виборців, які взяли участь у голосуванні.

Референдум і парламентські вибори 1995 р. закріпили вибір, зроблений білорусами рік тому. Антикомуністичний і “антисоюзний” імпульс, отриманий з Москви наприкінці 1991 р., швидко згас. У масовій свідомості біло-червоно-білий прапор та національний герб “Погоня” сприймалися не стільки як національно-державні символи, скільки як атрибути Білоруського Народного Фронту. Референдум поклав край намаганням зміцнити статус білоруської мови. Період, що, можливо, увійде в історію як “друга білорусизація” (перша була в 1920-х роках), завершився без значних і помітних успіхів. Лукашенко так висловився про білоруську мову: “По-білоруському не можна висловити щось велике. Білоруська мова — бідна мова. У світі існують тіль-

ки дві великі мови — це російська та англійська”. Якщо у 1994/1995 навчальному році білоруською мовою навчалося 60 % першокласників, то в 1995/1996 — 32 %, а в 1996/1997 — 18 %. У Мінську з 110 білоруськомовних шкіл лишилося 17, а в Гродно з 27 тільки одна.

Відновлення радянської символіки, свята Жовтневої революції, відмова від запроваджених у роки незалежності деяких підручників з гуманітарних дисциплін лише доповнили загальну картину. Референдум був рубежем, який поклав початок зміні державної ідеології. Замість ідеї білоруського національного відродження в країні почала утверджуватися ідея “слов’янської єдності”. Втім, ідеології як такої не було. Просто услід за президентом офіційна преса повторювала фрази про “історичну спільність слов’янських народів”, “єдине слов’янське коріння”, “прадавню єдність слов’ян” та ін. Причому насправді йшлося про єднання лише східних слов’ян на основі православ’я. Однак, оскільки українці не побажали об’єднуватися, то реально все звелось до єдності Білорусі і Росії.

Відомо, що панславізм виник як один з варіантів месіанської великоруської ідеї. Екзотичність білоруської ситуації в тому, що цю ідею почав пропагувати лідер сусідньої з Росією держави. Поєднання панславістської і радянської ідеологій породило своєрідний ідеологічний гібрид. Близька до О. Лукашенка газета “Славянський набат” оголосила себе оборонцем “слов’яно-радянської цивілізації”. Це й стало державною ідеологією.

Якщо ініційований Лукашенком референдум 1995 р. завдав нищівного удару по білоруській національній ідеї, то референдум 24 листопада 1996 р., знову організований президентом Білорусі, завдав такого самого удару по ідеї демократії. Від самого початку свого президентства Лукашенко послідовно узурпував владу. Навіть існування слабких Верховної ради й Конституційного суду його не влаштувало. Лукашенко та його команда знайшли спосіб вирішити усі проблеми разом: провести черговий референдум з приводу Конституції, що передбачає концентрацію усєї влади в руках президента й перетворення парламенту, Конституційного суду, місцевих органів влади на суто декоративні інституції без реальної влади.

Палата представників, покликана виконувати роль нижньої палати реформованого Лукашенком парламенту, репрезентує лише близько 42 % виборців. Тобто навіть формально вона “не тягне” на роль парламенту, що було неприпустиме навіть за радянських часів.

Лукашенко став на шлях фактичної ліквідації політичної системи країни, зведення її до двох суб'єктів політики: вождь і народ.

О. Лукашенко впевнений у безсумнівному праві держави жорстко контролювати усі соціальні процеси у суспільстві. Будь-яке самостійне явище, яке слабо піддається державному регулюванню (наприклад, підприємництво), є чимось аномальним, винятком з правил. Зрозуміло, претензії структур громадянського суспільства на самостійну роль сприймаються президентом як особистий виклик. Він вбачає в них конкурентів у розв'язанні суспільних проблем. Реакцією на це стала жорстка вимога до вертикалі влади навести порядок, встановити дисципліну, “відновити керіваність”.

В економічній сфері це виявляється у згортанні ринкових реформ, відновленні колишньої системи управління економікою. Внаслідок цього в Білорусі згорнуто приватизацію, оголошено війну приватному сектору, відбувається його одержавлення (насамперед це стосується комерційних банків). Недержавний сектор поставлено у жорстку залежність від держави. У країні скоро не залишиться видів діяльності, які б не ліцензувалися. Сформована у Білорусі модель мобілізаційної економіки має усі вади соціалістичної економіки: зрівнялівку, всеохоплюючий дефіцит, неефективність. Масована грошова емісія, завдяки якій регулярно виплачується зарплата, зруйнувала валютно-фінансову систему країни і призвела до того, що в Білорусі найвища інфляція серед держав СНД.

4.4. Політико-правова система Білорусі

15 березня 1994 р. Верховна рада Білорусі прийняла Конституцію незалежної держави, згідно з якою право законодавчої ініціативи належить парламенту і президенту, що обирається всенародно на п'ятирічний термін і є главою держави. На референдумі 24 листопада 1996 р. було внесено зміни до Конституції, згідно з якими створено двопалатний парламент — Національні збори, що складається з Ради Республіки (64 місця; президент призначає 8 членів Ради, по 8 членів делегує кожна область і міська громада Мінська) і Палати представників (110 місць). Вибори депутатів Палати представників здійснюються на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Термін повноважень парламенту — 4 роки. Конституція обмежує роботу законодавчого органу влади двома сесіями на рік загальною тривалістю не більше 170 днів. Президент-

ські укази, видані в перервах між сесіями парламенту, мають силу закону, за винятком випадків, визначених Конституцією 1996 р.

Виконавчу владу в РБ здійснює Рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром. Президент за згодою Палати представників призначає прем'єр-міністра і його заступників, визначає структуру уряду, приймає рішення про відставку уряду в цілому і його окремих членів. Також президент призначає керівників виконавчих органів влади на місцях. Столиця Мінськ є окремою адміністративною одиницею. У кожній області є Рада депутатів, що обирає зі своїх членів президію, яка працює як колективний виконавчий орган, і призначає керівників різних адміністративних установ. Ця схема управління відтворюється на нижчих рівнях — у районах, містах, селищах і селах.

Судова гілка влади представлена Верховним судом, судді якого призначаються президентом, а також Конституційним судом, половина членів якого призначається президентом, а половина обирається Радою Республіки. Голова Конституційного суду призначається президентом за згодою Ради Республіки. Термін повноважень членів Конституційного суду 11 років.

Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років у Білорусі сформувалася багатопартійна система. У лютому 1992 р. колишні комуністи створили організацію “Рух за демократичні реформи — Демократична Білорусь”, що стала найбільшою фракцією у тодішній Верховній Раді. Разом з різними панслов'янськими групами вона сформувала Народний рух Білорусі — об'єднання, що виступає за збереження державного управління економікою і розвиток тісніших зв'язків із Росією.

Противником неокомуністичних і панславістських політичних сил виступає Білоруський народний фронт (БНФ), створений у 1988 р. з метою відродження культурних і державотворчих традицій білоруського народу. БНФ і близькі до нього політичні партії, профспілки, професійні і культурні об'єднання — створили базу для опозиції комуністам і їх союзникам у парламенті Білорусі на початку 1990-х років. Водночас після 1991 р. у самому БНФ виникли суперечки. Білоруська соціал-демократична Громада, найбільша партія в складі БНФ, очолила процес створення блоку партій і груп (Об'єднаної демократичної партії, Національно-демократичної партії Білорусі, Білоруської селянської партії, Спілки підприємців, кількох профспілок та ін.), що займають центристські позиції у сучасному політичному спектрі Білорусі. Ліворуч від нього перебуває Комуніс-

тична партія Білорусії, а праворуч — “Білоруський християнсько-демократичний вибір” і Партія народної згоди.

Іншими політичними партіями, що активно діють у Білорусі, є Партія комуністів Білорусії, Об'єднана громадянська партія, Аграрна партія, Партія Всебілоруської єдності і згоди, Білоруська патріотична партія, Партія зелених Білорусії, Партія Білоруського Народного Фронту та інші. Окремі партії є своєрідними філіями російських партій (ЛДПР, “Яблоко” та ін.).

4.5. Геополітичне розташування та зовнішня політика Республіки Білорусь

Геополітична особливість Білорусі полягає в тому, що країна розташована на межі двох світів — європейського і російського. Протягом усієї білоруської історії це надавало більшої сили конфліктам між католиками і православними, прибічниками різної зовнішньополітичної орієнтації. Давно помічено, що конфлікти на межі цивілізацій небезпечніші, ніж в інших районах світу, їх важче врегулювати (наприклад, Кавказ, колишня Югославія). Сьогодні Європа та Росія є двома центрами сили, що притягують до себе розташовані між ними країни. З огляду на це виявилася неможливою ідея створення Балто-Чорноморського союзу, який би об'єднував держави Центральної Європи.

Гасло білоруської влади “Інтеграція з Росією” і гасло опозиції “Білорусь — у Європу” набувають характеру альтернативи. Значно більша, ніж в інших колишніх республіках Союзу, “зав'язаність” на зовнішні ринки (насамперед російські) підштовхує господарську і політичну еліту Білорусі до різноманітних інтеграційних ініціатив. Основа економіки Білорусі — промислові гіганти, які працюють на привізній сировині та експортують 80 % продукції за межі республіки, 50 % ВВП Білорусі припадає на зовнішню торгівлю.

Феномен Білорусі у тому, що яблуком розбрату і чинником глибокого розколу суспільства є питання про державний суверенітет. Це і є однією з основних загроз національній безпеці. Для О. Лукашенка, як і для багатьох громадян Білорусі, суверенітет не є чимось святим і непорушним, якоюсь незаперечною цінністю. На відміну від країн Балтії, України, Грузії та інших колишніх радянських республік, Білорусь не була зорієнтована на утворення незалежної держави або на національний проект розвитку. Сьогодні майже 47 % білорусів від-

чувають себе лише представниками однієї з гілок “триєдиної давньоруської нації” і тільки 50 % вважають себе окремою нацією.

Показово, що більшість населення Республіки Білорусь сприймає цілком спокійно і навіть схвально великодержавні, месіанські глобальні проєкти перебудови світу, що виходять від керівника їх невеликої держави. Парадокс у тому, що водночас це ж такі населення або не помітило, або сприйняло як норму міжнародну ізоляцію країни, інформаційну, інвестиційну, світоглядну замкнутість і закритість. Зв'язки з Росією замінили відносини з рештою світу.

Аналізуючи відносини Білорусі із зовнішнім світом, спроби вписатися в нову систему міжнародних відносин, необхідно констатувати, що білоруське суспільство та еліта країни продемонстрували нездатність адаптуватися до нових історичних і геополітичних умов. Войовниче заперечення західних цінностей, несприйняття європейських стандартів демократії спричинилися, по суті, до міжнародної ізоляції Білорусі. Країна не має виразно висловлених національних інтересів, перспектив розвитку своєї державності. Натомість О. Лукашенко від імені народу періодично декларує то непорушність суверенітету Республіки Білорусь, то прагнення до об'єднання з Росією в єдину “союзну державу”.

Орієнтація на створення союзної держави Білорусі і Росії білоруському суспільству була нав'язана його елітою не одразу, адже на початку 1990-х років більшість політичних організацій у країні розглядали розпад СРСР і членство Білорусі в СНД як можливість розвивати білоруську державність, декларуючи основним зовнішньополітичним принципом політику неприєднання. Однак в міру того, як економіка руйнувалася, а витрати на утримання збройних сил ставали занадто обтяжливими, колишні комуністи почали виступати на підтримку економічної і військової інтеграції зі структурами СНД. Їхні опоненти з Білоруського Народного Фронту (БНФ) дотримувалися прозахідної орієнтації, прагнучи інтегрувати Білорусію в Європу і звести до мінімуму зв'язки з Росією. Декларація, підписана урядами Білорусії і Литви в жовтні 1991 р. (яка зобов'язувала кожну зі сторін дотримувати права етнічних меншостей), і угода про вільну торгівлю з Литвою, підписана в березні 1993 р., стали важливими кроками на шляху здійснення прозахідної стратегії БНФ.

Однак БНФ не цілком врахував внутрішню ситуацію в республіці, що склалася на початок незалежного державотворення. Зокрема, він робив ставку на повсюдне впровадження білоруської мови,

але нею користувалися у побуті лише близько 10 % населення. Не врахували лідери БНФ й те, що свого часу радянська офіційна наука починала власне білоруську історію з 1 січня 1919 р., тобто від проголошення БСРР. На цій історії були виховані кілька поколінь білорусів. Тож коли БНФ закликав співвітчизників відродити історичні традиції Великого князівства Литовського, їх це просто налякало, оскільки здалося, що білорусам нав'язувалася “чужа” історія. На цьому тлі особливо вигідно вирізнявся популізм О. Лукашенка, який, між іншим, дуже добре володіє літературною білоруською мовою і був у трійці парламентаріїв, яка свого часу внесла національний прапор до стін Верховної ради Білорусі.

Щоправда, тісне співробітництво з Росією розпочалося ще за часів головування у Верховній раді Білорусі С. Шушкевича, який намагався реалізувати такий собі “змішаний сценарій”, що передбачав як дружбу з Росією, так і плавну трансформацію білоруського суспільства до західної моделі розвитку. У 1993 р. була підписана економічна угода щодо створення спільного ринку Білорусі і РФ у сфері торгівлі й інвестицій. Згодом Верховна Рада Білорусі проголосувала за приєднання країни до Договору про колективну безпеку членів СНД, що був підписаний 15 травня 1992 р., згідно з яким російським збройним силам надавалося право базування на території Білорусії.

Остаточний розрив Білорусі з цивілізованим світом стався вже у перші роки президентства О. Лукашенка. Свідченням цього стало, наприклад, те, що у лютому 1997 р. Рада міністрів Європейського Союзу, заявивши про нелегітимність референдуму 1996 р., вирішила припинити усі види спеціальної допомоги Білорусі (за винятком гуманітарної) і підтримувати лише програми регіонального і демократичного розвитку.

Влітку 1998 р. вибухнув міжнародний скандал після того, як уряд Білорусії зажадав, щоб дипломати звільнили свої резиденції в дипломатичному містечку Дрозди у зв'язку з необхідністю проведення там капітального ремонту. США, Великобританія, Франція, Німеччина, Греція, Італія і Японія відкликали своїх послів з Мінська на знак протесту проти порушення Віденської конвенції.

До кінця 1990-х років Білорусь була позбавлена статусу спеціально запрошеної країни у Раді Європи, а Національним Збором Білорусі було відмовлено у представництві в Парламентській асамблеї ОБСЄ. Жоден із західних лідерів не відвідував РБ і, відповідно, жоден з білоруських лідерів не отримував запрошення відвідати країни Захо-

ду. Зате О. Лукашенко з радістю приймали на Кубі, у В'єтнамі, Лівії, Іраку, Сирії, КНР і, звісна річ, в Росії. До речі, уперше О. Лукашенко відкрито назвав свою політику “проросійською” тільки 23 березня 1998 р. у виступі перед членами білоруського уряду та представниками політичного істеблїшменту республїки. Своєрідною нагородою для Лукашенка стало обрання його 26 сїчня 2000 р. на установчому засіданні Вищої Державної Ради Союзної держави Білорусі і Росії головою цієї наддержавної структури.

Президент Білорусі не приховує, що союз із Росією, яка володіє ядерною зброєю, надасть його країні гарантії безпеки. У лютому 2000 р. він, зокрема, повідомив, що в Білорусі “створюється потужне військове формування, що налічуватиме не одну сотню тисяч осіб та буде оснащено найсучаснішим озброєнням”. Воно (угруповання) “буде щитом нашої батьківщини на загальному (з Росією. — М. Д.) західному кордоні”. Активною є співпраця двох держав на економічному напрямі, наприклад, введено в експлуатацію першу гілку газопроводу Ямал — Європа через Білорусь, будівництво якого розпочалося 1997 р.

Як не парадоксально, але О. Лукашенко не є маріонеткою Москви. Його мета — стати самодостатнім керівником незалежного державного утворення, навіть без достатніх національних атрибутів. Незалежність Білорусі тримається на інституті президентства. Союз з Росією гарантує підпору економіці Білорусі і, відтак, існуючому політичному режимові. РФ, в якій реанімовано імперські амбіції, в середньому витрачає близько 1 млрд дол США на рік для дотацій білоруської економіки. Для зміцнення стійкості свого режиму О. Лукашенко зумів адаптувати так звану діаду Ден Сяопїна до місцевих умов. Домігшись створення Союзу з Росією та утворення наднаціональних органів, він реалізував денсяопїнівський принцип “дві системи — одна держава” у формі “дві системи — один союз держав”.

Експерти критично оцінюють економічні підвалини такої “держави” — надто вже протилежні господарські системи — ринкова у РФ та командно-адміністративна в Білорусі. Незіставні й потенціали двох національних економік — не лише за обсягом, а й за рівнем економічної стабільності. Таким чином, Білорусь, з одного боку, є чітко вираженим об'єктом гео економічного впливу, до того ж специфічно одновекторного — практично лише Росії. Але, з другого боку, зовнішньополітична активність на теренах СНД дала можливість Білорусі

стати суб'єктом геополітики у межах СНД та впливати на геополітичну атмосферу ширшого європейського виміру.

Щодо українсько-білоруських міждержавних відносин, то вони регулюються Договором про дружбу, добросусідство та співробітництво від 17 липня 1995 р. та українсько-білоруським договором про державний кордон від 12 травня 1997 р. Україна ратифікувала обидва договори, Білорусь досі зволікає з ратифікацією Договору про кордон, маючи до України претензії економічного порядку.

Оцінюючи зовнішню політику Білорусі в цілому, зауважимо, що, перебуваючи у максимально невігідних зовнішньополітичних умовах, О. Лукашенко виявився здатним оптимально використовувати переваги геополітичного становища своєї країни і робити несподівано сильні ходи у пошуках союзників, а також опиратися зовнішньому тиску. Понад те, О. Лукашенко відчуває певний комфорт, маючи можливість грати на взаємних суперечностях усіх сторін, що втягнуті у конфлікт (у тому числі США, КНР, Росії та ін.), здобуваючи для своєї держави політичні та економічні дивіденди. При цьому він спирається на національні державні структури і не має наміру ділитися владою.

До диктатури О. Лукашенка поволі звикли як на Заході, так і всередині республіки, хоча це не означає, що Захід змирився з існуючим статус-кво в державі, що розташована в географічному центрі Європи. Про це свідчить, зокрема, те, що після переобрання О. Лукашенка на другий президентський термін у вересні 2001 р. США безапеляційно заявили, що це переобрання не може бути визнане міжнародним співтовариством, бо вибори в республіці не були вільними й відкритими. За словами представників держдепартаменту США, Лукашенко скористався виборами лише як “ширмою” для реалізації свого бажання й далі керувати Білоруссю (так само Лукашенко 2005 р. провів всенародний референдум, результати якого дозволили йому знову балотуватися на вищу державну посаду в Білорусі). Саме тому білоруський правлячий режим, на думку офіційного Вашингтона, належить минулому і йому загрожує міжнародна ізоляція.

4.6. Етнодемографічна ситуація в республіці, культура та релігія Білорусі

За даними перепису 1959 р. у країні проживало 8056 тис. жителів, у 1979 р. — 9560 тис. і в 1989 р. — 10,2 млн осіб. Починаючи з 1994 р., чисельність населення щорічно скорочувалася на 20–30 тис.

осіб і на 2003 р. становила 10,32 млн. Рівень народжуваності за останнє десятиліття постійно знижується (з 16,5 у 1985 р. до 10,18 у 2003 р.), а смертності — постійно зростає (з 10,6 у 1985 р. до 14,05 у 2003 р.). У 1994 р. розпочався міграційний відтік населення, що становить кілька тисяч осіб щорічно. У містах проживає близько 70 % населення. Найбільші міста Мінськ (1717 тис. осіб у 1998 р.), Гомель (500 тис.), Могильов (356 тис.), Вітебськ (350 тис.), Гродно (270 тис.), Брест (230 тис.) і Барановичі (170 тис.).

Близько 8 млн жителів країни — етнічні білоруси. Найбільші національні меншини: росіяни (1,3 млн осіб), поляки (400 тис.), українці (250 тис.) і євреї (140 тис.). Білоруси — східнослов'янський народ, тісно пов'язаний історією й подібністю мови з росіянами й українцями. На відміну від багатьох інших республік колишнього Радянського Союзу, у Білорусі не було міжетнічних конфліктів. У 1991 р. усім жителям Білорусії було надане громадянство незалежно від їхньої національності і знання державної мови.

У радянські часи внаслідок урбанізації білоруська мова витіснялася російською мовою, яка використовувалася у національному законодавстві, переважній більшості газет і журналів, вищих навчальних закладах і в більшості міських шкіл. На початку 1990-х років із здобуттям незалежності держава почала здійснення широкомасштабної програми з відродження білоруської мови, яка, щоправда, була поступово згорнута після приходу до влади О. Лукашенка.

Білоруський народ виділяється своєю оригінальною самобутньою культурою, корені якої сягають далекої язичницької, дохристиянської епохи. Давня культура Білорусі тільки виграла від того, що у час, коли відбувався процес заселення її слов'янськими народами, вони не стали знищувати усе, що було створено тут автохтонами, якими історики вважають балтів і угро-фінів. Миролобне, поважне ставлення слов'ян до духовної спадщини корінного населення підтверджується збереженням досьогодні великої кількості назв сіл і міст, рік і озер балтського і фінно-угорського походження. Вплив цього фактора знаходимо ми й у багатьох прізвищах нинішніх білорусів.

Спочатку далекі пращури білорусів, як і всі східнослов'янські племена, були язичниками. Ця форма релігійної свідомості побутувала тривалий час і залишила глибокий слід у культурі. Нині вже ніхто не має сумніву, що в епоху язичництва існувала писемність, виникнення якої раніше помилково пов'язували тільки із прийняттям християнства. З кінця X ст. у білоруський край прийшла християнська

релігія. З прийняттям християнства почалося досить швидко поширення писемності серед населення, особливо його заможних, привілейованих верств. З часом поряд з догматичною літературою з'явилася й світська. Місцем написання і переписування книг слугували християнські монастирі. Цій святій справі чимало років свого життя віддала Єфросинія Полоцька. Крім неї, на ниві літературної і культосвітньої діяльності плідно працювали Кирило Туровський, названий за свою ораторську майстерність Златоустом, Климент Смолячич та ін.

Християнство дало могутній поштовх розвитку архітектури і живопису. До числа найбільш ранніх християнських храмів (XI–XII ст.) належать: Софійський собор, Спасо-Єфросинівська церква, Борисоглібський (Бельчицький) монастир у Полоцьку, Благовіщенська церква у Вітебську, Борисоглібська (на початку XV ст. перейменована в Калужку) у Гродно та ін. У 1161 р. славетний полоцький майстер-ювелір Лазар Богша виготовив для Єфросинії Полоцької філігранної роботи хрест, рівного якому не було тоді на всіх східнослов'янських землях.

Сприятливі умови для розвитку культури виникли з утворенням у XIII ст. Великого князівства Литовського. У ньому старобілоруська мова здобула статус державної. Юридично це закріплено в 1566 р., коли був прийнятий Статут Великого князівства Литовського. Близькість князівства до країн Центральної і Західної Європи і досить високий, як для тієї доби, рівень духовного розвитку населення зумовили приплив прогресивних ідей Відродження і Реформації. У цей час білоруський народ дав світовій цивілізації чимало видатних діячів науки і культури, серед яких перше місце належить білоруському і східнослов'янському першодрукареві, просвітителеві і мислителеві Франциску Скорині. Перебуваючи у Празі, він переклав і видав 23 книги Біблії, у тексті яких широко використовувалися слова й звороти старобілоруської мови. До того Біблія була перекладена лише німецькою (1445) і чеською (1448) мовами. Ідеї епохи європейського Відродження позитивно позначилися на розвитку архітектури і мистецтва Великого князівства Литовського. У XV–XVI ст. був побудований палацово-замковий комплекс Мирський замок, що й нині приваблює до себе увагу туристів.

Відродженню національних традицій білоруської культури сприяла активізація білоруського національного руху на початку XX ст. Саме тоді розквітнув талант майбутніх класиків білоруської літера-

тури Я. Купали, Я. Коласа, М. Богдановича, Цетки та ін. Популяризації і пропаганді білоруської культури сприяло видання газети “Наша нива”.

Сприятливі умови для розвитку національної білоруської культури склалися і в 1920-ті роки, коли в республіці проводилася політика білорусизації. Почали працювати білоруськомовні школи, Інститут білоруської культури. На його базі в 1929 р. була створена Академія наук Білорусії. Однак на початку 1930-х років цей поступальний процес був перерваний, оскільки в культурному житті гору взяв жорсткий ідеологічний контроль, а багато діячів білоруської науки і культури було репресовано.

Складні умови для розвитку національної білоруської культури склалися й у Західній Білорусі, що опинилася у складі Польщі. До середини 1920-х років було закрито, зокрема, багато білоруських шкіл. Однак і за таких несприятливих умов з'явилася ціла плеяда талановитих молодих білоруських літераторів, як М. Танк, В. Тавлай, Н. Тарас та ін.

Величезних втрат зазнала білоруська культура у роки Другої світової війни. На фронтах, у партизанських загонах, підпіллі загинула значна частина білоруських письменників та інших працівників культури і науки. Але навіть в умовах жорсткого окупаційного режиму на території республіки в 1941–1944 рр. мали місце прояви культурного життя (театр, школи, музеї, бібліотеки, преса, релігійне життя). У післявоєнний період аж до середини 1980-х років білоруська культура розвивалася в межах ідеологічної заангажованості і жорсткого партійного контролю. Проте і в цей період з'явилося чимало талановитих літераторів, таких як А. Адамович, Р. Бородулін, Г. Буравкін, А. Вергинський, В. Зуенок, І. Науменко, Б. Саченко, І. Чигринов, І. Шамякин та ін. На мистецькій ниві працювали самобутні майстри: художник М. Савицький, скульптори З. Азгур, С. Селиханов та ін. Збільшувалася мережа культурно-просвітніх установ, розвивалася художня самодіяльність.

Політика гласності сприяла вивільненню білоруської культури з-під ідеологічного диктату, відродженню духовних традицій білоруського народу. Почала змінюватися на краще ситуація з білоруською мовою, у тому числі завдяки прийнятому в 1990 р. “Закону про мови в Білоруській РСР”.

Щодо релігійної ситуації в Білорусі, зауважимо, що в республіці традиційно співіснують християнські (православ'я, католицтво, ста-

рообрядництво, протестантизм) і нехристиянські (іслам, іудаїзм) конфесії. Станом на жовтень 2001 р. в республіці офіційно діяло 26 релігійних конфесій і 2748 релігійних громад. Сьогодні в республіці функціонує 138 релігійних організацій, що мають загальноконфесійне значення (релігійні об'єднання, монастирі, місіонерські товариства, духовні навчальні заклади).

Православ'я сповідують 70 % віруючих Білорусі, католики латинського обряду становлять 20 % віруючих, католики грецького обряду (уніати) — 7 %. Православ'я є найдавнішою християнською конфесією на білоруських землях. Воно прийшло сюди наприкінці X ст. із становленням Полоцької єпископської кафедри (992). На початку другого тисячоліття визначилися основні сфери діяльності православної церкви, виникло церковне землеволодіння, сформувалася єпархіальна структура. Полоцька, Туровська й інші єпархії, до складу яких у різні часи входили білоруські землі, були підпорядковані Київській митрополії, що до середини XV ст. зберігала відносну єдність. У 1472 р. православна церква Великого князівства Литовського і Польщі одержала канонічне визнання Константинопольського патріарха.

Після приєднання білоруських земель до Російської імперії стосовно православної церкви починають діяти загальноросійські закони. На початку XX ст. у Білорусії було п'ять православних єпархій: Гродненська, Мінська, Могильовська, Литовська (охоплювала Віленську і Ковенську губернії), Полоцька. Встановлення радянської влади значно послабило роль православної церкви в суспільстві. Декретом “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 23 січня 1918 р. релігійні організації перетворювалися на приватні громади віруючих, що існували винятково на свій кошт. На сьогодні Білоруська православна церква об'єднує 1209 приходів. У її склад входять 10 єпархій, 5 чоловічих і 9 жіночих монастирів. Діє 980 православних храмів, ще біля 150 будуються.

Римсько-католицька церква є другою за кількістю віруючих конфесією. Католицизм офіційно прийшов до Білорусі наприкінці XI ст. Після приєднання білоруських земель до Російської імперії в 1773 р. була створена Білоруська католицька єпархія з центром у Могильові. Католицьке духовенство брало активну участь у національно-визвольному русі XIX ст., за що було піддане репресіям з боку уряду Російської імперії. При радянській владі правове положення католицької церкви не відрізнялося від православної. Католицьке духовенство, як і православне, дуже постраждало від репресій.

Наприкінці 1980-х років почалося канонічне оформлення католицької церкви в Білорусії. У 1989 р. була утворена Білоруська католицька єпархія. У 1991 р. на території Білорусії створені три римсько-католицькі єпархії: Гродненська, Пінська, Мінсько-Могильовська. Сьогодні римсько-католицька церква об'єднує 433 громади. У республіці діють 4 римсько-католицькі єпархії і Конференція католицьких єпископів, 7 жіночих монастирів. Крім того, функціонують дві вищі католицькі духовні семінарії.

Іслам у Білорусі сповідує татарське населення. Проникнення татар-мусульман на територію Білорусії почалося наприкінці XIV ст., коли великий князь Великого князівства Литовського Вітовт запросив їх на військову службу. Тоді ж з'являються й перші мечеті. Татари в Білорусії дотримуються головним чином ісламу сунітського спрямування.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Вкажіть на особливості історичного розвитку Білорусі.
2. Виділіть основні тенденції суспільно-політичного та економічного розвитку Республіки Білорусь.
3. Схарактеризуйте зовнішньополітичний курс Білоруської держави.

РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА

Республіка Молдова: загальні відомості

Територія — 33,7 тис. кв. км

Населення — 4,5 млн осіб (2001 р.)

Столиця — Кишинев

Державний устрій — парламентська республіка

Адміністративний поділ — 10 округів і одна автономна територія з особливим статусом (Гагаузія)

Національний склад: молдавани (65 %), українці (14 %), росіяни (13 %), гагаузи (3,5 %), інші (4,5 %)

Мови — молдовська (державна), російська, українська, гагаузька (діалект турецької)

Релігія — християнство (православ'я)

Грошова одиниця — молдавський лей

5.1. Географічне розташування та огляд історії становлення Молдови

Республіка Молдова — країна, розташована у Південно-Східній Європі. На півночі, півдні і сході межує з Україною (загальна довжина молдовсько-українського кордону — 1194 км), на заході — з Румунією. Максимальна відстань між сходом і заходом — 150 км, півднем і північчю — 350 км. Розташована між річками Дністер і Прут, Молдова має родючі ґрунти, придатні для сільського господарства і виноградарства.

Сучасна Молдова займає більшу частину землі, що відома як Бессарабія, і заселені переважно молдаванами землі на лівому березі Дністра, на яких московське більшовицьке керівництво 1924 р. утворило Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Респуб-

ліку (АМСРР) у складі УСРР. Територія сучасної Молдови становить менше половини історичної Молдови, до складу якої входили Мунтенія і Південна Буковина (нині — у складі Румунії). Упродовж багатьох століть Молдова потерпала від чисельних війн, головною причиною яких було важливе розташування Молдови — на історичному шляху між Європою і Азією. Римляни, гуни, татари, турки, угорці, німці та інші народи проходили через цю землю як через “ворота” між Карпатами і Чорним морем.

Від X ст. землі історичної Молдови перебували під впливом Київської Русі, у XII — на початку XIII ст. — входили до складу Галицько-Волинського королівства, після столітнього панування татар (середина XIII — перша половина XIV ст.) молдавські землі захопили угорці, але у 1359 р. у результаті повстання на чолі з Богданом було створено самостійне Молдавське князівство зі столицею у Бані (згодом столицю перенесено до Сучави, а з другої половини XVI ст. — до м. Ясси). Відомості про заснування Молдавського князівства і історія цього державного утворення від 1359 р. до 1506 р. подані в Бистрицькому літописі, написаному старослов'янською мовою. Молдавське князівство об'єднувало тоді східну частину сучасної Румунії — Мунтенію та історико-географічні землі Бессарабію і Буковину. Державу очолював Господар, що правив за допомогою Ради феодалів (бояр). На думку дослідників, тоді ж, у XIV ст., сформувалась молдавська народність, оскільки перша згадка про молдаван як етнічну групу датується 1391 р.

Наприкінці XIV ст. Молдова потрапляє у васальну залежність від Польщі, що боронила її від нападів угорців. Найбільшого розквіту середньовічна Молдавська держава, розташована між Карпатами, Дунаєм і Чорним морем, досягла за часів правління Стефана III (1457–1504). Ще його називали Стефаном Великим і Святим, адже він відстояв суверенітет Молдови в боях з турками, кримськими татарами, поляками і угорцями. За переказами, національний герой Молдови Стефан III провів 47 битв і на пам'ять про них заснував 47 церков.

Від початку XVI ст. Молдавське князівство опинилось під протекторатом Туреччини. 1574 р. молдавський Господар Іван Лютий за підтримки запорозьких козаків підняв повстання проти Оттоманської Порти, зайняв Бухарест, взяв в облогу фортеці Браїла і Бендери, проте у вирішальній битві біля Кагульського озера бояри, які не хотіли

посилення позицій Господаря, перейшли на бік ворога. Іван Лютий був взятий турками в полон і згодом страчений.

У 1711 р. під час Прутського походу московського царя Петра I проти Туреччини Молдова попросила Росію взяти її під свій протекторат, однак невдалий похід Петра I не дав змоги здійснити цей задум. Внаслідок цього від 1711 р. Оттоманська Порта посилила свій протекторат над Молдовою, самочинно призначаючи молдавського Господаря на трирічний термін.

1774 р., в результаті Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією й Туреччиною, Росія отримала право виступати на захист населення Молдавії і Валахії. Тоді ж під владу Австрійської імперії підпадає Буковина (крім Хотинського повіту). За Яським мирним договором Росії і Туреччині 29 грудня 1791 р. кордони Росії впритул наблизились до Дністра, себто до території Молдавії.

У 1812 р. внаслідок Бухарестського мирного договору між Росією і Туреччиною, що увінчав війну 1806–1812 рр., до складу Росії увійшла Бессарабія. Єдина територія, що залишилась від середньовічного Молдавського князівства, Мунтенія, у 1861 р. об'єдналася з Валахією (Волощиною) під зверхністю Господаря Валахії і Молдавії А. І. Куза в державу під назвою Румунія. Південна частина Бессарабії після Кримської війни 1853–1856 рр. була повернута до складу Молдавії, але після останньої російсько-турецької війни 1877–1878 рр. була знову анексована Росією.

У 1918 р. Бессарабія разом з Північною Буковиною (населеною переважно українцями) і Трансільванією (населеною переважно угорцями), за сприяння країн Антанти, була включена до складу Румунії. 29 червня 1940 р., за умовами таємних додатків до радянсько-німецького договору про ненапад 1939 р., Бессарабія була анексована СРСР. Акерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти Бессарабії увійшли до складу УРСР, решта — до складу створеної у серпні 1940 р. на базі АМРСР Молдавської РСР.

Під час Другої світової війни територія Молдавської РСР кілька років перебувала в зоні окупації румунських військ, а 1944 р. повернулась до складу СРСР. Під впливом політики перебудови в СРСР в Молдові у другій половині 1980-х років розпочалось національно-державне відродження. Наприкінці 1980-х років політична ситуація в Молдавській РСР стала вкрай напруженою. Першим кроком до дестабілізації ситуації в Молдові стало створення у липні 1988 р. Народного фронту Молдови, що практично став виразником анти-

радянських ідей та прорумунських настроїв. Саме під впливом цих настроїв Верховна Рада Молдавської РСР в червні 1990 р. прийняла постанову про засудження і скасування дії “пакту Молотова – Ріббентропа”, вірніше, його таємної статті, що передбачала передачу Радянському Союзу території між Дністром і Прутом (тобто Бессарабії), окупованої Румунією у 1918 р. Внаслідок цієї передачі, як відомо, у серпні 1940 р. була утворена Молдавська РСР. Таким чином, рішення депутатів означало, що вони скасовують акт передачі Бессарабії Радянському Союзу, тобто де-юре повертають її до складу Румунії і тим самим ліквідують Молдавську РСР. Виходить, що законодавці Молдавії своїми руками ліквідували власну державу. Перетворитись на румунську провінцію Молдавській РСР завадило існування СРСР.

“Великого об’єднання” № 2 (перше датується 1918 р.) у “Великій Румунії” не сталося, зате сталося інше. У серпні і вересні 1990 р. були утворені, відповідно, Гагаузія і Придністровська Молдавська республіка (ПМР), що виникли у зв’язку з прямою румунською загрозою. Поява двох самопроголошених республік стала реакцією на загострення ситуації і продемонструвала, що далеко не все населення Молдови хоче на Захід, за р. Прут. 27 серпня 1991 р. Молдова проголосила незалежність, того ж дня її визнала Румунія. Для довгоочікуваного злиття начебто не було перешкод, але існування ПМР і Гагаузії утримало Молдову від цього кроку, тому ідея об’єднання була відкладена.

5.2. Придністровська проблема: витоки, сутність та шляхи розв’язання

Вже в перші роки незалежності Молдова зіткнулася з низкою проблем, які особливо були відчутні в політичному житті країни. Найсерйознішою упродовж усього часу існування незалежної Молдови залишається Придністровська проблема. До кризи в Придністров’ї призвели три базисні фактори. Перший – гострі етнічні та політичні розбіжності між Молдовою західного берега Дністра та Придністров’ям. Етнічні молдаване становлять майже 65 % населення Молдови, етнічні слов’яни (майже порівну українців і росіян) – трохи більше 25 %. Водночас українці й росіяни становлять більшість у Придністров’ї. Саме цей показник допоміг у визначенні Придністров’я як окремого політичного, економічного та культурного загалу, котрий ставав щობільш неспокійним в міру розпаду СРСР.

Другим фактором нестабільності стало те, що в умовах “політичного казана” останніх років радянського періоду історії з’явився і здобув велику популярність Народний Фронт Молдови (НФМ), а з ним зросли настрої самовизначення серед більшості населення республіки. Ключові фігури політичної та інтелектуальної еліти НФМ стали відкрито говорити про об’єднання з Румунією. І хоча як невідворотність, так і політична підтримка такого кроку з боку населення були дуже перебільшені, протистояння “румунізації” стало бойовим кличем місцевої влади у Придністров’ї, що намагалась зберегти як вплив на місцеві події, так і місце у світі “під рукою Москви”. З часом Дністер став дедалі більше розподільчою лінією між східним берегом, що бачив своє майбутнє пов’язаним з Москвою, та західним, що вірив у майбутнє незалежної Молдови.

Третім фактором нестабільності на Лівобережжі Дністра є російська військова присутність, що уособлюється із залишками 14-ї армії, або, якщо хочете, російським миротворчим контингентом, розташованим у Придністров’ї. Очолювана свого часу генералом О. Лебедем, 14-та армія до 1991 р. складалася як доволі скромна радянська військова одиниця, не набагато серйозніша, ніж мобілізаційна база другого ешелону, призначена для підтримки гіпотетичних військових операцій країн — членів Варшавського договору на Балканах і проти Туреччини. Але те, що можна оцінювати як скромну силу у контексті військового балансу НАТО — Варшавський договір, стало вирішальною військовою присутністю у контексті Молдови. Адже молдавська армія — невелика. Фактично основний тягар військової боротьби у 1992 р., особливо під час гострого збройного протистояння 19 червня — 3 липня 1992 р., винесли на собі поліція та внутрішні сили Молдови.

Насильство вибухнуло в перші місяці 1992 р. і тривало до середини липня. 14-та армія ще до його початку постачала зброю придністровцям, але відкрито стала на їх бік у травні 1992 р. після відвідин цього регіону віце-президентом Росії генералом О. Руцьким, що висловив свою підтримку незалежності Придністров’я. 21 липня 1992 р. президенти Росії і Молдови Б. Єльцин і М. Снегур підписали угоду про припинення вогню, яка привела до припинення насильства.

З того часу було затрачено значні зусилля з врегулювання цього конфлікту. 8 травня 1997 р. уряд Молдови та представники Придністров’я за посередництва України, Росії та місії ОБСЄ в Молдові підписали Меморандум про взаєморозуміння, що встановив базисні принципи врегулювання конфлікту. Однак до остаточного його

врегулювання ще далеко, оскільки Придністров'я наполягає на отриманні такої автономії у складі Молдови, яка нічим не відрізняється від повного суверенітету, включаючи демаркацію кордонів та самостійне членство в СНД.

Україна як посередник у вирішенні конфлікту займає активну позицію: у липні 1999 р. тодішній президент України Л. Кучма запропонував “План поетапного надання статусу” Придністров'ю, а 2005 р. президент України В. Ющенко висунув нові ініціативи щодо врегулювання придністровського конфлікту. Деталізований український план придністровського врегулювання, ухвалений парламентом Молдови у червні 2005 р., встановлює, на думку президента країни В. Вороніна, “механізм демократизації регіону та подальшої реінтеграції Молдови”. План передбачає, по-перше, ухвалення парламентом Молдови закону про статус Придністровського регіону, по-друге, проведення під мандатом ОБСЄ за участю міжнародних спостерігачів виборів до “Верховної ради Придністров'я”, і по-третє, якщо вибори буде визнано демократичними, новообрані депутати “Верховної ради Придністров'я” підключаються до доопрацювання закону про статус Придністровського регіону.

За результатами червневого 2005 р. засідання парламент Молдови прийняв Декларацію щодо Плану України з врегулювання придністровської проблеми, а також Звернення про критерії демократизації Придністровського регіону. Зокрема, у Декларації головними критеріями демократизації молдавська сторона називає “ліквідацію місцевого МДБ (міністерства держбезпеки ПМР. — *М. Д.*), забезпечення доступу парламентських партій Молдови у регіон, реформування судової влади, усунення перешкод у роботі вільних ЗМІ і звільнення політв'язнів”. У Зверненні висловлюється вимога до РФ “вивести війська й озброєння до кінця 2005 р. і ліквідувати миротворчу присутність РФ у Зоні безпеки (з обох боків Дністра. — *М. Д.*) до кінця 2006 року”, натомість замінити миротворчу місію РФ на “інституцію військових і цивільних спостерігачів під мандатом ОБСЄ”.

Наприкінці 2005–2006 рр. посередницькі зусилля України фактично були зруйновані неконструктивною позицією придністровської влади, яка, всупереч рекомендаціям міжнародних посередників, провела в грудні 2005 р. парламентські вибори, далекі від загально-визнаних демократичних стандартів. У вересні 2006 р., за негласної підтримки офіційного Кремля, у регіоні було проведено референдум щодо незалежності Придністров'я, а 10 грудня 2006 р. — вибори

президента незвіданої республіки. Підтримка більшістю населення Придністров'я курсу на незалежність регіону з його подальшою інтеграцією до складу Російської Федерації і чергова (вже четверта) перемога на президентських виборах лідера сепаратистів І. Смирнова означає, що в найближчому майбутньому суттєвих зрушень в урегулюванні Придністровської проблеми не відбудеться.

5.3. Політичний устрій Молдови і характеристика сучасних політичних процесів у державі

Від часу проголошення незалежної державності й до конституційної реформи 2000 р. в Молдові функціонувала президентсько-парламентська форма влади, згідно з якою центральною постаттю у владній системі вважався президент держави. Першим президентом Молдови 8 грудня 1991 р. згідно з Законом “Про вибори Президента Республіки Молдова” від 18 вересня 1991 р. було обрано Мірчу Снегура, що перебував на посаді у 1992–1996 рр. У 1997–2001 рр. президентом Молдови був колишній лідер республіканської компартії Петру Лучиньки, від березня 2001 р. президентом Республіки Молдова є нинішній лідер молдавських комуністів Володимир Воронін*.

* **Воронін Володимир Миколайович** (нар. 25.05.1941, с. Коржова поблизу Кишинєва), молдовський політичний та державний діяч, президент Республіки Молдова від 2001. Закінчив Технікум споживчої кооперації у Кишинєві (1961), Кишинєвський філіал Всесоюзного заочного інституту харчової промисловості (1971), Академію суспільних наук при ЦК КПРС (1983), Академію Міністерства внутрішніх справ СРСР (1991). За освітою — інженер харчової промисловості, економіст, юрист. 1961–1966 — директор хлібопекарні у селі Криулені; 1966–1971 — директор хлібозаводу у Дубосарах; 1971–1983 — працював у райкомах КПРС в Дубосарах та Унгенях, очолював Унгенійський міськвиконком, потім — райвиконком; 1983 — інспектор, заступник завідуючого організаційним відділом ЦК Компартії Молдови; 1985 — завідувач відділу Ради міністрів Молдавської РСР, потім, до 1989 — перший секретар Бендерського міськкому КПРС; 1989–1990 — міністр внутрішніх справ Молдавської РСР, має звання генерал-майора; 1980–1990 — депутат Верховної Ради Молдавської РСР. До вересня 1993 — в резерві МВС Росії; 1993 — співголова організаційного комітету Партії Комуністів Республіки Молдова (ПКРМ), від 1994 — перший секретар ЦК ПКРМ. У 1997 ініціював збір підписів за проведення загальнонаціонального референдуму щодо купівлі-продажу землі; 1998 — обраний до парламенту Республіки Молдова, став головою комуністичної фракції та членом президії. У лютому 2001 переобраний до парламенту. У березні 2001 обраний парламентом на посаду президента Республіки Молдова, в березні 2005 переобраний на другий президентський термін.

Від 2000 р. Молдова — парламентська республіка. Закони ґрунтуються на Конституції від 29 червня 1994 р. зі змінами, внесеними до Основного закону в липні 2000 р. Парламент Молдови — однопалатний, складається зі 101 депутата і обирається на 4-річний термін на основі загальних виборів. Від 1993 р. у Молдові функціонує пропорційна виборча система, за депутатські мандати змагаються виключно політичні партії та блоки. Згідно зі змінами до Конституції Молдови, проголосованих парламентом 5 липня 2000 р., Президент Молдови обирається терміном на чотири роки депутатами парламенту.

Політична реформа, що сприяла перетворенню Молдови на парламентську республіку, розпочалася в лютому 1999 р. після того, як президент П. Лучинський виступив з пропозицією змінити систему правління в країні так, щоб вона могла оперативніше реагувати на прогресуючі труднощі та забезпечувала ефективні рішення. Суть пропозиції зводилася до того, щоб Молдову перетворити на президентську республіку, в якій глава держави бере на себе відповідальність не лише за формування й керівництво урядом, але й за результати керівництва країною. Лучинський заявляв, що парламентська республіка не введе Молдову з кризи, а навпаки може призвести до втрати державності.

22 березня 1999 р. Лучинський видав указ про проведення конститутивного референдуму, який мав пройти одночасно з виборами до органів місцевого самоврядування 23 травня 1999 р. Референдум відбувся, але певненої перемоги Лучинський не приніс. За президентську пропозицію ствердно проголосували 60 % виборців, що прийшли на референдум, водночас участь в ньому взяло лише 55 % виборців, занесених у виборчий реєстр, натомість рішення референдуму визнається легітимним за умови участі в ньому щонайменше 60 % виборців. Тому коли Центральна виборча комісія (ЦВК) визнала референдум таким, що відбувся, парламент не визнав його результати, ухваливши відповідну постанову. Це лише загострило протистояння сторін.

Своє категоричне “ні” ініціативі Лучинського сказала не лише більшість парламентаріїв Молдови, серйозні сумніви виникли й у міжнародних експертів з Венеціанської комісії Ради Європи. Трагічна помилка президента Молдови була не в тому, що він не з того боку взявся за удосконалення чинної Конституції, а в тому, що його команда на чолі з М. Петраке була не готова до серйозної та відповідальної роботи, якою була підготовка проекту змін до чинної Конституції.

Про це свідчить той факт, що конституційна комісія підготувала не один, а кілька законопроектів.

Зате опоненти Лучиньски, серед яких були й ті, що активно підтримували його під час президентської кампанії, діяли значно ефективніше. Передусім це стосується спікера парламенту Д. Дьякова і головного ідеолога Демократичної партії і знавця історії європейського права В. Солоняря. Вони запропонували інший шлях удосконалення Конституції 1994 р., який полягав не в посиленні виконавчої влади шляхом закріплення та збільшення президентських повноважень, а у збільшенні повноважень уряду внаслідок зміни відносин між урядом та парламентом. Вони мали змінитися так, щоб уряд, не перестаючи бути відзеркаленням парламентської більшості, мав можливість зворотного впливу на депутатський корпус.

Такий вплив може бути досягнений серією витончених механізмів і процедур, які існують в новітній історії європейського парламентаризму. Передовсім наголошувалось на впровадженні практики делегованого законодавства, коли уряд отримує з рук парламентаріїв право видавати акти законодавчого характеру в чітко визначеній сфері і на визначений період. Переглянуто було й процедуру відповідальності, яку бере на себе уряд щодо того чи іншого законопроекту, затвердженого парламентом у максимально стислі проміжки часу, тобто без дебатів. За неефективність таких законів уряд розплачується відставкою.

У так званому проекті 39-ти депутатів, який був надісланий до Конституційного суду Молдови, пропонувалися також зміни до процедури обрання президента. Ефективнішим на їхню думку було те, коли президента обирав би парламент, що не тільки зекономить бюджетні кошти на виборчу кампанію, але й посилить ефективність управління країною в періоди президентських кампаній.

Молдовська політична реформа розпочалася 5 липня 2000 р., коли парламент 90 голосами з 101 проголосував за так званий Конституційний закон — сукупність трьох законодавчих ініціатив, яким було змінено процедуру виборів президента, наділено додатковими повноваженнями уряду, а з прокуратури знято функції загального нагляду. Цим рішенням був розрубаний вузол протиріч, які призвели до політичної кризи, що тривала майже півтора року і завершилася повною поразкою тодішнього президента Лучиньски та його адміністрації. Ідея президентської республіки не знайшла гідної підтримки в країні.

Таким чином, Молдова перетворилася на класичну парламентську республіку. Відтоді президент Молдови, хоч і залишився номінальним главою держави, виконує переважно представницькі та виконавчі функції, не беручи участі у формуванні стратегії розвитку держави і не маючи вирішального впливу на ухвалення зовнішньополітичних рішень. Основна зміна в Конституції — вибори президента держави парламентом. Президент втратив право розпуску парламенту за власною ініціативою, вплив на кадрові зміни в уряді та контроль за його діяльністю. Відтепер від депутатів парламенту фактично залежить ухвалення рішень законодавчого характеру та безпосередній вплив на прийняття рішень виконавчої влади. Таким чином, парламент обирає президента держави, призначає членів уряду, затверджує програму його діяльності, здійснює контроль за його діяльністю через висловлення вотуму недовіри тощо.

Після проведення конституційної реформи Молдова стала першою країною на пострадянському просторі, в якій до влади повернулися комуністи. В ході дострокових парламентських виборів, які відбулися 25 лютого 2001 р., комуністів підтримала майже половина виборців. А з урахуванням поділу голосів між партіями, які не змогли подолати 6 %-вий бар'єр для потрапляння в парламент, партія комуністів Молдови (ПКМ) змогла завоювати 70 з 101 депутатських місць у парламенті. Після цього до комуністів перейшла уся повнота влади в Молдові укупі з посадою президента держави, що ним у березні 2001 р. став лідер ПКМ В. Воронін.

Прихід комуністів до влади в Молдові занепокоїв міжнародну громадськість, адже багато хто передбачав її розрив з Європою, міжнародними економічними організаціями та зближення з Росією, аж до приєднання до Союзу Росії та Білорусії (що було одним із гасел комуністів), однак прогнози не справдилися.

Прийшовши до влади, комуністи пообіцяли не встановлювати диктатури, а намагатися досягти демократичної, європейської моделі правління. Також вони наголосили на тому, що провадитимуть політику, яка має покінчити з корупцією, бідністю та безробіттям в Молдові, яку все частіше називають найбіднішою в Європі. В. Воронін наголосив, що має намір підтримати приватну власність, не буде втручатися в банкову діяльність і в співробітництво з Міжнародним Валютним Фондом та Світовим Банком. Така позиція комуністичного керівництва Молдови допомогла зберегти їм владу в республіці і під час парламентських виборів 2005 р.

5.4. Особливості сучасного економічного розвитку Республіки Молдова

Після розпаду СРСР економіка Молдови опинилася у стані кризи, оскільки була інтегрована до загальносоюзної економіки: значна частина молдавського експорту та імпорту припадала на республіки колишнього Союзу. Експортувались передусім продукція виноробної промисловості та лікєро-горілчані вироби, продукція сільського господарства і харчової галузі. Основними статтями імпорту були газ і нафтопродукти, продукція хімічної і фармацевтичної промисловості, обладнання, папір і лісоматеріали, будівельні матеріали.

Крах СРСР викликав необхідність у проведенні власної економічної політики і розробки програми самостійних дій в економіці. Прискоренню ринкових перетворень сприяло введення в обіг 29 листопада 1993 р. національної валюти — молдавського лея і ухвалення у 1997 р. парламентом Молдови закону про купівлю-продаж землі. На кінець 1990-х років молдавська економіка завдяки створенню і розвитку ринкової інфраструктури, перетворенню форм власності на основі роздержавлення і приватизації, аграрній реформі і залученню іноземних інвестицій досягла певного рівня макроекономічної стабільності.

Щоправда вийти на рівень виробництва ВВП радянського періоду Молдові не вдалося, у 1997 р. він, наприклад, становив 60 % від рівня 1991 р. Цьому не в останню чергу заважає неврегульованість Придністровської проблеми, що передусім відлякує потенційних інвесторів: адже попри те, що на початку 1990-х років Молдова першою з країн СНД отримала кредити від міжнародних фінансових організацій, в розрахунку на душу населення Молдови іноземні інвестиції в 1996 р. становили лише 35 дол. США. Водночас в Угорщині вони становили 1288 дол. США, у Чехії — 642, Естонії — 459, Латвії — 234 і навіть в Албанії — 92 дол. США. Найбільше інвестують в економіку Молдови Росія, Німеччина, США, Іспанія, Греція, Італія, Ліхтенштейн.

Головною складовою молдавського експорту залишається виноробна промисловість, так, наприклад, у 1996 р. питома вага експорту алкогольної продукції в загальному обсязі експорту становила 23 %. Вина Молдови купують Австралія, Франція, Норвегія, Швеція, Іспанія та ін., а лікєро-горілчані вироби — США, Великобританія, Швеція, Норвегія. Основним споживачем цієї продукції є Росія.

1996 р. до РФ було реалізовано близько 50 % вина і виновиробів і 36 % лікєро-горілчаних виробів.

58 % молдавського експорту припадає на Україну, Білорусь, Казахстан, Узбекистан та інші держави СНД. За підсумками 2000 р. найбільша кількість молдавських товарів – 44 % – відправлено до РФ, 7,6 % – в Україну, 4,6 % – в Білорусь. На країни ЄС і Центральної та Східної Європи припадає відповідно 21 та 13,6 % експорту (найбільшими імпортерами є Румунія, Німеччина й Італія). Загалом у 2000 р. РМ підтримувала економічні зв'язки з 110 державами світу.

Перше місце в молдавському імпорті посідають енергоресурси і паливо, на долю яких припадає близько третини всього імпорту. Імпортує Молдова передусім бензин та дизельне паливо з Румунії і енергоносії з Росії. Пік заборгованості Молдови перед РАТ “Газпром” припав на 1997 р., коли борг за поставлений в республіку газ сягнув 667 млн дол. США, 315 з яких припадало на підприємства ПМР, адже 60 % промислового потенціалу єдиної Молдови зосереджено саме у Придністров'ї, а її підприємства є основними споживачами газу.

До речі, ПМР 1999 р. співпрацювала з 85 країнами світу, а її зовнішньоторговельний обіг сягнув 926 млн дол. США. Питома вага у зовнішньоекономічних зносинах ПМР з РФ становила 18,4 %, Молдовою – 18,3 %, США – 17,6 %, Україною – 7,9 %. До нашої держави з Придністров'я експортуються, зокрема, прокат чорних металів, електродвигуни та електромашини, потужні трансформатори, силовий кабель, освітлювальна апаратура, автомобільні причепа, меблі, цемент, шифер, тканини, одяг, взуття, овочеві консерви. З України до ПМР – відповідно, дизельне паливо, бензин, мазут, вугілля, лом та інші відходи металів, продукція хімічної промисловості, медпрепарати та медикаменти тощо. Не таємниця, що сьогодні саме через українську територію на світові ринки йде основна частина “придністровського” експорту. Зокрема, експорт у США сталевого прута з Рибницького металургійного заводу за кодом Made in Moldova, йде через Україну, і ПМР платить за транзит Україні, а санкції за демпінг прута США застосовують, звісно ж, до Молдови.

Попри певні здобутки на шляху реформування економіки, Молдова залишається однією з найбідніших країн Європи. Середня зарплата в Молдові станом на 1997 р. становила 220 лей (трохи більше 40 дол. США), а середня пенсія – 20 дол. США. Доволі значним є й зовнішній борг Молдови: у 2001 р. він становив 2 млрд дол. США.

Сучасний стан національної економіки Молдови являє собою реальну загрозу національній безпеці країни, оскільки досі в республіці не вирішені такі стратегічні проблеми, як досягнення продовольчої та енергетичної незалежності.

5.5. Геополітичне становище та зовнішня політика Молдови

Серед країн СНД особливо заплутаним є геополітичне становище Молдови як внаслідок підвищеного інтересу до неї з боку Румунії, України та Росії, так і через складну внутрішньополітичну й економічну ситуацію, вийти з якої власними силами Молдова неспроможна. Особливо проблемними для Молдови є існування самопроголошеної Придністровської Молдавської республіки (ПМР) і гостре протистояння прихильників (їх репрезентують Націонал-ліберальна партія, християнські демократи, Альянс за демократію та реформи тощо) та супротивників прорумунської орієнтації (складаються в основному з числа лівих партій).

До речі, ОБСЄ, як йшлося в доповіді місії цієї організації в Молдові, датованій 2000 р., не виключала можливості приєднання Молдови до Румунії, на випадок чого ПМР мала отримати “право на зовнішнє самовизначення”. Про стурбованість Росії станом справ у Молдові засвідчило, зокрема, те, що в 2000 р. в російських засобах масової інформації навіть з'явилась версія про існування американського плану зникнення Молдови і входження двох її частин до складу Румунії та України. Стурбовані ситуацією в Молдові й інші суб'єкти геополітики європейського та євроатлантичного рівня, передусім через географічну належність Молдови до Європи. Тож на молдавське керівництво покладається велика відповідальність і зваженість у проведенні внутрішньої і зовнішньої політики.

Як відомо, за Конституцією 1994 р. Республіка Молдова є нейтральною державою. Цей статус не дозволяє їй мати на своїй території військові бази інших країн. На сьогодні Молдова є членом таких авторитетних міжнародних організацій, як ООН (з 2 березня 1992 р.), Рада Європи (з липня 1995 р.), ВТО (з 2001 р.). В липні 1998 р. було підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Молдовою і Європейським Союзом. Молдова також є учасником програми НАТО “Партнерство заради миру”.

3 грудня 1991 р. Молдова — член СНД, з травня 1997 р. входить до ГУАМ — міждержавної організації, створеної для кооперації у сфері видобутку і транспортування нафти і газу з Каспійського регіону через Кавказ і Чорне море на захід. Молдова знаходиться в межах цього вірогідного шляху транспортування енергоносіїв і зацікавлена у живності їх придбання за нижчими цінами.

Найважливішими партнерами на міжнародній арені для Молдови залишаються Румунія, Україна і Росія. Щодо молдовсько-румунських відносин, то входження Румунії до складу НАТО створило ситуацію, коли Північноатлантичний альянс став безпосереднім сусідом Молдови на її західному кордоні. Ця обставина, а також зближення позицій Росії та членів НАТО з питань спільної боротьби зі світовим тероризмом, що намітилося після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США, змусили комуністичне керівництво Молдови зайняти більш ніжню позицію до НАТО і шукати вигоди від змін, що відбулися в міжнародній політиці. З огляду на нові реалії, молдовське керівництво поставило перед НАТО питання про те, щоб привітати сепаратизм Придністровського регіону до тероризму. Крім того, президент Молдови В. Воронін намагається залучити до врегулювання придністровської проблеми військово-політичний блок НАТО, що, на його думку, “не повинен змиритися з осередком конфлікту біля кордонів блоку”.

Молдова доби президента В. Вороніна прагматичніше підходить і до питання двосторонніх відносин зі своїм західним сусідом Румунією. Цьому “сприяє” румунське керівництво, яке не поспішає ратифікувати парафований ще у квітні 2000 р. базовий політичний Договір про “привілейоване партнерство” між двома державами, адже до НАТО Румунію прийняли, заплющивши очі на очевидне невиконання нею однієї з основних умов для набуття членства — відсутності територіальних претензій до своїх сусідів.

Як вважають аналітики, Румунія, що давно виношує плани приєднати Молдову на підставі спільності мови, культури й історичного минулого, не буде поспішати підписувати базовий політичний Договір з Молдовою, розраховуючи на те, що історія все розставить по місцях. Світ дуже змінився і продовжує змінюватися. Якщо економічний потенціал Румунії є ще не досить потужним, то її успіхи на зовнішньополітичній ниві є відчутними. Донедавна Румунія доплачувала жителям Молдови, щоби ті набували її громадянство, то тепер тисячі молдаван прагнуть стати “румунами”, щоби скориста-

тися членством Румунії в Шенгенській угоді, у країнах-підписантах якої мріють влаштуватися на роботу злиденні жителі Молдови. Не виключається й варіант, що підвищення життєвого рівня в Румунії значно збільшить в Молдові кількість прихильників об'єднання двох держав. Тим паче що, як і раніше, у своїх відносинах з Молдовою Румунія керується концепцією про дві румунські держави, а молдаван вважає румунами, що “заблукали”.

Україно-молдавські відносини ґрунтуються на ряді міждержавних договорів, головними з-поміж яких є базовий Договір про дружбу і співробітництво РМ і України від 23 жовтня 1992 р., Договір про взаємне визнання кордонів 1994 р., що трансформувався у Договір про державний кордон та Додатковий протокол до нього про передачу у власність України ділянки автодороги Одеса – Рені в районі населеного пункту Паланка, підписаний у серпні 1999 р. Передавши Україні восьмькілометрову ділянку автодороги Одеса – Рені, Молдова натовміла отримала від України ділянку землі на березі Дунаю в районі с. Джурджулешти, що перетворило її де-факто на морську державу й учасника ряду міжнародних організацій на кшталт Дунайської комісії. Крім того, на отриманому від України у 2001 р. дунайському “пляжі” Молдова буде нафтотермінал, першу чергу якого вже побудовано на молдавській території. Таким чином, Молдова стала першою державою колишнього СРСР, з якою Україна урегулювала усі прикордонні питання. Ще одним подарунком від України Молдові стали 130 об'єктів молдавської власності на території України (головно – пансіонати і будинки відпочинку).

Про участь України у врегулюванні придністровської проблеми йшлося вище. На думку аналітиків та міжнародних експертів, офіційний Київ діє в цьому питанні професійніше, ніж Кремль: за час протистояння Тирасполя і Кишинєва йому вдалося не тільки значною мірою переключити на себе фінансово-економічні потоки ПМР, але й стати основним посередником у врегулюванні придністровської проблеми.

Молдавсько-російські відносини до 2001 р. регулювалися Договором про принципи міждержавних відносин РФСР та Молдавської РСР від 22 вересня 1990 р. та Додатковим протоколом до нього від 10 лютого 1995 р. Щоправда, Москва не ратифікувала ні договір, ні додатковий протокол, а Молдова ратифікувала лише базовий договір. Нарешті 2001 р. у ході візиту В. Вороніна до Москви було підписано базовий політичний молдавсько-російський договір, що відповідає інтересам обох країн.

РФ конче зацікавлена в поживленні економічного співробітництва з РМ, адже доля Росії у зовнішній торгівлі Молдови становить близько 40 % (62 % в експорті і 29 % в імпорті). Зацікавленість Росії у розвитку двосторонніх відносин зумовлена наявністю в Молдові розвинутого агропромислового комплексу і галузей легкої, електронної та радіотехнічної промисловості, а також можливістю виходу через територію Молдови на ринки західних і балканських країн. Молдова зацікавлена у ввозі з Росії енергоносіїв, ділової деревини, автомобілів, целюлозно-паперової продукції, будівельної техніки. Вона також намагається зберегти і розширити російський ринок для своєї агропродукції.

Росія могла б активніше сприяти врегулюванню придністровської проблеми, проте заважають імперські традиції і амбіції, наслідком чого є небажання прискорити вивезення майна та озброєння колишньої 14-ї армії з території Придністров'я, попри рішення з цього питання, прийняте на Стамбульському саміті ОБСЄ в листопаді 1999 р.

Наближення ЄС і НАТО до кордонів Молдови створило принципово нову геополітичну ситуацію, що вимагає від молдовського керівництва рішучих кроків у проведенні економічних реформ, що мають стати запорукою майбутньої євроінтеграції Молдови. Одним з центральних завдань стає підключення країни до важливих європейських комунікацій, у першу чергу до транспортних коридорів. Основними пріоритетними завданнями зовнішньополітичного відомства РМ на сьогодні визначені (в порядку значущості): розвиток відносин взаємовигідного співробітництва з країнами-сусідами (Україною і Румунією); поглиблення регіональних інтеграційних процесів; прагнення до цілковитої інтеграції до Європейського співтовариства; в окремих випадках з-поміж європейських держав особливо значущих з точки зору інтересів і підтримання з ними особливих відносин; знаходження балансу у відносинах з Росією і США з огляду на оголошений характер стратегічних відносин з РФ; вихід на якісно новий рівень двостороннього співробітництва з країнами Азії, Африки і Близького Сходу; вигідна для Молдови діяльність у міжнародних організаціях.

Сподівається Молдова не лише на власні сили, але й на допомогу впливових представників своєї діаспори, яка є досить чисельною в Ізраїлі, Німеччині, Франції, Канаді, США, Португалії, Болгарії, Греції. Вони, на думку молдовських експертів, мають лобіювати вигідні для Молдови проекти.

В цілому зовнішня політика Молдови доби президента В. Вороніна неоднозначна й подекуди суперечлива, єдине, в чому його погляди незмінні, — так це у питанні об'єднання Молдови і Румунії, яке для нього є абсолютно неприйнятним. Після обрання Вороніна на посаду Президента він заявив про своє прагнення брати активнішу участь у СНД, тісніше співпрацювати з Російською Федерацією, проте у 2003 р. відмовився від підписання підтримуваної Росією угоди щодо врегулювання придністровської проблеми, яка передбачала надання Придністров'ю автономного статусу у складі Молдови. На противагу Кремлю неодноразово висловлював зацікавленість у розбудові відносин з Європейським Союзом з перспективою вступу Молдови до цього інтеграційного об'єднання у майбутньому. Досяг повноправного членства Молдови в Пакті стабільності у Південно-Східній Європі. Під провідом Вороніна Молдова стала єдиною з країн СНД, яка виконала у повному обсязі умови вступу до Всесвітньої Торгової Організації (ВТО/ГАТТ) і увійшла до її складу.

5.6. Етнодемографічна й мовна ситуація в республіці. Культура Молдови

Конфлікт між придністровським Тирасполем і центральною владою в Кишиневі є здебільшого адміністративним, адже в Молдові, де проживають переважно православні народи, між жителями обох берегів Дністра немає ні етнічних, ні релігійних протиріч. У Придністров'ї проживає, між іншим, понад 230 тис. українців. Більшість з них на виборах президента ПМР у грудні 2001 р. підтримала І. Смирнова. Винагородою за це став указ Смирнова, згідно з яким усі школи ПМР зобов'язані ввести до своїх програм уроки української мови.

Щодо державної мови, то для Молдови серйозною проблемою є її назва, бо літературна молдавська і румунська мови є ідентичними. Стаття 13 Конституції Молдови гласить, що “державною мовою РМ є молдавська мова, що функціонує на основі латинської графіки”. Пункт 2 цієї ж статті наголошує на тому, що “держава визнає і захищає право на збереження, розвиток і функціонування російської мови та інших мов, що використовуються на території країни”.

У розвиток цього конституційного положення парламент Молдови у 2002 р. надав російській мові статус другої державної, а також ухвалив закон про права національних меншин. Президент В. Воронін ініціював також процедуру набуття громадянами Молдови подвій-

ного громадянства через те, що понад 100 тис. осіб мають російське громадянство (переважно це жителі ПМР), частина населення Придністров'я має українські паспорти, багато молдаван отримали румунське громадянство.

У житті молдавського народу та історії його культури значне місце належить усній поетичній народній творчості. Широко відомими є лірико-епічні пісні – “дойни”, балада “Міоріца”. У XIV–XV ст. в Молдові були створені перші літописи, написані старослов'янською мовою. Найдавніший з них – Бистрицький літопис, що описує історію Молдови від 1359 р. до 1506 р. Чимало подробиць з історії Молдавської держави міститься у хроніці Стефана III Великого (1457–1504). Правлінню Петра Рареша (перша половина XVI ст.) присвячено інший літопис, складений книжником Макарієм.

Перші літописи молдавською мовою з'явилися у першій половині XVII ст., їх автори – бояри Григорій Уреке і Мирон Костин. Деяко раніше були створені перші церковні книги молдавською мовою – “Шкеяньський псалтир” і “Воронецький кодекс”, перекладені зі старослов'янської мови. Ці переклади сприяли привнесенню в писемність живої і багатой молдавської народної мови.

У 1640 р. завдяки сприянню київського митрополита Петра Могили у Яссах була відкрита Слов'яно-греко-латинська академія, в якій навчались діти духовних і світських феодалів. 1641 р. в Яссах засновано першу друкарню, обладнання для якої було завезене з Києва і Львова. В ній надруковано перші молдавські книги, у тому числі “Уложення” 1646 р. молдовського Господаря Василя Лупу.

Оскільки румунський і молдавський народи до другої половини XIX ст. і в 1918–1940 рр. мешкали в одній державі, спільною є їх культурна спадщина того часу. Спільною гордістю і молдован, і румунів є відомі класики румунської літератури Міхай Емінеску, Джордже Кошбуку, Мірча Еліаде, Лучіан Благе, Каміл Петреску, інші діячі мистецтва, науки та культури.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкажіть про традиції державотворення на терені Молдови.
2. Схарактеризуйте еволюцію політичної системи Республіки Молдова від президентсько-парламентської до парламентської форми правління.

3. В чому полягає суть Придністровського конфлікту? Якими є шляхи його врегулювання?
4. Схарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Молдавської держави.

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Азербайджанська Республіка: загальні відомості

Територія — 86,6 тис. кв. км

Населення — 8 млн осіб (2000 р.)

Столиця — Баку

Державний устрій — парламентська республіка

Адміністративний поділ — 65 районів і одна автономна республіка (Нахічевань)

Національний склад: азербайджанці (89 %), росіяни (6 %), вірмени, лезгини, грузини, українці та інші (5 %)

Мова — азербайджанська (державна)

Релігія — іслам (шиїти), християнство

Середня тривалість життя — 72 роки

Народжуваність — 1,49 %, смертність — 0,59 %

Грошова одиниця — манат

ВВП на душу населення — 500 дол. США (2001 р.)

6.1. Географічне розташування та природно-ресурсний потенціал Азербайджанської Республіки

Азербайджан розташований у Південно-Західній Азії, зокрема, у південно-східній частині Закавказзя. Межує на півночі з Росією (Республіка Дагестан), на північному заході — з Грузією, на південному заході — з Вірменією і Туреччиною, на півдні — з Іраном, на сході омивається Каспійським морем, на узбережжі якого розташовані Апшеронський і Бакинський архіпелаги. До складу Азербайджану входить Нахічеванська Автономна Республіка, відокремлена від основної території Азербайджану Зангезурським хребтом. Азербайджан вперше

згадується в античних авторів як Атропатена, згодом у географів — Адорбадаган (Азарбадаган), в арабських джерелах — Адарбанджан, в перських — Азарбанджан, що означає “той, що збирає вогонь”.

Розвиток Азербайджану тісно пов'язаний з нафтою, адже вона — кров Азербайджану. Перші відомості про нафтові джерела датуються VII–VIII ст. Світового значення набули родовища нафти і природного газу Апшеронського півострова, Каспійського моря, Кобистану і Нижньокуруїнської депресії. Запаси нафти в азербайджанському секторі Каспійського моря оцінюються в 3,5–5 млрд т нафти і 1000 млрд куб. м газу. У 1999 р. було оголошено про великі запаси газу (700 млрд куб. м) і газоконденсату (250 млн т) на шельфовій структурі Шах-Деніз. У передгір'ях Малою Кавказу, в районі Нафталану відкрито унікальне родовище цілющої нафти. Крім того, в республіці є великі родовища заліза (Дашкесан), аленіту (Заглік), міді (Кедабек), кобальту (Дашкесан), бариту (Човдар), молібдену (Парагачай), свинцю (Мехмана), сірчаного колчедану (Чірагідзор) тощо. Розвідані також родовища хромітів, золота, нікелю, ртуті, поліметалів, інших корисних копалин. Багатий Азербайджан холодними і термальними мінеральними джерелами.

6.2. Короткий огляд історичного розвитку Азербайджану

Азербайджан — один з найдавніших осередків цивілізації. Його територію населяли численні племена, які об'єднувались у племінні союзи, що стали згодом основою для виникнення перших державних утворень. У I тис. до н. е. виникла стародавня держава Манна. Наприкінці VII ст. до н. е. на зміну їй приходить могутня держава Стародавнього Сходу — Мідія, до складу якої входила серед інших область Південного (Іранського) Азербайджану — Мала Мідія, що згодом отримала назву Атропатена і проіснувала до 150 р.

Більша частина сучасного Азербайджану в давнину називалася Албанією або Кавказькою Албанією. Вона утворилася на рубежі IV–III ст. до н. е. в нижній течії річок Араксу і Кури на основі племінного союзу албанів, утіїв і каспіїв. Відомо, що ця держава у I ст. до н. е. була підпорядкована Великій Вірменії, що її створив під своїм протекторатом близько 220 р. до н. е. селевкідський правитель Антіох III, об'єднавши Південну й Центральну Вірменію з доти незалежним Айраратським царством. Після поразки Антіоха III у війні з Римом

Велика Вірменія у 189 р. до н. е. здобула незалежність і невдовзі перетворилася на регіонального політичного лідера.

На початку III ст. Атропатена і Кавказька Албанія потрапили під гніт Сасанідського Ірану, а з IV ст. Азербайджан, як і все Закавказзя, перетворився на об'єкт суперництва між Візантійською імперією та Ірану. Візантійсько-іранська боротьба за домінування в Закавказзі тривала до другої чверті VII ст., коли імператор Візантії Іраклій у спілці з хозарами вигнав іранські війська з регіону. Але у свою чергу Константинополю довелося поступитися Закавказзям арабським завойовникам, котрі до 654 р., долаючи впертий опір місцевого населення, окупували Вірменію, Азербайджан і східну частину Грузії. Після розпаду Арабського халіфату в X ст. територія сучасного Азербайджану переживала період феодальної роздробленості: на півночі найбільшою стала держава Ширваншахів, а на півдні — Гянджинське емірство.

У середині XI ст. для Закавказзя з'явилася нова загроза, на цей раз з-за Каспію — частина кочових тюркських огузьких племен, відомих як сельджуки. У 1054 р. сельджуки почали наступ на розрізнені азербайджанські князівства і підкорили їх. В Азербайджані запанувала тюркська мова, а все його населення прийняло іслам.

На початку XIII ст. більша частина Північного Азербайджану опинилася у складі Грузинського царства, що скористалося тимчасовим ослабленням Візантії хрестоносцями і остаточним занепадом держави сельджуків. Але вже 1256 р. Азербайджан увійшов до складу монгольської держави Хулагідів (Ільханів), що охоплювала величезну територію від Дербента до Перської затоки. У 1385 р. частину Азербайджану захопив хан іншої монгольської держави — Золотої Орди — Тохтамиш, а наступного року до Азербайджану вдерлися полчища Тимура. Тільки правителю Ширвану Ібрагіму I, що виявив повну покору перед завойовником, вдалося зберегти свій край від розорення, а згодом за допомогою місцевих феодалів тимчасово об'єднати Азербайджан і перенести столицю держави до Тебриза. Від кінця XIV — у XV ст. Азербайджан входив до складу держави Ширваншахів (нащадків Ширвана I) і туркменських державних утворень Кара-коюнлу і Ак-коюнлу.

Дослідники вважають, що тюрки Азербайджану і Східного Закавказзя відділились від малоазійських у XV–XVI ст. Це пов'язано з історією Османської імперії, з одного боку, і державами Ак-коюн-

лу і Сефевідів — з другого. Тому вони датують виникнення азербайджанського етносу кінцем XV ст.

У XVI–XVIII ст. азербайджанські землі перебували у складі Сефевідського Ірану. Перша спроба імперської Росії закріпитися у Закавказзі припадає на липень 1722 р., коли цар Петро I вирушив у Перський похід. 1723 р. Каспійська флотилія Російської імперії окупувала Баку, Сальяни і Решт, за мирним договором іранський шах визнав володінням Росії західне і південне узбережжя Каспію. Послабленням держави Сефевідів вирішила скористатися також Туреччина, чії війська спустошили більшу частину Азербайджану. Знесилена у Північній війні (1700–1721) Росія виявилася не в змозі надати народам Закавказзя дійової допомоги й 1724 р. позбулася своїх закавказьких володінь.

Після вбивства у 1747 р. шахиншаха Ірану Надір-шаха Азербайджан став незалежним, але поринув у стан феодальної роздробленості, коли на його території виникло близько 30 ханств, султанств і меліктств. Розвиток ремесел і міст, що спричинив певне економічне піднесення, став базою для об'єднання в 60-х роках XVIII ст. Північно-Східного Азербайджану і Південно-Східного Дагестану під владою Фаталі-хана Кубинського, що дотримувався проросійської орієнтації. Попри протидію османської Туреччини і каджарського Ірану, він двічі, в 1775 і 1787 рр., звертався до Петербурга з проханням про допомогу і покровительство. Але російський уряд, не бажаючи поширення влади Фаталі-хана на весь Азербайджан, не поспішав із відповіддю, погодившись лише на сприяння в оформленні союзу Кубинського ханства зі Східною Грузією. І все ж перебування упродовж 1796–1797 рр. російських військ в Азербайджані об'єктивно сприяло перемозі в країні політичних прихильників Петербурга й підготувало ґрунт для майбутнього входження Азербайджану до складу Російської імперії.

Стосовно території нинішнього Азербайджану, то у другій половині XVIII ст., напередодні його приєднання до Росії, там існувало більше десятка державних утворень — ханств, найбільшими з-поміж яких були Шекінське, Карабаське і Кубинське. У першій половині XIX ст. сім ханств, у тому числі й Бакинське, вже у складі Російської імперії були об'єднані в Шемахинську губернію. Відомо, що до складу Російської імперії більша частина Північного Азербайджану увійшла в результаті російсько-перських війн 1805–1813 рр. і 1826–1828 рр. За мирними договорами Росії і Персії (Гюлістанським, 1813 р. і Туркманчайським, 1828 р.) були встановлені південні кордони Азербайджану, що існують донині.

Найтриваліше з-поміж усіх мусульманських народів (окрім татар і башкирів), що опинилися під російською владою, перебування у складі Росії мало для Азербайджану й свої позитивні наслідки. Адже саме під російським впливом на рубежі XIX–XX ст. в Азербайджані з'явилася власна інтелігенція, що сприяла перетворенню азербайджанців у багатьох аспектах на першопроходців у мусульманському світі. Перша опера, перший театр, перший сатиричний журнал “Молла Насреддін”, перша мусульманська газета в Росії і, нарешті, перша, проголошена у роки громадянської війни в Росії і знищена більшовиками, республіка в мусульманській країні (Азербайджанська Демократична Республіка), що водночас була першою національною азербайджанською державою — усе це з'явилося в період російського панування.

Між тим, перша азербайджанська незалежна держава — Азербайджанська Демократична Республіка (АДР) — була проголошена 28 травня 1918 р. за підтримки Великобританії і проіснувала 23 місяці. До проголошення радянської влади у 1920 р. АДР вела війну з Вірменією за Нахичевань, Карабах та інші території. 1920 р. більшовиками проголошено утворення Азербайджанської СРР, що 1922 р. увійшла до складу Закавказької Федерації (ЗСФРР), яка, в свою чергу, увійшла до СРСР. 3 грудня 1936 р. Азербайджан — союзна республіка у складі СРСР.

Азербайджанська держава у нинішніх кордонах визначилась де-юре на основі Московського договору між РСФРР і Туреччиною від 16 березня 1921 р. (у тексті Договору міститься, зокрема, пункт про включення до Азербайджану Нахичевані). Радянському періоду історії Азербайджану притаманні переважно ті процеси, що мали місце на усіх величезних обширах СРСР. Певним чином особливим в радянській історії Азербайджану є перебування в 1969–1982 рр. на посаді першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану Гейдара Алієва, який провадив обережну політику підтримки національних кадрів серед азербайджанської номенклатури і прагнув усілякими способами “приховати” від союзного керівництва наявність на азербайджанському шельфі Каспійського моря значних покладів нафти та природного газу, розробка яких могла б істотно вплинути на етнічний склад населення республіки, створивши велику російськомовну меншину.

За спогадами колишнього міністра закордонних справ СРСР А. А. Громика, Г. Алієв, що у 1980-ті роки був членом Політбюро ЦК КПРС, поряд з М. С. Горбачовим вважався одним з можливих кандидатів на посаду генерального секретаря ЦК КПРС після смерті

К. У. Черненко у березні 1985 р. Тому невдовзі Алієв був відправлений на пенсію М. С. Горбачовим як потенційний конкурент та через звинувачення у корупції, що набули широкого розголосу завдяки західним радіоголосам. У 1987–1990 рр. Г. Алієв перебував на пенсії та, фактично, 1987–1989 рр. — під домашнім арештом. У січні 1990 р., коли відбулися криваві події в Баку, що супроводжувалися погромами, а завершилися введенням у столиці республіки надзвичайного стану, Г. Алієв прибув до представництва Азербайджанської РСР у Москві, де, скориставшись ситуацією, виступив з різкою антигорбачовською промовою, яка була видрукована у самвидаві і з захопленням сприйнята у Баку, у тому числі прибічниками популярного тоді Народного фронту Азербайджану.

Восени 1990 р. в республіці відбулися президентські вибори. Першим президентом Азербайджану парламент республіки обрав керівника республіканської компартії Аяза Муталібова. Опальний Г. Алієв, як і в молоді роки, почав своє друге сходження до вершин влади в Азербайджані з рідної йому Нахічевані. Саме там у 1991 р. він був обраний головою Верховного Меджлісу Нахічеванської Автономної Республіки, що, відповідно до Конституції, автоматично перетворювало його на заступника голови Верховної ради Азербайджану. Тоді ж, 1991 р., Верховна рада Азербайджану прийняла Декларацію про відновлення державної незалежності республіки.

6.3. Політичний устрій Азербайджану і характеристика сучасних політичних процесів у державі

Глава Азербайджанської Республіки — президент, нині — Ільхам Алієв*, що, по суті, перебрав президентську посаду з рук свого батька Гейдара Алієва, перемігши на чергових президентських виборах у

* **Алієв Ільхам (Гейдар Огли)** (н. 24.12.1961, Баку, Азербайджан) — азербайджанський державний й політичний діяч, син Гейдара Алієва. 1982 закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин, де захистив кандидатську дисертацію та викладав у 1985–1990; 1991–1994 — займався комерційною діяльністю у Москві та Стамбулі. З травня 1994 — перший віце-президент Державної нафтової компанії Азербайджану; 1995 обраний до парламенту Азербайджану; 1997–2003 — голова Національного олімпійського комітету Азербайджану. У грудні 1999 став заступником, а у 2001 — першим заступником голови партії “Єні Азербайджан” (“Новий Азербайджан”), провідної політичної сили Азербайджанської Республіки. У серпні 2003 призначений прем’єр-міністром, а у жовтні 2003 за підтримки батька обраний президентом Азербайджану. У зовнішній політиці в цілому продовжує курс свого батька.

жовтні 2003 р. Вищий законодавчий орган — Міллі Меджліс — постійно діючий однопалатний парламент, що обирається на п'ять років. Вищий орган виконавчої влади — Кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

Президентство А. Муталібова — першого президента республіки, було нетривалим і завершилось 6 березня 1992 р. його достроковою відставкою і втечею до Москви. Наступним президентом Азербайджану на загальних виборах у червні 1992 р. став лідер Народного фронту Азербайджану Абульфаз Ельчібей (справжнє прізвище Алієв), що набрав 76,3 % голосів виборців. Проте й “батько нації” (так з азербайджанської перекладається псевдонім “Ельчібей”), що прийшов до влади в республіці під гаслом пантюркізму, довго не затримався на президентській посаді. Вже 1993 р. загопи авторитетного польового командира полковника Сурета Гусейнова, скориставшись незадоволенням азербайджанців невдалою війною, що її вів уряд А. Ельчібея з Вірменією за повернення Карабаху, заволоділи Баку і розчистили шлях до повернення на вищу посаду в республіці Гейдару Алієву.

Таким чином, влітку 1993 р. Г. Алієв з тріумфом повертається до столиці. Населення сприйняло його як єдиного сильного політика, здатного навести порядок в країні у нестабільний час. Після втечі Ельчібея до Нахічевана Г. Алієва було обрано головою Верховної ради Азербайджану, а у жовтні 1993 р. — президентом Азербайджану. Новий президент одразу ж відсторонив з політичної арени збройну опозицію на чолі зі своїм недавнім союзником прем'єр-міністром С. Гусейновим, здійснив кроки до врегулювання відносин з Росією, зіпсованих за попереднього режиму. Згодом офіційний Баку уклав перемир'я з Вірменією та Нагірним Карабахом.

Уся реальна влада в Азербайджані за часів президентства Г. Алієва була в його руках, парламент, уряд, інші органи управління були цілковито підпорядковані президенту Г. Алієву, а отже, були й виконавцями його волі. При владі в державі перебуває так званий нахичеванський клан Г. Алієва (тепер його очолює новий президент І. Алієв), що змінив А. Ельчібея з його “бакинським”, “гянджинським” і “карабаським” кланами. “Нахичеванський” клан на 70–80 % контролює президентський, центральний і місцевий рівні влади.

Для нейтралізації опозиції застосовують справжні й удавані замаху, спроби державних переворотів, арешти й політичні процеси. Проте навіть опозиція визнала, що політичний режим в Азербайджані не є диктаторським. Колишній президент республіки А. Ельчібей, наго-

лосивши свого часу на авторитарному характері правління Г. Алієва, констатував, що, попри все, в Азербайджані “є вільна преса, незалежне телебачення і незалежні партії”. Правлячий режим прагне, щоб міжнародне співтовариство визнало Азербайджан демократичною державою, адже від цього залежить надходження іноземних інвестицій.

Певні кроки на шляху демократизації суспільства вже зроблено. Так, в Конституції Азербайджану, прийнятій 12 листопада 1995 р., проголошуються як пріоритетні демократичні принципи й цінності. Створено багатопартійну систему: на початку 1998 р. в республіці діяло понад 60 політичних партій, понад 30 з них мали статус офіційно зареєстрованих. Найвпливовішою партією є “Єні Азербайджан” (“Новий Азербайджан”), створена Г. Алієвим 1992 р. На сьогодні вона має більшість місць в парламенті республіки. Найвпливовіші опозиційні партії, які виступають проти правлячого режиму — Народний фронт, “Мусават” і Демократична партія — напередодні парламентських виборів, що відбулися 6 листопада 2005 р., об’єдналися в коаліційний блок “Азадлиг” (“Свобода”).

Аналітики відзначають, що Азербайджан часів Ільхама Алієва різко відрізняється від Азербайджану Гейдара Алієва. Серед іншого й тим, що істеблїшмент роздирають внутрішні суперечності. Деякі його представники, турбуючись про власне майбутнє, вже сьогодні негласно підтримують опозиційні блоки. Та й сам І. Алієв нібито схиляється до поступової демократизації країни. А це передбачає допуск опозиції у парламент: до виборів 2005 р. у Мїллїмеджлісі, який складається зі 125 парламентаріїв, опозицію представляли лише чотири депутати. Напередодні парламентських виборів 2005 р., наприклад, практично без проблем відбулася реєстрація кандидатів до парламенту, в тому числі й від опозиції. Також власті після дворічної перерви дозволили демонстрації і мітинги. І нарешті, за активного посередництва американського посольства в Баку відбувся діалог влади й опозиції.

У свою чергу опозиція спробувала об’єднатися. Крім блоку “Азадлиг”, помітну роль на останніх парламентських виборах відіграв блок “Єні сісет” (“Нова політика”), до якого увійшли Партія національної незалежності, соціал-демократи і Партія національного руху. Серед його представників — перший президент Азербайджану А. Муталїбов, який перебуває на еміграції у Москві, а також колишній прем’єр-міністр Алі Масїмов. Проте силу опозиції і її вплив на суспільство не варто переоцінювати, адже азербайджанський вибо-

рець консервативний і у своїй переважній масі віддав голоси представникам добре відомого прізвища — І. Алієву і його партії “Єні Азербайджан”.

Перемога пропрезидентських сил хоч і була прогнозованою, вимагала неабиякої політичної спритності Ільхама Алієва, який після смерті свого батька, авторитетного Гейдара Алієва у 2003 р., одразу ж опинився у повній залежності від “старої гвардії”, а в Азербайджані розпочався процес децентралізації політичної системи держави, внаслідок чого навколо деяких членів уряду створилися впливові угруповання. Йдеться передусім про дві конкуруючі в боротьбі за вплив на президента групи, неформальними лідерами яких були голова Державного митного комітету Кемаладін Гейдаров і экс-міністр економічного розвитку Фархад Алієв. Додали проблем владній еліті республіки й опозиційні партії, що вважали парламентські вибори останнім шансом у боротьбі за демократизацію суспільного життя в країні, а ймовірно “оксамитову революцію” — єдиним варіантом зміни правлячого режиму і свого повернення до влади.

За кілька тижнів до парламентських виборів І. Алієв зробив несподівано сильний політичний хід, який допоміг його партії здобути перемогу на виборах — провів чистку владної верхівки республіки. Безпосереднім приводом для її проведення стала спільна заява міністерства національної безпеки, міністерства внутрішніх справ і генеральної прокуратури республіки про викриття змови, керівником якої було оголошено экс-спікера парламенту, одного з лідерів опозиції Расула Гулієва, оголошеного владою республіки в розшук за звинуваченнями в розкраданні державного майна і корупції. Характерно, що звинувачення в організації державного перевороту і фінансуванні опозиції були пред’явлені й окремим представникам правлячої еліти, а також найвпливовішим олігархам країни. Тотальний наступ силовиків на нелояльних президентові членів уряду завершився звільненням з посад і арештом міністра економічного розвитку Ф. Алієва, міністра охорони здоров’я А. Инсарова, керуючого справами адміністрації президента А. Мурадвердієва, керівника найбільшої в Південному Кавказі нафтової компанії “Азпетрол” Рафіка Алієва, інших офіційних осіб. Влада стверджувала, що усі вони були співниками організаторів змови.

Попри те, що усі заарештовані високопосадовці були членами пропрезидентської партії, чистка, проведена І. Алієвим, збільшила рейтинг довіри президенту і, відповідно, зменшила шанси опозиції на

перемогу під час проведення парламентських виборів. Не посприяло виборчому успіху опозиції й розрекламоване, але так і не здійснене повернення на батьківщину головного опозиціонера, колишнього соратника Г. Алієва, а нині політемігранта Р. Гулієва. Тому остаточні результати виборів, за якими більшість депутатських мандатів отримала правляча партія “Єні Азербайджан” (63 з 125), а опозиційний блок “Азадлиг” — лише 7, по суті, нікого не здивували. Таким чином, правляча партія зберегла за собою тверду більшість, а опозиція не отримала навіть блокуючого пакету.

6.4. Особливості сучасного економічного розвитку Азербайджанської Республіки

Сучасний Азербайджан — індустріально-аграрна країна, основою економіки якої є видобування і переробка нафти. Перший нафтовий бум у Баку розпочався наприкінці XIX — на початку XX ст. Вже 1901 р. на Азербайджан припадала половина світового видобутку нафти, а в радянську добу він забезпечував понад 70-відсоткову потребу в нафті народногосподарського комплексу СРСР. У 1949 р. розпочалося видобування нафти з дна Каспійського моря. Нині Азербайджан щорічно експортує 1 млн т нафти. Безліч іноземних компаній проводять розвідку і видобуток нафти і газу. Тільки 2004 р. у розвиток нафтовидобувної та суміжних з нею галузей Азербайджан залучив інвестицій на суму близько 3 млрд дол. США.

Попри великі запаси природного газу (до 2 трлн кубометрів), а також значні обсяги запасів та видобутку супутнього нафтового газу, газова промисловість Республіки Азербайджан розвинена слабо. Домінування нафтогазових родовищ над газовими та технічні проблеми з використанням супутнього газу, насамперед на шельфі, не дають змоги швидко нарощувати видобуток.

Як відомо, за часів СРСР Азербайджан отримував газ із країн Центральної Азії та Ірану, проте після розпаду колишнього Союзу поставки з Ірану було припинено. Тривалий час забезпечувався Азербайджан туркменським, а потім ще й російським газом. Від 2005 р. Іран поновив газопостачання до країн Закавказзя (поки що це стосується Нахічеванської автономії Азербайджану).

У країні традиційно розвинуті нафтохімія і нафтове машинобудування, з якими досить тісно пов'язані інші галузі, у першу чергу електротехнічна, машинобудівна, чорна металургія. Ринкові реформи в

Азербайджані через внутрішню нестабільність розпочалися лише у 1996 р., але вже 1997 р. став першим роком економічного піднесення.

Важливе місце в економіці країни посідає сільське господарство. Загальна площа сільськогосподарських угідь — близько 3,5 млн т, у тому числі під посівними площами — 1,7 млн га. Житницею Азербайджану вважається Куро-Араксинська низовина. Великі площі займають зернові культури: пшениця, рис, озимий ячмінь, з-поміж технічних культур — бавовник і тютюн, в Куро-Араксинській низовині культивуються також кукурудза, виноград, садові та інші культури; на Апшеронському півострові — шафран, маслина, цілющий виноград “швани”, інжир. В Талиші в умовах, наближених до вологих субтропіків, вирощують чай, благородний лавр, фейхоа, рис, бамбук, виноград, цитрусові, баштанні культури. Важливу роль в економіці Азербайджану відіграють тваринництво і шовківництво.

81 % азербайджанського експорту становлять продукти переробки нафти, бавовняні волокна і прокат нелегированої сталі. Головні зовнішньоторгівельні партнери — Росія, Туреччина, Грузія. Імпортує Азербайджан у першу чергу продовольство, що закуповується в ОАЕ, Туреччині, Україні, Німеччині, Ірані, Росії, Франції, Новій Зеландії і Мексиці.

Розпад СРСР, Карабаський конфлікт і війна Росії в Чечні вкрай негативно позначились на транспортній системі Азербайджану. Усі наземні комунікації, що ведуть на Захід, були перекриті. З огляду на це великого значення набув автомобільний транспорт. Загальна довжина автомобільних шляхів — 25 тис. км, з них 94 % — дороги з твердим покриттям. Довжина залізничних шляхів — 1800 км. Через Азербайджан проходить залізнична магістраль до Ірану (в Тебріз). Бакинський міжнародний морський порт зв'язаний з усіма прикаспійськими країнами. Від 1962 р. в Азербайджані діє паромна переправа до туркменського порту Туркменбаші (колишній Красноводськ). Останніми роками значно зросло танкерне транспортування нафти з Казахстану, що потягло за собою створення нафтоприймних терміналів. Авіалініями республіка сполучена з країнами Європи і арабського Сходу.

Значну роль відіграє трубопровідний транспорт, що охоплює 1130 км нафтопроводів, 630 км нафтопродуктопроводів і 1240 км газопроводів. Постійно функціонують нафтопроводи Баку — Супса (Грузія), Баку — Новоросійськ (Росія), а з 206 р. Баку — Джейхан (Туреччина).

Азербайджан розташований на перехресті стратегічних комунікацій. Ще в давнину тут проходили караванні і торговельні маршрути. Нині ставиться питання про створення нових транспортних євразійських магістралей, найграндіознішою з них є так званий Великий Шовковий шлях. Планується, що його залізниці і автомагістралі пройдуть через Туреччину, Грузію, Азербайджан, Каспійське море до країн Центральної і Південно-Східної Азії, Китаю, Японії. Планується широке використання транспортного коридора “Європа – Кавказ – Азія” (TRACECA).

Більша частина азербайджанського населення зайнята у сфері торгівлі. Середньомісячні доходи населення – 40 дол. США, середній розмір пенсії – 10–12 дол. США (прожитковий мінімум – 80–90 дол. США).

6.5. Геополітичне становище та зовнішня політика Азербайджану

Азербайджан є своєрідним унікалом у мусульманському світі, адже тільки в цій країні відокремлення церкви від держави не викликає суперечок, західна орієнтація ґрунтується на політичному консенсусі, досягнутому правлячою елітою, основними опозиційними партіями та народом, міжнародні нафтові компанії по-справжньому популярні, а відносини з Ізраїлем – теплі. Тут вітають присутність військ НАТО і США, а участь в антитерористичній коаліції вважають захистом національних інтересів. Усі ці характеристики є відмінною рисою Азербайджану, тюркської країни, населення якої становить лише вісім мільйонів жителів за загальної чисельності мусульман у світі понад мільярд.

У геополітичному сенсі Азербайджан є унікальним коридором до каспійських нафти та газу, а також надає силам коаліції, які очолюють США, доступ до Близького Сходу та Центральної Азії. Тому Заходу стратегічно й економічно дуже важливо допомогти Азербайджану стати прикладом успіху мусульманської держави. Хоча є всі передумови для успіху, внутрішні та зовнішні перешкоди на шляху до його досягнення викликають серйозну стурбованість. Особливо це стосується проблеми дотримання демократичних виборчих процедур, адже ні “передача президентської влади у спадок” від Г. Алієва до його сина І. Алієва, що сталася 2003 р., ні парламентські вибори

6 листопада 2005 р. не можуть вважатися чесними і прозорими, а їх результати несфальсифікованими.

Західні партнери Азербайджану готові заплющити очі на окремі порушення демократичних процедур, адже країна справді потребує сильної центральної влади. Коли Г. Алієв у 1993 р. прийшов до влади, Азербайджан перебував у цілковитій розрусі. Країну розривали протиборчі озброєні угруповання, одну п'яту території захопили вірменські сили, на північному та південному кордонах (із Росією та Іраном відповідно) панували сепаратистські настрої.

Г. Алієв, колишній генерал КДБ СРСР, зумів відновити центральну владу. Він пережив кілька змов і замахів, він політично і стратегічно зорієнтував Азербайджан на Захід, висунув кілька великомасштабних проєктів з розробки та транспортування каспійських нафти й газу і приєднався до очолюваної американцями антитерористичної коаліції.

Три головні опозиційні партії також дотримуються прозахідного курсу, але найбільші їх труднощі у тому, що, перебуваючи у 1992–1993 рр. при владі, вони її не лише не втримали, але й асоціюються з розвалом, що панував у країні в ті роки.

Основні контури зовнішньої політики Азербайджану окреслилися у процесі становлення національної незалежності, що був надто непростим порівняно з більшістю країн СНД. Окрім політичних та економічних труднощів перехідного періоду, Азербайджан програв війну і пережив кілька переворотів та їх спроб. В цілому процес становлення державної незалежності Азербайджану більшістю населення країни кваліфікується як прагнення позбутися колоніальної спадщини. У даному контексті найважливішою функцією зовнішньої політики вважається сприяння зміцненню незалежності і суверенітету держави Азербайджан.

Головними загрозами азербайджанській незалежності вважаються Карабаський конфлікт, наслідком якого стали поразка і втрата Азербайджаном близько 20 % своєї території, а також вразливе геополітичне і геостратегічне становище країни. Адже Азербайджан — це єдина країна, що має спільний кордон з такими геополітичними потугами, як Росія, Іран і Туреччина. Володіючи значними запасами нафти і газу в Каспійському морі, Азербайджан є об'єктом конкуренції за вплив на нього як серед великих регіональних, так і позарегіональних держав (переважно західних), що зацікавлені отримати доступ до каспійських енергетичних ресурсів.

У зовнішній і зовнішньоекономічній політиці Азербайджан прагне перетворити свої геополітичні мінуси на переваги, зокрема, заручитись політичною і економічною підтримкою Туреччини і Заходу, щоби збалансувати загрозу своєму суверенітету з боку Росії і, меншою мірою, Ірану. Важливим елементом такої політики є прискорена розробка нафто- і газових ресурсів для заохочення економічного інтересу до самостійної Азербайджанської держави з боку світового співтовариства, а особливо тих країн, енергетичні компанії яких беруть безпосередню участь в освоєнні багатючих нафтових і газових родовищ Азербайджану.

Щодо азербайджано-російських відносин, то від часу розпаду СРСР вони складаються непросто, не в останню чергу через те, що в азербайджанському суспільстві Росія все ще сприймається країною, що має намір відновити своє колишнє домінування на Кавказі в цілому і в Азербайджані зокрема. Напруга в двосторонніх стосунках зберігається з кількох причин. По-перше, багато азербайджанців вважає, що питання Карабаху — це не конфлікт між Азербайджаном і вірменами Карабаху і навіть не міждержавна азербайджано-вірменська суперечка, а війна, яку проти Азербайджану веде Росія, щоби перешкодити утворенню сильної незалежної Азербайджанської держави і повернути її до сфери свого впливу і контролю. Ця суспільна думка ґрунтується на російському бажанні розмістити в Азербайджані свої військові бази і направити російських прикордонників для охорони азербайджанських кордонів з Іраном і Туреччиною.

По-друге, Азербайджан підозрює (до речі, небезпідставно) РФ у прихованому постачанні зброї одному з учасників Нагірнокарабаського конфлікту — Вірменії. По-третє, позиція, що її займає Росія щодо юридичного статусу Каспійського моря, однозначно спрямована на забезпечення контролю за нафтовим експортом з Азербайджану, оскільки спрямувати значну його частину через територію своєї держави російському керівництву не вдалося.

Суперечливою у двосторонніх відносинах залишається й роль СНД на пострадянському просторі, що її функціонування офіційний Баку кваліфікує як засіб відновлення російського впливу на колишні республіки СРСР і як об'єднання, не здатне стати співдружністю справді рівних суверенних держав.

Попри принципові розбіжності у стосунках двох країн, азербайджанське керівництво намагається залучити російські компанії до участі в енергетичних контрактах, а також вітає окремі зміни у став-

ленні Кремля до проблеми врегулювання конфлікту в Нагірному Карабасі.

Відносини Азербайджану з Іраном певним чином є дзеркальним відображенням його відносин з Росією, адже Іран досі сприймається азербайджанцями як колоніальний сюзерен і потенційний регіональний гегемон. Тож низка питань створює певну напругу у двосторонніх відносинах. Серед них — питання культурних і мовних прав азербайджанців, що мешкають в Ірані (за останніми даними їх налічується близько 11 млн осіб); ісламський характер Іранської держави та її керівництва, що сприяє посиленню радикальної ісламської опозиції в Азербайджані (у 1997 р. четверо лідерів Ісламської партії Азербайджану були засуджені за шпигунську діяльність на користь Ірану і отримання коштів для підривної роботи); провірменська позиція Ірану в Карабаському конфлікті; питання правового статусу Каспійського моря, в якому позиція Ірану практично збігається з російською.

Непрості політичні стосунки двох держав не завадили, щоправда, взаємовигідним економічним, про що свідчить участь іранських компаній в кількох міжнародних консорціумах, що беруть участь в розробленні ресурсів нафти і газу в Азербайджані, а під час першої війни РФ в Чечні у 1994 р., коли було закрито російський кордон з Азербайджаном, Іран перетворився на найбільшого торговельного партнера Азербайджану.

Найближчим союзником Азербайджану традиційно вважають Туреччину. Підтвердження цього знаходимо й у підтримці Туреччиною азербайджанської позиції у Карабаському конфлікті і в тому, що Азербайджан віддає перевагу турецькій моделі розвитку, що орієнтована на побудову ринкової економіки і світської демократії. Саме Туреччина має перетворитися, на думку азербайджанської політичної еліти, на країну, через територію якої проходитимуть усі найважливіші маршрути транспортування енергоносіїв з Азербайджану на західні ринки.

Динамічно розвиваються азербайджано-грузинські міждержавні відносини. На сьогодні Грузія надає Азербайджану найкращі можливості для енергоекспорту на Захід, минаючи Росію. Політично обидві країни рівною мірою стурбовані амбіціями Росії, що також зближує їх позиції і щодо СНД, і стосовно участі в регіональних об'єднаннях на кшталт ГУАМ.

Стосунки з Вірменією мають лише одну серйозну проблему — нагірнокарабаську, але без її врегулювання годі вести мову про взаємо-

вигідну економічну співпрацю двох держав чи про спільні зусилля усіх пострадянських держав Закавказзя — Азербайджану, Вірменії і Грузії, у відстоюванні суверенітету і національної незалежності.

Оцінюючи зовнішню політику Азербайджану загалом, варто зазначити, що за доби президента Г. Алієва (1993–2003) провадилася політика співробітництва в рамках СНД при розбудові відносин з країнами Заходу та Туреччиною, робилися спроби активізувати відносини з Росією, заохотивши її до активнішого розв'язання проблеми Нагірного Карабаху. Для цього Г. Алієв брав активну участь у створенні в червні 2000 р. “Кавказької четвірки” — регулярного скликання напередодні самітів СНД конференцій лідерів трьох держав Закавказзя та Росії з метою обговорення й розв'язання болючих проблем регіону.

Водночас розвивалась економічна складова зовнішньополітичного курсу республіки. Так, під керівництвом Г. Алієва Азербайджанська Республіка уклала з провідними нафтовими компаніями світу так званий Контракт століття — угоду про розвідку, розробку і долевий розподіл видобутку нафти на родовищах “Азери”, “Тюнешли”, “Чіраг” в азербайджанському секторі Каспійського моря. У квітні 1999 р. за ініціативою уряду Алієва було введено в дію новий альтернативний нафтотранспортний маршрут Баку—Супса, яким з цього часу експортується на світові ринки більша частина азербайджанської нафти. Відкриття нового незалежного експортного трубопроводу, який забезпечив вихід до Чорного моря, мало важливе значення для зменшення залежності Азербайджану від нафтотранспортних маршрутів, контрольованих Росією, і дозволило активізувати власну політику у нафтовій сфері.

За ініціативою Г. Алієва у листопаді 1999 р. у ході Стамбульського саміту ОБСЄ було підписано пакет угод стосовно будівництва через територію Грузії й Туреччини Основного експортного трубопроводу (ОЕТ) Баку—Тбілісі—Джейхан. Цей трубопровід має забезпечити вихід азербайджанської нафти до потужного порту в басейні Середземного моря і, таким чином, більш широкі можливості для експортування її на світові ринки. Водночас він дозволив би розв'язати численні екологічні проблеми, пов'язані з транспортуванням нафти через Чорноморські протоки. Обидва проекти здійснювалися за широкої підтримки західних країн, передусім з боку США.

Перспективна газоконденсатна структура Шах-Деніз на шельфі Каспію була відкрита 1976 р., але за наявності гігантських родовищ

Західного Сибіру її розвідка та розробка були визнані недоцільними. Детальна розвідка родовища розпочалася у 1996 р. після підписання контракту з консорціумом іноземних компаній (азербайджанська частка у консорціумі становить лише 10 %). Загалом реалізація проекту здійснюється дещо окремо від інших проектів газової галузі Азербайджану, що зумовлено його експортною спрямованістю — на Туреччину, далі — до Греції, а можливо, й до інших країн Європи, насамперед до Італії.

Як відомо, Азербайджан, Грузія та Туреччина домовилися про постачання 178 млрд кубометрів газу (перша фаза проекту) з родовища Шах-Деніз. Видобуток газу розпочнеться в середині 2006 р. і на першій стадії становитиме 8,1 млрд кубометрів, надалі — до 16 млрд. Газ постачатиметься Південно-Кавказьким газопроводом (Баку — Тбілісі — Ерзерум). “Слабким місцем” азербайджанського газу може стати його ціна — як відомо, морський видобуток значно дорожчий, ніж на суходолі. На кордоні з Туреччиною вартість азербайджанського газу становитиме до 100 дол. США за 1000 кубометрів. Це ускладнює конкуренцію з іранським газом, ціна якого на кордоні з тією ж Туреччиною менше 100 дол. США. При цьому Анкара вважає іранський газ занадто дорогим і просить Тегеран зменшити його ціну.

Не обійдеться Азербайджан і без іранського газу, який постачається Ісламською Республікою Іран до Нахічеванської Автономної Республіки, що не має кордонів з Азербайджаном.

Окрім того, під керівництвом Г. Алієва Азербайджаном було укладено угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом та угоду про співпрацю з НАТО в рамках Ради Євроатлантичного партнерства за програмою “Партнерство заради миру”. Г. Алієв був одним з найпалкіших прибічників ідеї створення у рамках СНД окремої організації для співробітництва пострадянських держав поза російським контролем — ГУАМ (1997). Активно розбудовував відносини з Україною, прагнучи створення міжнародно-політичної противаги впливам Москви у рамках СНД. Введений в дію нафтопровід Баку — Супса має велике значення для України, оскільки тепер чиста й легка азербайджанська нафта може поставлятися танкерами до Одеси й інших українських портів. Аналогічне значення має й робота поромної переправи Поті — Іллічівськ, яка відкрилась у квітні 1999 р. і здатна забезпечити участь України у програмах розвитку транспортних шляхів між Європою та Азією. Саме Г. Алієв 16 березня 2000 р.

поставив свій підпис під азербайджано-українським Договором про дружбу, партнерство і співробітництво.

Після зміни влади в Україні й у світлі парламентських виборів 2005 р. в Азербайджані перед новою українською владою постала дилема — принциповість чи прагматизм, що вирішується, здається, на користь останнього. Це означає, що як і для політичної еліти країн Заходу, для Президента України В. Ющенка визначальним у виробленні офіційної позиції стосовно Азербайджану є питання каспійської нафти: у Києві сподіваються з допомогою Баку вирішити проблему диверсифікації джерел енергоносіїв, а також наповнення нафтопроводу Одеса — Броди — Плоцьк — Гданськ. Не останню роль відіграє те, що для офіційного Баку наша країна цікава насамперед у контексті зовнішньополітичної підтримки у розв'язанні проблеми Нагірного Карабаху. Окрім того, для України сьогодні важливо зберегти Азербайджан як учасника ГУАМ і не дати Баку повернутись до сфери впливу Росії.

6.6. Конфлікт у Нагірному Карабасі та його вплив на етнODEMOГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ В АЗЕРБАЙДЖАНІ

З-поміж низки проблем, що загрожують національній безпеці Азербайджану, найнекучішою залишається нагірнокарабаська. Нагірнокарабаський конфлікт — це територіальний конфлікт між Азербайджаном з одного боку та його автономією Нагірним Карабахом і Вірменією — з другого. Предметом конфлікту є територія Нагірного Карабаху, на якій проживають переважно вірмени. Конфлікт сприяв формуванню на Кавказі й навколо нього державних угруповань, відіграє центральну роль у новій геополітиці в Євразії і є джерелом зростаючої загрози регіональної безпеки Кавказу і всього Середнього Сходу.

Обидві сторони конфлікту наводять різні історичні аргументи, доводячи свої претензії на Карабах. Азербайджанці стверджують, що регіон завжди перебував під їхньою владою, а вірмени заявляють, що в Карабасі завжди жили вірмени, а правління азербайджанців було нелегітимним.

Коріння вірмено-азербайджанського протистояння за Нагірний Карабах сягає початку XIX ст., а саме періоду між 1801 і 1828 рр., коли Росія захопила землі, що нині є територією Вірменії й Азербайджану, в тому числі й Карабаське ханство, що перейшло з-під контро-

лю Ірану під владу Росії 1813 р. за Гюлістанським договором. Ескалація вірмено-азербайджанського протистояння припадає на кінець ХІХ ст. і пов'язана зі зростанням видобутку нафти в Баку, що сприяло концентрації в місті вірмен, які посіли провідні позиції в нафтовій промисловості зокрема і в підприємстві взагалі (таким самим був статус вірмен у турецькому Стамбулі). Оскільки вірменам покровительствувала російська влада, між ними й місцевим населенням виникли тертя, що в 1905–1906 рр. призвели до відкритих зіткнень спочатку в Баку, потім — у Шуші (Західний Карабах), де стався кривавий конфлікт, внаслідок якого загинуло понад 10 тис. осіб.

22 квітня 1918 р. створено Закавказьку федерацію, однак вона швидко розпалась (26 травня 1918 р.), оскільки вірмени були захищені у встановленні російського або британського протекторату, грузини тяжіли до Німеччини, азербайджанці — до Туреччини. На завершальній стадії Першої світової війни на Кавказ увійшли оттоманські війська, що підтримували азербайджанців у їх зіткненнях в Карабасі з вірменським “Дашнакцутюном”.

Після розпаду Закавказької федерації у 1918–1920 рр. у регіоні існували три незалежні республіки, але їх співіснування важко назвати мирним головним чином тому, що вірменські “дашнаки” висували територіальні претензії до сусідів: на Джавахетський район Грузії (досі населений переважно вірменами) і на Карабах, Зангезур, Нахічевань — в Азербайджані.

Першою радянською республікою у Закавказзі став Азербайджан вочевидь тому, що російські більшовики потребували нафти, а також тому, що Азербайджан був єдиною республікою Південного Кавказу, де комуністи мали відносну підтримку, особливо серед робітників Баку. Червона армія увійшла в Баку в квітні 1920 р., коли азербайджанські війська були зосереджені в Карабасі, де вели боротьбу з повсталими вірменами. Азербайджан став першим форпостом радянської влади в Закавказзі.

Після більшовицької окупації Закавказзя боротьба за Карабах перемістилася з військової у політичну площину. Спочатку більшовики, натиснувши на Ревком Азербайджану, домоглися від нього в грудні 1920 р. постанови, за якою Карабах, Зангезур і Нахічевань переходили під вірменський контроль. Однак лідер радянського Азербайджану Н. Наріманов відмовився виконувати це рішення.

У березні 1921 р. до тексту “Договору про братерство і дружбу” між Радянською Росією й Туреччиною увійшло положення, за яким Нахі-

чевань і Карабах мали перейти під контроль Азербайджанської СРР. Ідея поділу вірмен на два державних утворення — власне Вірменську СРР і Нагірно-Карабаську автономну область (НКАО) у складі Азербайджанської СРР — відповідала настанові наркома у справах національностей РСФРР Й. Сталіна поділяти кавказькі народи, щоби не допустити їхнього спільного спротиву радянській владі. Тим паче що, згідно з цим рішенням, не лише вірмени, але й азербайджанці були поділені між власне Азербайджаном і Нахічеванню, що відділена від Азербайджану вірменською територією. Остаточно азербайджансько-вірменське розмежування закріпив Декрет від 7 липня 1923 р., підписаний у Баку.

У серпні 1923 р. адміністративний центр Нагірного Карабаху було перенесено з Шуші до Степанакерта, а в листопаді 1924 р. відбулося офіційне проголошення НКАО. З часом Нагірний Карабах був відділений від Вірменії Лачинським коридором, що територіально увійшов до Азербайджану.

У радянський період історії вірменська еліта неодноразово прагнула спонукати Москву передати Карабах Вірменській РСР (так було, зокрема, у 1930-ті роки, коли вірмени хотіли взяти під контроль і НКАО, і Нахічевань). Однак центр не підтримав цих вірменських прагнень. Понад те, розформування 1936 р. ЗФСРР і створення трьох союзних республік призвели до остаточного відділення НКАО від Вірменії.

1963 р. М. Хрущову було направлено петицію з підписами 2,5 тис. карабаських вірмен, у якій йшлося про утиски НКАО з боку азербайджанської влади економічними важелями. Кремль знову промовчав, а в автономії сталися масові безпорядки, 1968 р. конфліктна ситуація повторилась. 1970 р. підлила масла у вогонь офіційна статистика, що, згідно з переписом населення СРСР 1969 р., зафіксувала зменшення питомої ваги вірменського населення НКАО з 91 % у 1939 р. до 80 % у 1969 р. Вірмени звинувачували у цьому офіційний Баку.

Від 1987 р. Кремль став все частіше отримувати звернення з вимогами об'єднати НКАО і Нахічевань з Вірменською РСР. Так, у серпні 1987 р. АН Вірменської РСР направила петицію з проханням передачі НКАО і Нахічевані Вірменії, хоча за переписом населення 1979 р. в Нахічевані мешкало 97 % азербайджанців. Оскільки Москва не ухвалювала ніяких рішень, Єреваном поширилися чутки про неминучу передачу НКАО і Нахічевані Вірменії. Це сприяло витісненню азербайджанців з Вірменії. Наприкінці січня 1988 р. перша хвиля

азербайджанських біженців докотилася до Баку, більшість з них розмістилися в Сумгаїті — промислового місті, розташованому неподалік від азербайджанської столиці.

11 лютого 1988 р. в НКАО відбулася демонстрація протесту проти культурної і економічної політики офіційного Баку, а 20 лютого Рада народних депутатів НКАО ухвалила резолюцію (110 голосів — “за” і 17 — “проти”) про клопотання перед верховними радами Вірменської РСР, Азербайджанської РСР і СРСР щодо передачі області зі складу Азербайджану до складу Вірменії.

Цей крок був підтриманий масовими демонстраціями у Вірменії й водночас викликав протест в Азербайджані. Зіткнення поблизу Аскерана між натовпом азербайджанців і місцевою міліцією, під час якого було використано зброю, що призвело до людських жертв, стало початком збройної фази конфронтації. Обидві сторони розпочали формування бойових загонів, придбання озброєнь і військової техніки. Азербайджан вдався до економічної блокади Нагірного Карабаху. У відповідь 1 грудня 1990 р. Верховною радою Вірменської РСР було прийнято рішення про створення єдиної Вірменської Республіки, до складу якої в односторонньому порядку включено Нагірний Карабах. Із розпадом СРСР конфлікт фактично перетворився з внутрішнього міжетнічного на міждержавний — між Азербайджаном та Вірменією.

На початку 1992 р. азербайджанська армія розгорнула наступ на півночі Нагірного Карабаху, але, незважаючи на чисельну та технічну перевагу, не змогла досягти значних успіхів. У відповідь армія Нагірного Карабаху та з'єднання збройних сил Вірменії розгорнули контрнаступальну операцію на південному напрямку, головною метою якої було захоплення Лачинського коридора, що з'єднував територію Вірменії з територією Нагірного Карабаху. У результаті успішних дій вірменські збройні формування захопили Лачинський коридор та стратегічно важливий вузол Шуші і 27 березня 1993 р. розгорнули широкомасштабний наступ на східному та південному напрямках. Цей наступ було сплановано з метою створення так званої розширеної зони безпеки навколо Нагірного Карабаху. Наступальні операції вірменських збройних формувань навесні — влітку 1993 р. принесли значні успіхи. Було відкрито другий коридор між Вірменією та Нагірним Карабахом через Кальбакар, захоплено територію Азербайджану загальною площею 40 тис. кв. км.

Ескалація Нагірнокарабаського конфлікту спричинила втручання ООН, НБСЄ та інших міжнародних організацій, які намагались при-

пинити збройну конфронтацію. Але спроби посередництва в переговорах принесли лише тимчасове зниження інтенсивності бойових дій. У жовтні 1993 р. на південно-східному напрямку було проведено черговий наступ вірменських сил, у результаті якого азербайджанській армії завдано нищівної поразки. Були захоплені шість адміністративних районів (25 % території Азербайджану) з містами Фізулі та Кельбаджар, 700 тис. азербайджанців стали біженцями. У грудні 1993 р. азербайджанська сторона здійснила спробу контрнаступу в північній частині Нагірного Карабаху, але безуспішно.

18 лютого 1994 р. в Москві міністрами оборони Азербайджану й Вірменії за посередництвом міністра оборони Росії П. Грачова був підписаний Протокол про повне припинення вогню та воєнних дій, а також досягнуті умови розведення військ ворогуючих сторін на узгоджені рубежі.

Важливу роль в урегулюванні конфлікту намагаються відігравати міжнародні організації, хоча на його початку особливої активності не виявляли. Так, ООН тривалий час залишалася пасивним спостерігачем, обмежившись резолюціями Ради Безпеки, в яких засуджувались військові дії і підтверджувалась територіальна цілісність “усіх держав регіону”, без конкретизації агресора. Усю роботу з вирішення конфлікту ООН передоручила НБСЄ, яка вже в березні 1991 р. сформувала комітет з 19 членів для врегулювання конфлікту і зробила все, щоб його призупинити і не дати Росії від виглядом проведення миротворчої операції повернутися до Азербайджану.

Росія, що намагалася повернути контроль над колишнім радянським кордоном з Туреччиною та Іраном на азербайджанській ділянці, щоби забезпечити свою долю у нафтових багатствах Азербайджану, не досягнувши своєї мети, стала усіяяко заважати роботі Мінської групи НБСЄ, створеної 24 березня 1992 р. під час Гельсінського засідання Ради НБСЄ на базі конференції НБСЄ щодо Нагірного Карабаху. У 1997 р. переговорний процес по НКР очолили співголови від РФ, Франції і США (усього до Мінської групи 1992 р. увійшло 11 країн – Білорусь, Азербайджан, Вірменія, ЧСФР, Франція, Німеччина, Італія, Росія, Швеція, Туреччина і США), які висунули план поетапного досягнення миру. Перший етап передбачав виведення військ з окупованої території і повернення біженців, зняття економічної блокади і розгортання миротворчих сил в Нагірному Карабасі, другий – вироблення статусу Нагірно-Карабаської Республіки (НКР).

Цей план цілковито підтримав Азербайджан і, в принципі, офіційний Єреван (тодішній президент Вірменії Л. Тер-Петросян пішов проти позиції вірмен Карабаху, що виступали проти будь-якого плану врегулювання конфлікту). Тер-Петросян хотів миру з Азербайджаном для покращання економічного стану Вірменії, заблокованої Туреччиною і Азербайджаном, але наразився на непримиренну позицію прем'єр-міністра Р. Кочаряна і міністрів оборони та внутрішніх справ, які кваліфікували таку позицію як капітулянтську. Проти Тер-Петросяна ополчились усі політичні сили, крім вірменського Загальнонаціонального Руху, який він очолював. З березня 1998 р. внаслідок “двірцевого” перевороту Л. Тер-Петросян змушений був піти у відставку. На президентських виборах у березні 1998 р. (у другому турі) переміг Р. Кочарян.

У листопаді 1998 р. Мінська група ОБСЄ відмовилась від поетапного плану і висунула план “спільної держави” Азербайджану і НКР, не оголосивши, однак, чи будуть два державних утворення мати однаковий статус, як того вимагала НКР. Цей план (як і аналогічні пропозиції з урегулювання в Придністров'ї та Абхазії) виробили міністр закордонних справ Росії Є. Примаков та його заступник Б. Пастухов. На думку аналітиків американського Джеймстаунського фонду, план, в основі якого — ідея спільних держав, лише загнав проблему вглиб, відсунув вирішення конфліктів і максимізував вплив Росії як арбітра між учасниками конфлікту.

Крім того, цей план означав відступ ОБСЄ від своїх лісабонських принципів, що допускали лише автономію НКР у складі Азербайджану. Вірменія, звісно, одразу ж погодилась з таким планом, адже він передбачає переговори між Азербайджаном і НКР як рівноправних партнерів і не висуває попередніх умов на кшталт виведення військ з окупованих територій. План “спільної держави”, по суті, заморозив конфлікт, адже попередній принцип “територіальної цілісності” поступився місцем принципу права нації на самовизначення.

Мінська група ОБСЄ тільки за період з 1999 р. ініціювала близько 20 зустрічей президентів Азербайджану та Вірменії щодо врегулювання конфлікту, але істотного прогресу протягом цих зустрічей так і не було досягнуто.

Карабаський конфлікт серйозно вплинув на етнODEMOграфічну ситуацію і оголив ряд соціальних проблем. Так, упродовж 1989–1997 рр. з Азербайджану виїхало близько 330 тис. вірмен, понад 220 тис. росіян і кілька десятків тисяч “російськомовних”

азербайджанців. Останні виїхали через посилення позицій ісламу, кланових і сімейних зв'язків у соціально-економічному і політичному житті республіки.

Ще більшою проблемою для сьогоденішнього керівництва республіки є виїзд за її межі власне азербайджанців. За різними даними тільки в Росії знайшли пристановище від 1,5 до 3 млн громадян Азербайджану, понад 60 % населення республіки живе за кошти, зароблені в Росії.

Серйозною проблемою для Азербайджану є велика кількість біженців (близько одного мільйона осіб), що опинилися в республіці внаслідок нагірнокарабаського конфлікту. Четверту частину біженців становлять колишні жителі Вірменії, решту — біженці з Нагірного Карабаху.

Конфлікт у Нагірному Карабасі породив проблему сполучення Азербайджану з Нахічеванською автономією, адже комунікації, що з'єднують Азербайджан з анклавом Нахічевань проходять територією Вірменії. Таким чином, газопровід, лінія електропередач, автодорога і залізниця, що проходять через вірменську територію, на сьогодні заблоковані (потрапити з Нахічевані в Баку автобусом можна лише через територію Ірану).

6.7. Культура Азербайджану

Азербайджанський народ має багату культурну спадщину. Пам'яткою старовини, що має виняткове значення для розуміння національної культури азербайджанського народу, є дастан “Кітаб-Деде Горгуд”. Великі культурні традиції зберігають інші фольклорні пам'ятки (дастани “Кер-Огли”, “Ашуг-Гаріб”, казки, пісні, гуморески-лягіфа тощо). Особливою гордістю Азербайджану є його літературна спадщина. Ще в XI–XII ст. при дворі азербайджанських правителів утворилась ціла когорта поетів-мислителів, з-поміж яких першість належала двом геніям світового рівня — Хагані Ширвані (1120–1199) та Нізамі Гянджеві (бл. 1141–1209). Хагані засуджував феодальну тиранію й оспівував свободу та розум, працю, любов до науки й поезії. Нізамі у циклі п'яти поем під загальною назвою “Хамсе” створив своєрідну соціальну утопію і окреслив образ ідеального, з погляду автора, правителя.

Досить жвавим було культурне життя в Азербайджані у XIII–XVI ст., оскільки там раніше, ніж в інших регіонах Закавказзя,

розпочалося економічне піднесення й меншою мірою постраждали від іноземних нашеств'я міста — головні осередки розвитку середньовічної культури. Чимало сприяла цьому й та обставина, що на рубежі XIII–XIV ст. азербайджанські поети відмовилися у своїй творчості від перської мови й перейшли на рідну — тюркську. Найвидатнішим поетом тієї доби був Імадедін Несімі (бл.1369–1417) з Шемахи, котрий у своїх філософських газелях оспівував земні радощі, заперечував існування потойбічного світу й схилявся перед розумом людини. Несімі був звинувачений у “богохульстві” й загинув мученицькою смертю. Молодшим сучасником Несімі був видатний поет-лірик Мухаммед Фізулі, що залишив багату спадщину, в тому числі філософський трактат “Сходження переконань” та найпопулярнішу на Сході епічну поему “Лейлі і Меджнун”. Творчість Фізулі, що була просякнута любов'ю до власного народу та патріотизмом, справила великий вплив на літературу країн Середнього Сходу.

Від доби розвинутого Середньовіччя дійшли відомості про розвиток науки в Азербайджані. У XIV ст. у Тебризі склалося своєрідне наукове містечко “Дім зцілення” (“Дараш-Шифа”), де були бібліотека з чудовим зібранням рукописів, лікарня і медресе з обсерваторією. Відомою далеко за межами Азербайджану була обсерваторія, побудована в Маризі 1259 р. відомим на Сході вченим Насир-ад-діном Тусі. Поряд з літературою, історією та філософією значного розвитку досягли каліграфія, живопис й архітектура. Особливого розквіту досягло мистецтво мініатюри, а з архітектурних пам'яток Середньовіччя найвидатнішим є палац Ширваншахів XV ст. в Баку.

У XVII ст. було складено героїчний епос “Кер-Огли”, присвячений боротьбі азербайджанського народу проти турецьких загарбників і феодалного пригнічення. Розвивалась і досягла високої досконалості живописна мініатюра, найяскравішим зразком якої вважається творчість представника тебризької школи Султана Мухаммеда. Тебризька школа мініатюри справила великий вплив на мистецтво ряду країн Середнього Сходу.

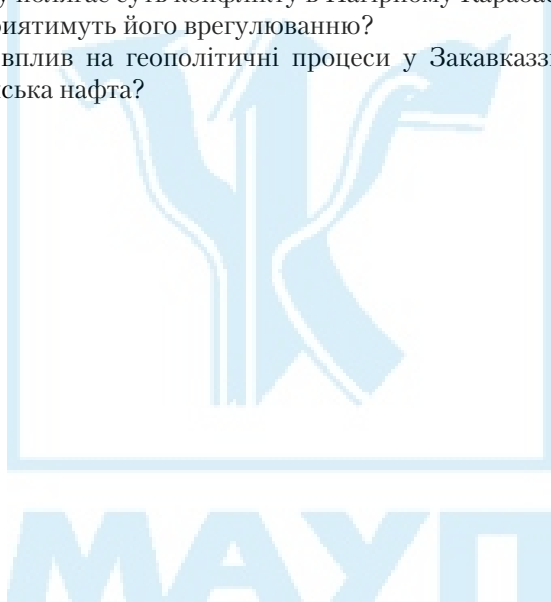
Головними для азербайджанської літератури XVIII ст. були ідеї патріотизму та визвольної боротьби. Поет Ш. Ширвані, який у своїх творах таврував егоїзм і свавілля ханів, водночас високо цінував об'єднавчу політику Фаталі-хана. Поет і державний діяч Молла Панах Вагіф (1717–1797) створив кращі зразки народної лірики, що відзначаються красою, виразністю, ширістю почуттів. Азербайджанські

архітектори й художники XVIII ст. уславилися низкою чудових творінь (прикрашений різьбленням ханський палац у Шекі, палаци в Куті та ін.), чимало з яких загинули під час іранських нашеств.

Сучасний Азербайджан славиться високою музичною культурою і розвинутим кінематографом.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Вкажіть на особливості історичного розвитку Азербайджану.
2. Схарактеризуйте основні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку Азербайджанської Республіки.
3. У чому полягає суть конфлікту в Нагірному Карабасі і які кроки сприятимуть його врегулюванню?
4. Який вплив на геополітичні процеси у Закавказзі справляє каспійська нафта?

РЕСПУБЛІКА ВІРМЕНІЯ

Республіка Вірменія: загальні відомості

Територія — 29,8 тис. кв. км

Населення — 3,34 млн осіб (2001 р.)

Столиця — Єреван

Державний устрій — республіка

Адміністративний поділ — 10 областей (марзів) і одне місто республіканського значення — Єреван

Національний склад: вірмени (93 %), азербайджанці (3 %), росіяни (2 %), курди, українці та інші (2 %)

Мова — вірменська (державна)

Релігія — християнство

Середня тривалість життя — 66,5 року (2001 р.)

Народжуваність — 1,15 %, смертність — 0,97 %

Грошова одиниця — 1 драм = 100 лумам

ВВП на душу населення — 730 дол. США (2003 р.)

7.1. Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал та історичне минуле Республіки Вірменія

Вірменія — континентальна країна на півдні Західної Азії, у Південному Закавказзі. Вона межує з Грузією на півночі (довжина кордону — 164 км), Азербайджаном на сході (566 км) і південному заході (221 км), Іраном на півдні (35 км) і Туреччиною на заході (268 км). Загальна довжина її кордонів 1254 км.

Надра Вірменії багаті на такі мінерально-сировинні ресурси: в Алаверді і Кафані — родовища міді, в Разданському районі — залізна руда, у Каджарані — молібден, у Зоді — золото. Значними є запаси нефелінових сієнітів (алюмінієва сировина), сировини для хімічної

промисловості і будівельних матеріалів. Багата республіка мінеральними джерелами і рекреаційними ресурсами, на використанні яких засновані відомі курорти (Арзні, Джермук, Цахкадзор та ін.).

Найдавніші державні утворення на території Вірменії датуються I тис. до н. е. і виникли переважно внаслідок завоювань і міграцій. Вірменія, як практично усе Закавказзя, була захоплена урартами, котрі у IX ст. до н. е. у боротьбі з нападами асирійських царів створили власну державу — Урарту, що сформувалася на основі союзу племен у Вірменському нагір'ї, в районі озер Ван, Севан і в басейні р. Аракс і проіснувала близько трьох століть. Вже у VIII ст. до н. е. держава Урарту стала суперником Ассирії та впливовою міжнародною потугою Стародавнього Сходу. Царі Аргішти (781–760 рр. до н. е.), Сардурі II (760–730 рр. до н. е.) і Руса I (730–714 рр. до н. е.) завоювали значні території Закавказзя на північ від р. Аракс, де спорудили царські міста-фортеці Аргіштіхінілі, Єребуні (сучасний Єреван) та Тейшебаїні.

В Урарту були досить розвинені різні галузі економіки: в річкових долинах переважало землеробство зі штучним зрошенням, у горах — напівкочове скотарство, вирощували різні сорти пшениці, ячменю, проса, розводили виноград, інжир, мигдаль, з домашніх тварин були відомі корови й вівці, котрих утримували не лише для отримання м'яса й молока, а й задля використання вовни у ремісничому виробництві тканин, поступово розширювалося конярство, що мало військове значення. Для будівництва численних фортець у горах, прокладання каналів, доріг та риття штучних водойм широко використовувалася праця рабів-військовополонених, але на сьогодні збереглося недостатньо відомостей про суспільне становище вільних селян-общинників і ремісників. Величезні багатства належали храмам і жерцям.

Оскільки Урартська держава була конгломератом дрібних країн і племен, об'єднаних силою зброї, в ній неодноразово спалахували повстання підкорених народів, що жорстоко придушувалися царями. Близько 590 р. південні сусіди урартів — мідяни розгромили столицю царства Тушпу, а вторгнення скіфських племен з Північного Кавказу довершило падіння держави. Це створило сприятливі умови для етнічної консолідації вірменських племен.

У VI ст. до н. е. на колишній території Урарту існувала власне вірменська держава Арміна. Особливістю міжнародного становища Арміні було те, що протягом 40–20-х років VI ст. до н. е. вона була завойована Персією. Щоправда, перське владарювання не було занадто

обтяжливим, а вірменська знать навіть брала участь в управлінні імперією Ахеменідів.

Близько 220 р. до н. е. селевкідський правитель Антіох III об'єднав Південну й Центральну Вірменію з до того незалежним Айратратським царством і створив під своїм протекторатом Велику Вірменію зі столицею в Армавірі (колишнє Аргіштхінілі). Після поразки Антіоха III у війні з Римом Велика Вірменія у 189 р. до н. е. здобула незалежність і невдовзі перетворилася на регіонального політичного лідера. За царювання Тіграна II Великого (95–56 рр. до н. е.) в одній державі було об'єднано всі вірменські етнічні землі та підпорядковано Кавказьку Албанію. Тоді Велика Вірменія обіймала територію від басейну Кури на півночі до Каспійського моря на сході й до Середземного моря та р. Йордан на південному заході. Панівним класом у ній була рабовласницька аристократія, а економічну базу держави становило велике землеволодіння.

Уряд Тіграна II великої ваги надавав будівництву нових міст і заселенню їх ремісниками, було створено значне професійне військо, котре разом із народним ополченням вщент розгромило римські легіони Лукулла, що намагалися взяти під контроль міжнародні торговельні шляхи. Придворний епос оспівав час правління Тіграна II як “двадцять п'ять років безперервних успіхів”, однак за Арташеса II (33–20 рр. до н. е.) Вірменія змушена була визнати свою залежність від Риму. Та з допомогою союзних парфянських військ і внаслідок народного повстання вже в 63 р. н. е. Велика Вірменія відновила свій суверенітет.

Період IV–VII ст. увійшов в історію Вірменії як час перебування її земель під візантійським та перським пануванням. Прагнучи спертися на Константинополь, як “менше зло” порівняно з Іраном, у 301 р. у Вірменії офіційною релігією було запроваджено християнство. У 387 р. Велика Вірменія була поділена між Візантійською імперією та Сасанідським Іраном.

У VII ст. Візантії довелося поступитися Закавказзям арабським завойовникам, які до 654 р., долаючи впертий опір місцевого населення, окупували в тому числі й Вірменію. Тривала антиарабська боротьба, що її вели народи Закавказзя, привела до визволення краю з-під влади халіфату Аббасидів наприкінці IX ст. й утворення держави вірменських Багратидів (886–1045), до складу якої увійшло центральне Анійське і васальні Васпураканські, Ванандське, Сюнікське і Ташир-Дзорогетське царства. У 975 р. на з'їзді азнаурської знаті Картлі,

Тао-Кларджеті та Кахетії за підтримки війська царем усієї Грузії було обрано представника місцевої гілки вірменських Багратидів — Баграта III (975–1014). За сприяння середнього дворянства й міського купецтва йому вдалося зламати опір усіх великих феодалів, що не бажали коритися будь-якій владі. Та після смерті Баграта III в Грузії, як і в сусідній Вірменії, поновилися феодалні смути, підтримані Візантією, що сподівалася затримати об'єднавчі процеси з метою захоплення прикордонних провінцій цих держав.

Протягом першої половини XI ст. Візантія захопила тепер усі вірменські землі, запровадивши на них власну адміністративну систему на чолі з намісниками — катапанами. Але в середині того ж століття для народів Закавказзя з'явилася нова загроза, на цей раз з-за Каспію, — частина кочових тюркських огузьких племен, відомих як сельджуки. У 1048 р. вони вдерлися на територію Вірменії й упродовж 15-ти років чотири рази руйнували країну, а після перемоги над візантійцями в 1071 р. при Манцикерті відчули себе в ній повними господарями.

Центром та мобілізуючою силою в боротьбі народів Закавказзя проти сельджуцького поневолення стала Грузія, цар якої Давид IV Будівник (1089–1125) спочатку у 1122 р. визволив Тбілісі, а через два роки в союзі з вірменською знаттю взяв штурмом столицю Вірменії Ані й фактично створив спільну державу двох народів. За правління правнучки Давида IV цариці Тамар (1184–1207) та її наступників Грузія оволоділа ще й Східною Вірменією.

Як відомо, в середині XIII ст. народи Кавказу опинилися під монголо-татарським гнітом: більша частина Північного Кавказу відійшла до Золотої Орди, а Закавказзя в 1256 р. увійшло до складу держави Хулагідів (Ільханів), що охоплювала величезну територію від Дербента до Перської затоки. Північна Вірменія, яка до монголо-татарського нашестя входила до складу Грузії, зберегла відносну автономію у внутрішніх справах, але зобов'язана була мобілізувати до монгольського війська до 20 % дорослих чоловіків і сплачувати велику данину.

У середині XIV ст. більша частина Північної Вірменії вийшла зі складу Грузинського царства й незабаром опинилася під владою кочових туркменських племен, що прийшли із-за Каспію. Але в 1385 р. хан Золотої Орди Тохтамиш, захопивши частину Азербайджану, спустошив Араратську долину і зруйнував чимало вірменських міст і сіл. Наступного року, вигнавши з Азербайджану Тохтамиша, до Вір-

мені вдерлися полчища Тимура. 16 років вони грабували і нищили країну, вкрай підірвавши її економіку, що викликало голод і призвело до непоправних демографічних втрат. Частина уцілілих вірменських ремісників і купців змушена була залишити свою батьківщину. В багатьох країнах, зокрема в Індії, Валахії, Польщі, Україні, ними були засновані вірменські торговельно-ремісничі колонії. Після розпаду імперії Тимура Вірменія знову надовго потрапила під владу орд туркменських кочівників.

У 1639 р. територію Вірменії поділили Іран, до складу якого увійшла Східна Вірменія, і Туреччина, що заволоділа Західною Вірменією. Іноземне панування й постійна агресія з боку Туреччини та Ірану призвели до того, що значна частина вірмен опинилася за межами своєї батьківщини. Великі вірменські колонії виникли в Грузії й Азербайджані, Ірані й Індії, Росії й Польщі, в країнах Західної Європи. Водночас на території Вірменії проживали курдські й тюркські племена, чий вожді володіли вірменськими селами. Відсутність власної держави у вірмен привела до того, що внаслідок російсько-перських війн 1804–1828 рр. Східна Вірменія була анексована Росією, що у 1849 р. утворила тут Еріванську губернію.

Зауважимо, що нинішня територія Вірменії аж до початку ХХ ст. в долі вірменського народу не відігравала визначальної ролі. Однак намір відновити свою незалежність існував завжди, про це свідчить те, що у другій половині ХІХ ст. вірменська інтелігенція планувала відновити державність на теренах Західної (Турецької) Вірменії. Однак від цих планів вірмени вимушено відмовились через політику жорсткого національно-релігійного гноблення султана Османської імперії Абдул-Хаміда II (1842–1918), наслідком якої стала хвиля вірменських погромів, що прокотилася імперією у 1895–1896 рр.

Станом на початок Першої світової війни на території історичної Вірменії компактно проживало 4 млн вірмен: 1,5 млн — в Росії, решта — в Туреччині. Внаслідок геноциду з боку османських властей у 1915–1916 рр., коли було знищено понад 1,5 млн і виселено понад 600 тис. вірмен, у Західній Вірменії практично зникло корінне населення. Вірмени, що уцілили, розселились по всьому світові, зокрема, понад 300 тис. осіб знайшли пристановище в Росії. Таким чином, сучасна Вірменія, за влучним висловом Е. Хобсбаума, — “це все, що залишилось після того, як на усіх територіях, де раніше жили вірмени, їх вирізали або піддали вигнанню”.

Скориставшись розпадом Російської імперії, Вірменія у період від травня 1918 р. до листопада 1920 р. набула статусу незалежної республіки, що її проголосила партія “Дашнакцутюн” за підтримки англо-турецьких військ. У 1920 р. Вірменія отримала шанс об'єднати свої історичні землі в єдиній державі, після того як, згідно із Севрським мирним договором від 10 серпня 1920 р. між Туреччиною і країнами Антанти, Османська імперія припинила існування. В договорі окремо обумовлювалося, що нові східні кордони Туреччини буде визначено на основі двосторонніх домовленостей із незалежними Вірменією і Курдистаном. Однак реалізації цього положення завадила більшовицька Росія, яка в листопаді 1920 р. окупувала Вірменію, увівши туди Червону армію, під прикриттям якої в республіці була проголошена радянська влада.

Турецький уряд Мустафи Кемалю не визнав статті Севрського договору щодо визначення східних кордонів, заручившись при цьому підтримкою Радянської Росії, яка, опинившись в міжнародній ізоляції, 1921 р. пішла на значні територіальні поступки Туреччині, зафіксовані у російсько-турецькому договорі від 16 березня 1921 р. Понад те, Туреччина, отримавши від більшовиків зброю та кошти, продовжила боротьбу зі спільними на той час ворогами обох держав — країнами Заходу та незалежними Грузією і Вірменією.

24 липня 1923 р. в Лозанні Туреччина і країни Антанти підписали новий договір, за умовами якого Туреччина зберегла Східну Фракію, Західну Вірменію та північну частину месопотамського плато. Отже, об'єднання історичних вірменських земель не відбулося.

Утворена у 1920 р. на вірменських землях колишньої Російської імперії Вірменська РСР увійшла у березні 1922 р. до складу Закавказької радянської Федерації, яка в грудні 1922 р. стала співзасновницею СРСР. 3 грудня 1936 р. Вірменія — союзна республіка.

7.2. Політичний устрій Вірменії і характеристика сучасних політичних процесів у державі

23 серпня 1990 р. на 1-й сесії демократично обраної Верховної Ради Вірменської РСР була прийнята декларація “Про незалежність Вірменії”, внаслідок чого Вірменська РСР припиняла своє існування, натомість проголошувалася незалежна Республіка Вірменія. 21 вересня 1991 р. відбувся всенародний референдум про вихід Республіки Вірменія зі складу СРСР. 94,99 % тих, що брали участь у голосуванні, висловилися за повну незалежність Вірменії. 23 вересня 1991 р. Вер-

ховна Рада Вірменії проголосила Республіку Вірменію незалежною, самостійною державою.

Конституція Вірменії була прийнята на всенародному референдумі 5 липня 1995 р. Згідно з Конституцією главою держави є президент, який обирається на загальних виборах на п'ятирічний термін. Президентом може бути обраний громадянин Республіки Вірменія не молодший 35 років, який постійно проживає у Вірменії упродовж останніх 10 років. Одна й та сама особа не може бути обрана на посаду президента Республіки Вірменія більше двох разів поспіль. Президент є гарантом Конституції, незалежності, територіальної цілісності і безпеки держави, він забезпечує нормальне функціонування законодавчої і виконавчої влади.

Перший президент Вірменії був обраний у жовтні 1991 р. Ним став Левон Тер-Петросян, дослідник історії християнського Сходу, доктор філологічних наук, член Французько-азійського товариства. Від 1988 р. — представник комітету “Карабах”, у 1988 р. заарештований разом з іншими керівниками комітету, ув'язнений у слідчому ізоляторі Бугирської тюрми в Москві. Звільнений з ув'язнення завдяки міжнародній кампанії протесту, організованій Міжрегіональною депутатською групою на I з'їзді народних депутатів СРСР та вірменською діаспорою. З часом Л. Тер-Петросян втратив популярність, запропонувавши компромісне рішення карабаського конфлікту, в основі якого був план міжнародної спільноти, згідно з яким Нагірний Карабах формально залишається у складі Азербайджану, але отримує повну автономію і самоуправління. Навіть найближчі політичні соратники відвернулися від Тер-Петросяна, і йому довелося піти у відставку у лютому 1998 р.

Після дострокових президентських виборів у березні 1998 р. президентом Вірменії став Роберт Кочарян*, колишній керівник Нагір-

* **Кочарян Роберт** (н. 31.08.1954, м. Степанакерт), вірменський державний і політичний діяч, президент Республіки Вірменія від 1998 р. З відзнакою закінчив факультет електроніки Єреванського політехнічного інституту (1982). Працював на Степанакертському електротехнічному заводі (1971–1980), обіймав різні посади в комсомольських і партійних органах (1980–1989). З лютого 1988 брав активну участь у русі за приєднання Нагірного Карабаху до Вірменії. Був членом вірменської сепаратистсько-націоналістичної організації “Крунк”, після її розпуску у 1989 заснував громадсько-політичну організацію “Міацум” (“Об'єднання”). 1989–1990 — депутат і член президії Верховної Ради Вірменської РСР; 1992 — прем'єр-міністр та голова комітету оборони Нагірно-Карабаської Республіки. У грудні 1994 — парламентом обраний президентом Нагірного Карабаху. У 1996 вдруге обраний президентом на всенародних виборах. У 1997 — прем'єр-міністр Республіки Вірменія. У березні 1998 обраний президентом Республіки Вірменія.

ного Карабаху. Політика Кочаряна у карабаському питанні виявилася менш гнучкою, але уряд вирішив взятися за викорінення корупції і налагодження відносин з опозицією, зокрема, знову була легалізована одна з найстаріших вірменських партій Дашнакцутюн.

Вищий орган законодавчої влади Республіки Вірменія — Національні збори — однопалатний парламент, до якого обираються на чотирирічний термін 190 депутатів. 150 депутатів обираються за мажоритарною виборчою системою (один депутат від кожного виборчого округу), 40 депутатів — за пропорційною (з числа висунутих за списками кандидатів). Депутатами визнаються представники партій і партійних об'єднань, що подолали 5-відсотковий бар'єр. Виборчим правом наділені громадяни Вірменії, які досягли 18 років і до дня виборів прожили в державі не менше одного року. Депутатом парламенту може стати громадянин Республіки Вірменія не молодший 25 років, який до дня виборів постійно проживав на її території не менше трьох років.

Вищий орган виконавчої влади — уряд Республіки Вірменія. Президент призначає прем'єр-міністра і за його представленням — міністрів. Постанови уряду підписує прем'єр-міністр і завіряє президент країни.

Щодо місцевого самоврядування, то воно здійснюється згідно із законом про адміністративно-територіальний розподіл Республіки Вірменія від 1 грудня 1995 р. За цим законом територія Вірменії складається з 10-ти областей, міста Єреван, що має статус області, і общин. Області включають сільські та міські общини, Єреван — кварталні общини. Керівників областей (марзпет) призначає уряд, мера міста Єреван — президент за представленням прем'єр-міністра. В общинах на трирічний термін обираються органи місцевого самоврядування (рада старійшин і керівник общини — мер міста або сільський староста), у компетенцію яких входять розпорядження громадською власністю і розв'язання питань громадського значення, включаючи затвердження бюджету й контроль за його виконанням, встановлення місцевих податків. Кожний керівник общини формує адміністрацію. В Єревані місцеве самоврядування здійснюється в кварталних общинах.

Характеризуючи судову владу Вірменії, зазначимо, що система судів загальної юрисдикції включає суди першої інстанції, апеляційні суди і касаційний суд. Діють також господарський, військовий та інші спеціалізовані суди. Вищою судовою установою є Рада правосуддя,

яку очолює президент. Конституційний суд, що є органом конституційного контролю, складається з дев'яти членів (п'ятьох призначає парламент, чотирьох — президент Республіки Вірменія).

У незалежній Вірменії функціонує багатопартійна система. На її лівому фланзі — Демократична партія Вірменії (ДПВ), створена на основі Комуністичної партії Вірменії після того, як та на своєму останньому з'їзді у вересні 1991 р. прийняла рішення про саморозпуск. На правому фланзі політичного спектра створений 1989 р. Вірменський загальнонаціональний рух (ВЗР), що став наступником Комітету “Карабах”, створеного у 1988 р. групою ереванської інтелігенції, яка вимагала воз'єднання з Вірменією Нагірного Карабаху (з 1923 р. автономної області Азербайджану). Найбільшу підтримку (36 % голосів виборців) ВЗР отримав 1990 р. на виборах до парламенту Вірменської РСР.

Після проголошення незалежності Республіки Вірменії були легалізовані політичні партії, що існували на її території до встановлення радянської влади, у тому числі Вірменська революційна федерація Дашнакцутюн, що заснована у 1890 р. і перебувала при владі у 1918–1920 рр. У радянській Вірменії Дашнакцутюн була оголошена поза законом, але продовжувала діяльність за кордоном. У 1991 р. також були легалізовані партія Рамкавар-Азатакан (Ліберально-демократична партія Вірменії, заснована у 1921 р.) і партія Гнчакян (Вірменська соціал-демократична партія, заснована у 1887 р.).

Крім того, у 1990–1991 рр. були створені нові партії, у тому числі: Національно-демократичний союз і Об'єднання національного самовизначення. Союз ветеранів “Еркрап” (“Захисники Вітчизни”) також перетворився на політичний рух. У 1998 р. колишній лідер КПВ Карен Демірчян у переддень президентських виборів сформував Народну партію. Нині у Вірменії діють десятки політичних партій і об'єднань. Найавторитетніші з них — блок “Міаснутюн” (“Єдність”) із Народною партією і правою Республіканською партією включно, Демократична партія Вірменії, ВРФ Дашнакцутюн, блок “Іравункївши Міабанутюн” (“Право і єднання”), партія “Орінац еркір” (“Країна закону”), Національно-демократичний союз.

Влітку 2006 р. Вірменія опинилася на грані парламентської кризи: спікер національного парламенту Артур Багдасарян пішов у відставку, а очолювана ним партія “Орінац Єркір” вийшла з правлячої коаліції, сформованої у травні 2003 р. з представників пропрезидентських партій. Причиною розриву, за словами самого екс-спікера, стали зовнішньополітичні розбіжності між “Орінац Єркір” і офіцій-

ним курсом вірменського керівництва. Місяцем раніше Багдасарян заявив в інтерв'ю німецькій газеті Frankfurter allgemeine Zeitung, що “майбутнім Вірменії є Євросоюз і НАТО, і Росія не повинна стояти на нашому шляху до Європи”, чим викликав невдоволення президента країни Р. Кочаряна. Цікаво, що досі розбіжності в середовищі вірменських політиків носили скоріше внутрішньополітичний характер. А тепер стає зрозуміло: у політичній еліті країни, якій, здавалося б, просто нікуди подітися від Москви, відбуваються серйозні зміни. На майбутніх парламентських виборах (у 2007 р.) вона, подібно до української, може виявитися розділеною на два табори — проросійський і прозахідний. При цьому на роль “вірменського Ющенка” претендує А. Багдасарян.

На думку експертів, “прозахідні” заяви Багдасаряна та його наступний відхід в опозицію можуть принести йому чималі політичні дивіденди. Останні опитування вірменського населення свідчать про зростання кількості прибічників “європейського вибору” й підтримки якої завгодно опозиції, особливо в Єревані. А зі столиці, як відомо, усе й починається. Відповідно до отих самих опитувань, “Дашнакцутюн” і Республіканська партія, які залишилися при владі, сьогодні не мають серйозної електоральної підтримки. Це пояснюється об'єктивними причинами: бідність, від якої, навіть за офіційними даними, страждає 51 % населення, загальна корупція, уседозволеність місцевих олігархів, правова незахищеність людини з вулиці. Водночас вірменська опозиція роздрібнена і їй не вистачає гарячого бажання домогтися влади, що привело до перемоги команди Ющенка й Саакашвілі в Україні й Грузії. Більшість політичних супротивників Кочаряна встигли дискредитувати себе в очах громадськості у 2003–2004 рр., коли опозиція безуспішно намагалася провести у Вірменії певний аналог Помаранчевої революції.

У цьому контексті різкий вихід із влади А. Багдасаряна, молодого політика, котрий вміє грати на народних настроях, може найближчим часом зробити його харизматичним опозиціонером. На думку політологів, Багдасарян не розпочинатиме до виборів активних дій проти влади. Проте його відставка з посади спікера дозволить йому виступати з край радикальних позицій і набирати при цьому політичний капітал. Своєю чергою Захід підтримуватиме Багдасаряна та його партію як морально, так і матеріально. За такого розкладу шанси “Орінац Єркір” стати 2007 р. найбільшою опозиційною парламентською партією досить великі.

7.3. Особливості сучасного економічного розвитку Республіки Вірменія

Після розпаду СРСР економіка Вірменії опинилася у стані кризи, оскільки була значно інтегрована до загальносоюзної економіки. Більшість промислових підприємств перестала функціонувати, оскільки вони були пов'язані з обслуговуванням військово-промислового комплексу колишнього Радянського Союзу. Порівняно з іншими закавказькими республіками колишнього СРСР, економіка Вірменії була більш вразливою через особливості її географічного положення і слабку природно-ресурсну базу (відсутність виходу до моря, відсутність ресурсів нафти й газу, низька родючість ґрунтів).

Із здобуттям незалежності виникла необхідність у проведенні власної економічної політики і розробки програми самостійних дій в економіці. Через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників Республіка Вірменія опинилася у групі країн з перехідною економікою, в яких економічні перетворення відбуваються в умовах інвестиційного голоду. Криза в промисловості, незначна частка довгострокових кредитів, відсутність внутрішнього ринку інвестицій, приватні іноземні інвестиції в обсязі близько 250 млн дол. США (станом на 1 січня 1999 р.) засвідчують низьку інвестиційну активність економіки республіки.

У процесі роздержавлення пріоритетність соціального розподілу перетворилася на бюрократичну приватизацію, внаслідок чого ефективний інвестор не прийшов. Таким чином, ваучерна приватизація в республіці не сприяла формуванню внутрішнього інвестиційного ринку, становленню промислово-інвестиційного капіталу, стимулюванню портфельних інвестицій, натомість прискорила розпорошення виробничого капіталу, у тому числі й людського. Кошти, отримані від приватизації, використовувались переважно для розширення торговельно-посередницької діяльності та особистого споживання так званих приватизаторів.

І все ж на кінець 1990-х років вірменська економіка завдяки створенню і розвитку ринкової інфраструктури, перетворенню форм власності на основі роздержавлення і приватизації, аграрній реформі і залученню іноземних інвестицій досягла макроекономічної стабільності. Прискоренню ринкових перетворень сприяло введення національної валюти драма.

Сучасна Вірменія — індустріально-аграрна країна. На сьогодні у структурі ВВП переважає аграрний сектор (40 %), частка промисло-

вості — 25 %, сектора послуг — 35 %. У сільському господарстві зайнято 55 % працюючих, у сфері послуг — 25 %, у промисловості — 20 %. 75 % валового національного продукту виготовляється у приватному секторі.

Провідними галузями промисловості є хімічна і нафтохімічна (мінеральні добрива, синтетичний каучук, шини), машинобудування (у тому числі хімічне і нафтове), електротехнічна і радіоелектронна промисловість, приладо- і верстатобудування, судноремонт, чорна й кольорова металургія, текстильна, харчова промисловість. Завдяки залученню іноземних інвестицій протягом останніх років вдалося ввести в дію ряд промислових об'єктів. Традиційно ведеться добування й обробка будівельних матеріалів: базальту, перліту, вапняку, пемзи, мармуру та ін., виробляється цемент. На базі розробки мінеральних родовищ у Кафані, Каджарані, Агараці та Ахталі працює мідеплавильний комбінат в Алаверді. З місцевої сировини виробляють алюміній, молібден і золото, здійснюють огранювання діамантів. Працює Ванадзорський хімічний комплекс, який охоплює 25 підприємств, зростає виробництво винно-коньячних виробів, працюють підприємства з випуску металорізальних верстатів, пресово-формовочного обладнання, точних приладів, синтетичної гуми, шин, пластмас, хімічного волокна, мінеральних добрив, електродвигунів, інструментів, мікроелектроніки, програмного забезпечення, ювелірних виробів, шовкових тканин, трикотажу, панчішно-шкарпеткових виробів.

Під сільськогосподарські потреби відведено приблизно 45 % площі країни, причому обробляється лише 20 %, під пасовищами зайнято 25 % території. Великі масиви орних земель є тільки у трьох районах: на Аратській рівнині, де зазвичай збирають два-три урожаї на рік, у долині річки Аракс і на рівнинах, прилеглих до озера Севан. Грунтова ерозія є серйозною перешкодою для розвитку землеробства. Основні сільськогосподарські культури — баштанні культури, картопля, пшениця, виноград, плодови, ефіроолійні, цукровий буряк, бавовна, тютюн, чай. Тваринництво спеціалізується на молочно-м'ясному скотарстві, у гірських районах розводять овець.

Транспортна мережа включає близько 850 км залізниці (90 % з них електрифіковані) і 8,4 тис. км автомобільних доріг. Автограсами Єреван сполучається з Грузією, Нагірним Карабахом та Іраном. У 1996 р. завершено спорудження сучасного мосту через річку Аракс, що з'єднує Вірменію з Іраном поблизу міста Мегрі. Зі столиці здійснюються регулярні міжміські автобусні рейси у багатих населених пунк-

тів країни, а також у Грузію, Росію та Іран. Транспортне сполучення з Азербайджаном і Туреччиною перерване. Відсутнє також залізничне сполучення між Вірменією та Росією. Усі великі міста Вірменії сполучені повітряними трасами. Усього діє 10 місцевих аеропортів і три міжнародних. Найбільший аеропорт — Звартноц — розташований на околицях Єревана. Він обслуговує рейси у великі міста СНД, Європи й Азії. Крім того, міжнародні рейси здійснюються через аеропорти Еребуні (Єреван) і Ширак (Гюмрі).

У сфері зовнішньої торгівлі імпорту переважає експорт більш ніж утричі (станом на 1999 р.). Вірменія експортує залізну руду, машини і обладнання, металевий лом, оброблені алмази тощо. Імпортує держава газ, нафту, продовольство та ін. Основними зовнішньоекономічними партнерами Вірменії з експорту є: Бельгія, Росія, Іран, Туркменістан, США, Грузія; з імпорту — Росія, США, Великобританія, Іран, Туреччина, Бельгія.

7.4. Зовнішня політика Вірменії

Вірменія є членом ООН та її спеціалізованих організацій. 2001 р. Вірменія вступила до Ради Європи, а 2002 р. — до ВТО. Також Республіка Вірменія — член СНД, Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ), учасник ЄврАзЕС (з 2003 р.), інших міжнародних організацій. Пріоритетним завданням зовнішньої політики Вірменії є інтеграція до європейських структур, про що свідчить її співробітництво з ЄС, Радою Європи, ОБСЄ, іншими організаціями. Від 14 червня 2004 р. Вірменія стала учасником програми “Політика європейського сусідства”.

На міжнародній арені вірменське керівництво здійснює політику балансування між Росією, з якою Вірменія пов’язана договорами щодо правового статусу російських збройних сил (1992 р.), російської військової бази на терені країни (1995 р.) та “Про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу” (1998 р.), та західними державами, передусім з США, на підтримку яких Вірменія сподівається при урегулюванні карабаського конфлікту.

Відносини Вірменії з сусідніми Азербайджаном і Туреччиною практично припинилися після того як 1992–1993 рр. озброєні вірменські формування окупували Нагірний Карабах і частину азербайджанської етнічної території. Наслідком цього стала економічна блокада Вірменії Туреччиною й Азербайджаном й закриття вірмено-

турецького кордону. Через деякий час вірмено-азербайджанський політичний діалог на вищому рівні було відновлено. Щодо вірмено-турецьких відносин, то їх покращанню не надто сприяє активність офіційного Єревану у питанні про визнання світовим співтовариством факту різанини вірменського населення в Османській імперії у 1915–1916 рр. актом геноциду. На противагу вісі Анкара-Баку Вірменія зміцнює взаємодію з Іраном. У той час коли Туреччина й Азербайджан запровадили жорстку економічну блокаду Вірменії, саме Іран став найбільшим торговельним партнером офіційного Єревана, за обсягом міждержавного товарообігу залишивши далеко позаду Російську Федерацію.

Вірмено-американське співробітництво, що значною мірою визначається наявністю в США численної вірменської діаспори (до 1 млн осіб), характеризується досить значними обсягами американської економічної допомоги, участю США в підготовці офіцерських кадрів для вірменської армії, а також допомогою в модернізації вірменських засобів зв'язку і комунікацій. Співпраця Вірменії з НАТО розвивається в межах програми “Партнерство заради миру” (ПРМ), також офіційний Єреван має статус асоційованого члена Парламентської асамблеї НАТО. Вірменські військовослужбовці беруть участь у спільних навчаннях в межах ПРМ, а 2003 р. подібні навчання, до яких долучилася ще й Росія, вперше були проведені на вірменській території.

Щодо відносин Вірменії з Україною, то їх розвиток ґрунтується на основних засадах Договору про дружбу і співробітництво від 14 травня 1996 р. Однак як і її союзниця Росія, Вірменія негативно ставиться до спроби України активізувати діяльність ГУАМ. Офіційний Єреван насторожено спостерігає за спробами розвитку військової складової цієї організації і побоюється можливих ускладнень для себе в підключенні до транспортних і енергетичних коридорів.

7.5. Етнодемографічна ситуація, релігія і культура Вірменії

За чисельністю населення Вірменія посідає 36-те місце в Азії, за густотою розселення — 20-те. Країна має позитивний приріст населення (частково за рахунок переселення вірмен з-за кордону) і практично однорідний національний склад: понад 90 % становлять вірмени — корінне населення Вірменського нагір'я. З-поміж інших етносів

найбільше азербайджанців, росіян і курдів. Чоловіки становлять 47,6 % усього населення. Розташування мешканців безпосередньо залежить від особливостей рельєфу: найбільше населення проживає у міжгірському пониззі і на плато, де на висоті до 1400 м зосереджені придатні для обробітку землі.

Ще на початку ХХ ст. країну населяли переважно землероби і скотарі. Бурхливий розвиток промисловості в радянській Вірменії привів до значного росту міського населення, частка якого досягла 69,5 % (нині в республіці 27 міст і понад 30 селищ міського типу). Країна в цілому забезпечена трудовими ресурсами, в тому числі високоосвітченими кадрами.

Ціла низка несприятливих обставин кінця ХХ ст. — катастрофічні землетруси (1988 р. землетрус цілковито зруйнував м. Спітак), прикордонні військові конфлікти, біженці, економічна, енергетична, водна та інші кризи — призвели до різкого погіршення становища у соціальній сфері і загострення екологічних проблем. Більше половини населення опинилося за межею бідності, виникло значне безробіття і еміграція (кількість емігрантів наближається до одного мільйона).

Релігійна ситуація у Вірменії стабільна передусім через те, що віруючі — в основному християни-монофізити^{*} Вірменської церкви, що веде свій родовід з початку IV ст. і є однією з найдавніших християнських церков. Очолює Вірменську церкву верховний католикос усіх вірмен. Є у Вірменії й прихильники інших гілок християнства — вірмено-католики, католики і протестанти. Азербайджанці Вірменії прихильні до ісламу, а росіяни сповідують православ'я.

Вірмени були навернені у християнство завдяки діяльності Григорія I (згодом він був приєднаний до лику святих) у 301 р., і Вірменія стала першою країною у світі, що прийняла християнство як державну релігію. Хоча Вірменська апостольська церква спочатку була самостійною, вона підтримувала зв'язки з іншими християнськими церквами аж до Халкідонського (451) і Константинопольського (553) Всесвітніх соборів, а потім зберегла тісні зв'язки тільки з монофізитськими церквами — Коптською (Єгипет), Ефіопською і Яковітською (Сирія). Вірменську апостольську церкву очолює католикос

* Монофізитство — теологічна доктрина, що виникла у V ст. в Константинополі та визнавала в Ісусі Христі існування лише божественної натури; засуджене на Халкідонському соборі 451 р.; спричинилося до виникнення деяких східних церков (коптської, ефіопської, вірменської і сирійської).

усіх вірмен, резиденцією якого з 1441 р. є Ечміадзін. Каталикосат усіх вірмен включає чотири патріархії (Ечміадзінську, Киликійську, з резиденцією в Антіліасі, Ліван (заснована 1293), Єрусалимську, засновану у 1311 р.; Константинопольську, засновану у XVI ст.) і 36 єпархій (вісім — у Вірменії, одна — у Нагірному Карабаху, інші — у тих країнах, де існують вірменські общини).

З XII ст. невелика частина вірмен стала визнавати верховенство Римської католицької церкви й Папи Римського. Ордену Ісуса (єзуїтів), що підтримувалися домініканськими місіонерами, об'єдналися у Вірменську католицьку церкву з патріаршою резиденцією у Бейруті (Ліван). Поширенню протестантизму серед вірмен сприяли американські місіонери-конгрегаціоналісти, які прибули з Бостона у 1830 р. Відтоді існує багато вірменських протестантських конгрегацій. Нині у Вірменії діють Вірменська католицька церква, Вірменська євангелічна церква, синагога, а також церкви і молитовні будинки різних релігійних меншин.

Археологічні розкопки поблизу Ечміадзіна свідчать, що вже у V–IV тис. до н. е. на території Вірменії населення займалося землеробством і знало чорну металургію. Збереглися також зрошувальні канали, збудовані в рабовласницькій державі Урарту у IX–VIII ст. до н. е., а ще там існувала оригінальна клинописна писемність, виникла математична наука, були розроблені власні міри і цифрова система. Сучасна вірменська мова містить низку термінів, що походять з урартської, а у вірменському епосі збереглися легенди, котрі своїми коренями сягають урартської епохи.

Із становленням феодального суспільства у Вірменії йшов бурхливий процес розвитку самобутньої культури, характерними рисами якої були використання глибоких народних традицій, відданість гуманістичним ідеям, відхід від релігійного догматизму й набуття світських рис. Інтенсивності цих процесів не зашкодили навіть постійні іноземні вторгнення і криваві феодальні міжусобиці.

На початку V ст. (ймовірно, у 405–406 рр.) селянський син, ченець Месроп Маштоц (361–440 рр.) створив вірменський алфавіт, на основі якого найближчим часом з'явилася досконала національна історична, географічна й теологічна література вірменською мовою (твори Агафангела, Повстоса Бюзанда, Мовсеса Хоренаці та ін.). Лише завдяки вірменським перекладам збереглися деякі античні наукові праці, зокрема, трактат давньогрецького філософа-діалектика Зенона “Про природу”. У VII ст. вірменська наука висунула великого мате-

матика і філософа Ананія Ширакаці. Їй донині у Вірменії збереглися своєрідні, що відзначаються стрункістю архітектурних форм та простотою внутрішнього оформлення, будівлі IV–VII ст. — Ереруйська базиліка, Сісіанський храм, храм Вагаршапат та ін.

Черговий сплеск культурного процесу в Закавказзі припав на X — початок XIII ст., коли особливого розвитку набула світська феодальна література. У Вірменії тоді був створений патріотичний епос “Давид Сасунський”, який славив героїв визвольної боротьби. Енциклопедист і поет Григор Магістр (990–1058) переклав з грецької на вірменську “Диалоги Платона” та “Геометрію” Евкліда. Фундатором вірменської світської літератури вважають поета і філософа-містика Григора Нарекаці (951–1003), його традиції продовжив лірик Іоанн Саркаваг (1045–1129), який у 1084 р. здійснив реформу вірменського календаря, ввівши до нього високосний рік. Автором великої поеми про вірменську історію є Нерсес Шноралі (Благодатний) (1102–1172), а Мхітар Гюш (1130–1213) започаткував у вірменській літературі жанр байки та упорядкував збірник вірменського звичаєвого права.

Після повалення сельджуцького правління склалися набагато сприятливіші умови для культурного піднесення Вірменії. Значно збільшилася кількість університетів і академій, при яких існували сховища рукописів — скрипторії, один лише Татевський монастир мав понад 10 тис. книг. З історіографічних творів того часу, що дійшли до нас, найвідоміші “Хронографія” Матеоса Урхаєці й “Історія” Мхітара Анеці. Багратидські царі після перенесення своєї резиденції в Ані прикрасили нову столицю величними спорудами, так що з часом сформувався навіть новий “анійський” архітектурний стиль. Крацями його зразками є двоповерховий палац Багратидів XI ст. в Ані та палац резиденції Вачутянів в Амберде. У післясельджуцький період були створені монастирські ансамблі в Санаїні, Ахпаті, Агарцині, Гехарді, Нор-Гетику тощо.

Монголо-татарське нашествя та вторгнення у XIV–XV ст. інших завойовників завдали значних збитків високорозвиненій, з багатівіковими традиціями, культурі Вірменії, започаткували тривалу смугу її занепаду. Масового знищення зазнали найцінніші витвори писемності, мистецтва й архітектури. Однак і за таких умов за стінами небагатьох вірменських монастирів, що уціліли, продовжувалася копітка робота з переписування книг, відновлення втрачених і складання нових. Любов'ю вірменського народу до книги користувалися завойовники, котрі нерідко повертали захоплену ними літературу за великий викуп.

Основні культурні сили Вірменії у XIII–XVI ст. концентрувалися у колоніях за межами батьківщини, єдиним науковим центром на вірменських землях у 1280–1338 рр. був Гладзорський університет на південному сході — в Сюніку. Саме там написали свої праці Вардан Великий — із загальної історії, Григор Акнераці — з історії монголів та їхніх завоювань, Стефаннос Орбелян — “Історію дому Сісакан”. У Кілікійській Вірменії, заснованій у 1080 р. на півдні сучасної Туреччини втікачами від нашествия сельджуків, цар Етум II на прохання Папи Римського Климента V (1305–1314) склав “Історію татар”, що пізніше була перекладена на латинську й низку європейських мов. Іоанн Грзінкауті написав відому астрономічну працю “Про рух небесних тіл, світила на небі й непорушність Землі” (1284).

Помітне місце в історії вірменської літератури посіли твори поетів Фріка (1234–1315) та Мкртича Нагаша (XV ст.), де зображена боротьба вірменського народу проти чужоземного гніту та гірка доля вірменських переселенців. 1512 р. у Венеції було відкрито першу вірменську друкарню. В розвитку живопису лише в Кілікійській Вірменії продовжувалися традиції мистецтва книжкової мініатюри у творах Тороса Росліна. Архітектурне будівництво в той час практично занепало, щоправда, в окремих монастирях були створені чудові архітектурні ансамблі, з-поміж яких вирізняється комплекс унікальних печерних споруд Айранвака, вирубаних у скелі.

Певне поживлення культурного життя у Вірменії спостерігалось після турецько-перського мирного договору 1639 р., хоча, як і раніше, більшість творів суспільно-політичного спрямування створювалося за межами країни. Такою була, зокрема, “Книга історій” вірменського історика Аракела Даврижеці Тебризького, що охоплювала період 1601–1662 рр. і містила багатий матеріал з історії вірменських колоній у різних країнах Європи й Азії.

Оскільки в розореній безперервними війнами Вірменії умови для розвитку культури були вкрай несприятливі, різко скоротилося число письменного населення. Внаслідок цього найвизначніші осередки вірменської культури й надалі перебували за межами країни, де вихідці з Вірменії відкривали вірменські школи, друкарні, культурно-просвітні організації. До таких, зокрема, належить створене 1717 р. у Венеції товариство мхітаристів, що лишило помітний слід в історії вірменської культури.

Лише у 70-х роках XVIII ст. у Вірменії було налагоджене виробництво паперу й відкрито друкарню. Саме тоді написано чимало істо-

ричних творів, найвідомішим з-поміж яких є праця Авраама Кратці, в якій змальоване важке становище Вірменії під владою Ірану. Відроджувався живопис, про що свідчить розпис головного Ечміадзинського храму художником і поетом Овнатаном (бл. 1730–1801 рр.). На другу половину XVIII ст. припадає творчий злет найвизначнішого діяча вірменської культури того часу, поета-ашуга (у перекладі з тюркського — “закоханий”) Саят-Нова (1712–1795), що писав вірменською, грузинською й азербайджанською мовами, оспівуючи дружбу між народами Закавказзя. Загинув мученицькою смертю під час погрому Тбілісі Ага-Мохаммед-ханом.

Найвищим досягненням вірменської культури XIX ст. вважають створення нової вірменської літературної мови, біля витоків якої стояв видатний письменник, просвітянин, етнограф Хачатур Абовян (1809–1848).

Сучасну Вірменію часто називають музеєм під відкритим небом, адже там збереглося понад 4 тис. унікальних пам'яток — храмів, монастирів, палаців, караван-сараїв (будівель, призначених для постою караванів), стародавніх мостів. З-поміж них — резиденція царів у фортеці Гарні (III–II ст. до н. е.) з язичницьким храмом Сонця (I ст.), палаци патріархів у Двіні (V–VI ст.), храми Ріпсіме (VII ст.), монастирські ансамблі Севан (IX ст.), Апхат (X–XIII ст., об'єкт Всесвітньої культурної спадщини) та ін. У Єревані розташований Матенадаран — найбільше у світі сховище стародавніх рукописів (близько 15 тис.) з історії, філософії, права, медицини, математики, природознавства, астрономії, граматики, музики.

Населення Вірменії вирізняється високим рівнем грамотності (99 %). В країні 12 вищих навчальних закладів (в тому числі 2 університети, консерваторія), музеї, театри, бібліотеки. У складі Академії наук працює мережа науково-дослідних інститутів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Схарактеризуйте історичне минуле вірменського народу.
2. Якими є основні тенденції та особливості сучасного політичного та економічного розвитку Вірменії?
3. Проаналізуйте геополітичне становище та основні напрями зовнішньої політики Вірменії.
4. Розкажіть про внесок вірменського народу до світової культурної спадщини.

РЕСПУБЛІКА ГРУЗІЯ

Республіка Грузія: загальні відомості

Територія — 69,7 тис. кв. км

Населення — 4,4 млн осіб (2002 р.)

Столиця — Тбілісі

Державний устрій — президентська республіка

Адміністративний поділ — 9 країв, два міста з особливим статусом (Тбілісі і Поті) і дві автономні республіки (Абхазія, Аджарія)

Національний склад: грузини (70,1 %), вірмени (8,1 %), росіяни (6,3 %), азербайджанці (5,7 %), осетини (3 %), абхазці (1,8 %) та інші (5 %)

Мови — грузинська (державна, 71 %), російська (9 %), вірменська (7 %), азербайджанська (6 %), інші (7 %)

Релігія — християнство (83 %, в т. ч. грузинська православна церква — 65 %, російська православна — 10 %, вірменська апостольська — 8 %), іслам (11 %), інші (6 %)

Середня тривалість життя — 64,6 року

Народжуваність — 1,12 %, смертність — 1,46 %

Грошова одиниця — ларі = 100 тетрі

ВВП на душу населення — 500 дол. США (2001 р.)

8.1. Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал Республіки Грузія та її історичне минуле

Республіка Грузія (Сакартвело) — країна, розташована в Західній Азії, що має вихід до Світового океану через Чорне море. Довжина морського узбережжя — 310 км. Загальна довжина сухопутних кордонів 1461 км. Найдовший кордон має на півночі з Росією — 723 км, на сході межує з Азербайджаном (322 км), на півдні з Вірменією (164 км) і Туреччиною (252 км). Понад 2/3 території Грузії займають

гори: на півночі — хребти Великого Кавказу, з найвищими точками країни гора Шхара (5066 м) і гора Казбек (5033 м), на півдні — Малеого Кавказу.

У надрах Грузії є марганець, кольорові метали, кам'яне вугілля, нафта, золото. Родючі ґрунти і клімат республіки сприятливі для ведення сільського господарства. Також Грузія володіє унікальними рекреаційними ресурсами (курорти Боржомі, Гагри, Піцунда, Цхалтубо тощо) і пам'ятками природи.

Грузинський народ — один з найдавніших на теренах СНД, має давні традиції державотворення. Вже у VI ст. до н. е. на території сучасної Західної Грузії виникло Колхідське царство, а в Східній Грузії у IV ст. до н. е. постало Картлійське царство (Іберія). Важливим фактором становлення грузинського етносу і державності стало введення християнства: в IV ст. н. е. — в Картлійському царстві, а в VI ст. в Лазьському царстві (Колхіда), а також створення грузинської писемності (не пізніше V ст.). У VI — на початку X ст. територія Грузії перебувала під владою перської династії Сасанідів, Візантії та Арабського халіфату.

Усі князівства Східної і Західної Грузії в одну централізовану державу об'єднав під своєю зверхністю цар Баграт III (975–1014), представник династії Багратидів. Тбілісі залишався під владою Арабського халіфату до 1122 р., коли його звільнив Давид Будівник (1089–1125). Найвищого розквіту Грузія досягла в період правління цариці Тамар (1184–1213). У цей же період практично завершилось формування грузинського етносу, були також встановлені зв'язки з Київською Руссю, Західною Європою, Сходом. В період правління Тамар Грузія являла собою поліетнічну країну, що охоплювала і вірмен, і різні мусульманські народи. Сучасну назву “Сакартвело” для означення своєї країни грузини почали використовувати у XIV ст., коли знову об'єднались під зверхністю одного монарха Східна Грузія (Картлі) і Західна (Імеретія), адже у 30–40-ві роки XIII ст. Грузія потрапила в залежність від Золотої Орди, незалежність зберегла лише Імеретія зі столицею Кутаїсі. Остаточно “добив” Грузію Тамерлан (Тимур) у 1386 і 1403 рр. Останнім царем об'єднаної Грузії був Олександр I (1412–1443), за правління його синів Грузія була поділена на кілька князівств — Картлі, Кахетію та Імеретію.

У XVI–XVIII ст. Грузія поперемінно перебувала під владою Оттоманської Порти та Ірану. Так, за мирним договором 1555 р. між іранським шахом і турецьким султаном Сулейманом I Кануні Імере-

тинське царство, Гурійське і Мінгрельське князівства, західна частина південногрузинської області Самцхе-Саатабаго і Західна Вірменія перейшли до Османської імперії, а Східна Грузія (Картлі і Кахетія), східна частина Самцхе, Східна Вірменія, Шекі, Ширван і Карабах — до складу Ірану. Боролися за Закавказзя й кримські хани.

Останню спробу створити багатонаціональну Грузинську державу здійснив цар Іраклій II у другій половині XVIII ст., але цього разу завадила вже Російська імперія. У 1783 р. Росія і Східна Грузія (Картлійсько-Кахетинське царство), а точніше російська імператриця Катерина II і грузинський цар Іраклій II уклали Георгіївський або “Дружній договір”, за яким Росія встановлювала свій протекторат над Картлійсько-Кахетинським царством. У 1801 р. Росія анулювала Георгіївський трактат і анексувала Східну Грузію (це сталося після того, як 1800 р. помер останній представник династії Багратидів Георгій XII).

У 1810 р. Імеретинське царство, 1829 р. Аджарія, 1857 р. Гурія, 1858 р. Мінгрелія і 1864 р. Сванетія були анексовані Росією. Цьому процесові особливо посприяли перемоги Росії в російсько-перських (1804–1813 і 1826–1828 рр.) і російсько-турецьких (1806–1812 і 1828–1829 рр.) війнах. Насамкінець в результаті російсько-турецької війни 1877–1878 рр. до Росії увійшли Південно-Західна Грузія і порти Поті й Багумі. На території колись єдиної Грузії російська влада утворила Тифліську і Кутаїську губернії.

У такому стані Грузія перебувала до листопада 1917 р., коли до влади прийшли грузинські меншовики. У 1918 р. в Грузію були введені німецькі і турецькі війська. 26 травня 1918 р. Грузія за підтримки Німеччини проголосила незалежність й утворення Грузинської демократичної республіки. Від кінця 1918 р. до липня 1920 р. на території Грузії перебували англійські війська і саме у цей період, а точніше у січні 1920 р. країни Антанти визнали де-факто незалежність Грузії. Проте вже 25 лютого 1921 р. внаслідок повстання більшовиків, підтриманого Червоною армією, в Грузії було проголошено радянську владу і створено Грузинську СРР, що від березня 1922 р. до грудня 1936 р. входила до складу Закавказької Федерації, яка, в свою чергу, у грудні 1922 р. увійшла до складу СРСР. З грудня 1936 р. Грузія перебувала у складі СРСР як союзна республіка.

У 1970-х роках в радянській Грузії поширився дисидентський рух на чолі із Звіадом Гамсахурдіа і Мерабом Костава, а у другій половині 1980-х років в республіці розпочався процес національно-держав-

ного відродження, що стрімко прискорився після того, як 9 квітня 1989 р. масова демонстрація в Тбілісі була розстріляна радянськими військами. У жовтні 1990 р. в Грузії були проведені перші в СРСР вільні парламентські вибори на багатопартійній основі, на яких перемогу здобула коаліція “Круглий стіл” на чолі з колишнім дисидентом, радикальним націоналістом Звіадам Гамсахурдіа, який був обраний головою Верховної ради Грузії. Гамсахурдіа проголосив курс на створення унітарної грузинської держави, що викликало спротив абхазької і південно-осетинської автономій.

У березні 1991 р. було проведено всегрузинський референдум, 93 % учасників якого висловилися за відновлення державної незалежності Грузії. У річницю розстрілу демонстрації в Тбілісі 9 квітня 1991 р. Верховна рада Грузії ухвалила Акт про відновлення державної незалежності Грузії, визнавши дійсними Акт про незалежність Грузії 1918 р. і Конституцію Грузії 1921 р. Наприкінці квітня 1991 р. Верховна рада Грузії прийняла нову Конституцію держави, а 26 травня 1991 р. на перших вільних президентських виборах переконливу перемогу здобув З. Гамсахурдіа, отримавши майже 87 % голосів виборців.

У грудні 1991 — січні 1992 р. в результаті збройного конфлікту в Тбілісі стався державний переворот. Загони опозиції на чолі з Джабою Іоселіані і Тенгізом Кетовані, по суті, привели до влади колишнього очільника грузинської компартії і міністра закордонних справ СРСР доби перебудови Едуарда Шеварднадзе, який у березні 1992 р. обійняв посаду голови Державної ради Грузії, а в жовтні 1992 р. був обраний головою парламенту республіки. Законно обраний президент З. Гамсахурдіа залишив столицю і навесні 1992 р. повернувся на батьківщину в Мінгрелію (Східна Грузія), звідки почав партизанську війну проти уряду Е. Шеварднадзе. Мінгрельські підрозділи З. Гамсахурдіа використали частину території східної Абхазії як пристановище у своїй боротьбі з урядовими військами, провокуючи їх вторгнення у Східну Абхазію. А це, у свою чергу, провокувало початок чергового громадянського протистояння, у якому абхазький уряд виступив би проти центрального уряду в Тбілісі. Восени 1993 р. Гамсахурдіа здійснив ще одну спробу повернути владу, але в січні 1994 р. він був убитий при нез’ясованих обставинах.

1995 р. Е. Шеварднадзе було обрано на посаду президента Грузії, 9 квітня 2000 р. він був переобраний на другий президентський термін. У листопаді 2003 р. Е. Шеварднадзе подав у відставку з посади

президента Грузії внаслідок “Революції троянд”, приводом до якої стали масові фальсифікації результатів парламентських виборів у листопаді 2003 р. На дострокових президентських виборах 4 січня 2004 р. переконливу перемогу здобув Михайл Саакашвілі*.

8.2. Політико-адміністративний устрій Грузії

За Конституцією 24 серпня 1995 р. Грузія є президентською республікою. Президент, що обирається на п'ятилітній термін й не більше, ніж на два терміни поспіль, є не лише главою держави, а й очільником виконавчої влади. Вищий законодавчий орган — парламент — складається з двох палат — Ради Республіки і Сенату. До верхньої палати — Сенату — входять депутати від Абхазії, Аджарії та інших територіальних утворень Грузії, а також п'ять senatorів, призначених президентом Грузії. З 235 депутатів нижньої палати 150 обираються за пропорційною системою, а 85 — за мажоритарною. Виконавчу владу здійснює уряд. Склад уряду призначає президент за погодженням з парламентом. Функції прем'єр-міністра уряду виконує державний міністр.

* **Саакашвілі Михайл** (н. 21.12.1967). 1992 закінчив Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка та у 1994 — Колумбійський університет (США); 1995 — захистив докторську дисертацію в Університеті імені Джорджа Вашингтона та отримав диплом Міжнародного інституту прав людини у Страсбурзі (Франція). Володіє сімома мовами, у тому числі англійською, французькою, українською, російською; 1995 — працював в американських правничих фірмах. На виборах 1995 був обраний до парламенту Грузії від Спілки громадян Грузії — партії, очолюваної Е. Шеварднадзе. Очолював парламентський комітет з реформи виборчої та правової системи і створення неполітичних поліцейських формувань. У січні 2000 обраний віце-президентом Парламентської Асамблеї Ради Європи, а у жовтні — міністром юстиції в уряді Е. Шеварднадзе. Розпочав реформи грузинської прокуратури та тюремної системи з метою ліквідації в них корупції та політичних впливів. У вересні 2001 подав у відставку, звинувативши уряд Шеварднадзе у корупції, та вийшов зі Спілки громадян Грузії. У жовтні того ж року заснував Об'єднаний народний рух. У червні 2002 обраний головою Тбіліської міської ради. Після виборів у листопаді 2003, проведених з численними порушеннями з боку уряду Шеварднадзе, Саакашвілі закликав до ненасильницького спротиву правлячому режиму. Широкомасштабні демонстрації (так звана Троянда революція) 20–23.11.2003 привели до відставки Шеварднадзе. Обраний президентом Грузії 04.01.2004. У лютому 2004 очолив широке демократичне об'єднання “Національний рух — Демократи”. У зовнішній політиці орієнтується на США та Європейський Союз. Прагне посилення євроатлантичної інтеграції Грузії. Проголосив Україну найважливішим партнером Грузії на терені СНД.

Згідно з адміністративно-територіальним поділом, закріпленим в Конституції 1995 р., Республіка Грузія складається з 9 країв — Самегрело (Верхня Сванетія), Рача-Лечхумі (нижня Сванетія), Гурія, Імеретія, Месхет-Джавахетія, Шида-Картлі (Нижня Картлі), Квемо-Картлі (Верхня Картлі), Мцхета-Мтианеті, Кахетія; двох міст, що мають права країв (Тбілісі і Поті) і двох автономних республік (Абхазія й Аджарія). Абхазія нині не підпорядковується центральній грузинській владі так само, як і Цхінвальський регіон (колишня Південно-Осетинська автономна область, ліквідована Верховною радою Грузії у 1990 р.).

Вибори до місцевих органів влади — сільських, районних і міських муніципалітетів (сакребуло) — проводяться за змішаною системою. Мерів міст призначає президент країни.

Вища судова установа — Верховний суд Грузії, що здійснює нагляд за виконанням судочинства у міських, районних і крайових судах, а також виконує роль касаційної інстанції. Голову і суддів Верховного суду за представленням президента держави обирає парламент.

Конституційний контроль від 1996 р. здійснює Конституційний суд (КС), що складається з 9-ти суддів (троєх призначає президент Грузії, трьох обирає парламент, а ще трьох призначає Верховний суд). Термін повноважень Конституційного суду — 10 років, кожні п'ять років відбувається ротація його голови шляхом виборів з-поміж членів суду.

8.3. Особливості сучасного економічного розвитку Республіки Грузія

Традиційними заняттями в Грузії були вирощування цитрусових, виноградарство і виноробство. До кінця 1980-х років в республіці склалися й успішно працювали такі галузі промисловості, як гідроенергетика, видобуток вугілля, марганцю й міді, чорна металургія (виробництво феросплавів, чавуну і сталі), машинобудування, нафтопереробка, виробництво будівельних матеріалів, хімічна, харчова і текстильна промисловість. Обсяг зовнішньої торгівлі був незначним, хоча 2/3 виробленого в Грузії продовольства вивозилося до інших республік СРСР. Майже все промислове виробництво зосереджене в рівнинних районах країни, більше половини підприємств розташовані в Тбілісі, Руставі та Кутаїсі.

Незалежна Грузія стикнулася з катастрофічним спадом в економіці. У 1992 р. виробництво в цілому скоротилося на 40 % (у промисловості — на 48 %, в сільському господарстві — на 32 %), розпочалася стрімка інфляція, у квітні 1993 р. Грузія ввела тимчасову грошову одиницю — купон. До середини 1994 р. багато галузей економіки, наприклад лісове господарство і будівництво, практично припинили своє існування, інші різко знизили обсяги виробництва. Інфляція за 1994 р. становила 8500 %, а безробіття сягнуло показника у 20 %.

1995 р. став переломним у виведенні економіки республіки з кризового стану: на стабілізацію фінансової сфери було спрямовано майже усі позики МВФ, відпущено ціни на зерно і хлібопродукти, укладено угоду на будівництво газопроводу Баку — Джейхан територією Грузії, прийнято відносно збалансований державний бюджет, ухвалено закони про комерційні банки, земельну і податкову реформу й, нарешті, у жовтні 1995 р. було введено національну грошову одиницю — ларі. Намітилося зростання ВВП, що у 1996 р. сягнуло 14 % (у 1995 — 2,4 %), було зареєстровано понад 30 тис. приватних підприємств, загальна чисельність зайнятого населення оцінювалася у 2,2 млн осіб. Значно поживалося виробництво у приватному секторі економіки, де 1997 р. вироблялося вже понад 50 % ВВП.

У 1994–1996 рр. Грузія одержала значну фінансову і гуманітарну допомогу від міжнародних організацій і країн-донорів. Спільно з американськими компаніями поступово відновлюється енергетичний комплекс країни, освоюються перспективні нафтові родовища на сході Грузії, належним чином став функціонувати нафтопровід Баку — Супса, будуються нові газопровідні мережі в Кутаїсі, Горі, Каспі, Руставі та ін.

У Грузії змінено радянську систему ведення сільського господарства й, відповідно, ліквідовано колгоспи і радгоспи. Для законодавчого забезпечення земельної реформи парламент Грузії 1996 р. ухвалив закони “Про власність на землі сільськогосподарського призначення” і “Про оренду земель сільськогосподарського призначення”, внаслідок чого більше мільйона родин отримали у приватну власність 918 тис. га землі, а 825 тис. га здано в оренду 46 тис. підприємств.

Завдяки географічному розташуванню між європейською частиною Росії і Азією територія Грузії набуває важливого транзитного значення, особливо для сусідніх Азербайджану і Вірменії, які через Грузію мають вихід до Чорного моря. Ще за радянської доби Тбілісі

перетворився на великий вузол залізничних і автомобільних шляхів Кавказького регіону. На грузинські залізниці, довжина яких 1583 км, припадає близько третини внутрішніх вантажних перевезень, 63 % вантажних перевезень припадає на долю автомобільного транспорту. Довжина автомобільних доріг з твердим покриттям — понад 20 тис. км, однак майже 8 тис. км доріг потребують капітального ремонту. Найбільшими чорноморськими портами є Батумі, де розташований головний нафтовий термінал і контейнерний порт, і Поті, де розташована база грузинських ВМС. Головний аеропорт країни, розташований на околиці Тбілісі, зв'язаний міжнародними авіалініями з більшістю столиць країн СНД і Європи.

Грузія має стійкий негативний торговий баланс. Вона імпортує продовольство, енергоносії, автомобілі, техніку і транспортне устаткування. Експортує Грузія мінеральні води, вина, чай, цитрусові, труби, сплави чорних і кольорових металів, текстильні вироби, також республіка реекспортує сиру нафту. Обсяг імпорту 2000 р. оцінювався у 898 млн дол. США, експорту — 372 млн дол. США. Найбільшими країнами-імпортерами Грузії є держави ЄС, Росія, Туреччина і США, найбільші експортери грузинської продукції — Росія, Туреччина, Азербайджан, Вірменія.

І донині економічне становище Грузії є нестабільним через невирішені структурні проблеми в економіці, включно з труднощами зі збором податків і оплатою за спожиту електроенергію, тіньовою економікою (за неофіційними оцінками, у 2001 р. в тіні перебували 68 % прибутків торгівлі, 63 % — готельного і ресторанного бізнесу, 50 % — будівництва і 40 % — промисловості), корумпованістю чиновників тощо.

8.4. Зовнішня політика Грузії

Республіка Грузія — член багатьох міжнародних організацій, у тому числі ООН (з 1992 р.), Чорноморського економічного співробітництва, Північноатлантичної ради зі співробітництва, Міжнародного валютного фонду, Ради Європи, від 1999 р. Грузія є членом ВТО. 22 жовтня 1993 р. було ухвалено рішення про вступ Грузії до складу СНД. Упродовж 1990-х років Грузія підписала договори про дружбу і співробітництво з Азербайджаном, Вірменією, Іраном, Росією, Туреччиною та Україною (грузино-український договір про дружбу, спів-

робітництво і взаємодопомогу підписано 13 квітня 1994 р.), особливі відносини встановлено з Німеччиною та США.

На зовнішньополітичній арені Грузія доби президента Е. Шеварднадзе (1995–2003) намагалася утримати баланс між США та Росією. Однак у відносинах з Росією наростала напруженість через війну в Чечні і ситуацію в Абхазії. Попри те, що основним джерелом нестабільності в Грузії є військові бази Росії, розташовані в Батумі, Ахалкалакі і Гудауті (там розміщений російський контингент Колективних сил СНД з підтримки миру в зоні грузино-абхазького конфлікту), російська влада від початку 2000-х років звинувачувала грузинське керівництво в тому, що воно прикриває чеченських “сепаратистів” і загрозувала завдати удар по “базах терористів” в Панкській ущелині Грузії. У відповідь на це Е. Шеварднадзе звернувся до США з проханням розширити надання військової та економічної допомоги, підписав угоду про стратегічне партнерство з НАТО і оголосив про бажання Грузії стати членом НАТО і ЄС. Також він дав дозвіл на проходження стратегічно важливого для США і Заходу газопроводу Баку — Тбілісі — Джейхан грузинською територією. 2002 р. США направили сотні своїх військовослужбовців для надання допомоги грузинській армії в “антитерористичних операціях” в Панксі.

Зовнішньополітичний курс президента М. Саакашвілі змін, по суті, не зазнав, оскільки головна стратегічна мета Грузії — інтеграція до європейської та євроатлантичної спільноти — залишається пріоритетом. Найважливішим партнером Грузії на терені СНД М. Саакашвілі проголосив Україну.

Відносини між Україною та Грузією ґрунтуються на Договорі про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу (квітень 1994 р.), який російські політики розцінювали як один із серйозних кроків до встановлення горизонтальних зв'язків між пострадянськими країнами. Грузія має першорядне значення в реалізації геостратегічних інтересів України, пов'язаних із зміцненням безпеки в Чорноморському регіоні. В той же час Грузія найбільшою мірою зазнає тиску з боку Росії, інструментами якого є неурегульований конфлікт в Абхазії, російська військова присутність.

Щодо грузинсько-російських відносин, то вони давно вже не відрізняються взаємною довірою. Як наслідок — Грузія є єдиною країною СНД, з якою Росія не підписала двостороннього “великого” договору і щодо громадян якої офіційна Москва 5 грудня 2000 р. ввела візовий режим, мотивуючи це рішенням небезпекою проникнення з

грузинської території чеченських терористів. Не поліпшилися грузинсько-російські відносини і після приходу до влади М. Саакашвілі та підписання високопоставленими представниками двох країн 30 травня 2005 р. заяви про початок виведення російських військових баз з Грузії. Погодившись на виведення своїх баз в Батумі і Ахалкалакі у трирічний термін, Росія, тим не менше, застерігає Грузію, що виведення її військових створює небезпеку ескалації етнічних конфліктів в Грузії, яка, наприклад, мала місце в 2005 р. в Самцхе-Джавакеті після виведення 62-ї російської військової бази з Ахалкалакі (як відомо, спільними зусиллями грузинської і вірменської сторін ескалацію напруженості було зупинено). Нагадування офіційним Кремлем цього епізоду свідчить скоріше про побоювання Росії втратити контроль над Грузією зокрема і над державами Закавказзя в цілому, оскільки постачання свого єдиного боездатного об'єкта на Південному Кавказі — 102-ї бази, дислокованої у вірменському місті Гюмрі, здійснюється росіянами через грузинську територію.

Прагнення РФ будь-що утримати Грузію у сфері свого впливу має кілька причин. Одна з них: невизнані республіки, що орієнтуються на Москву, потрібні Росії як буферні зони між нею й розширюваним Північноатлантичним альянсом. Наявність неурегульованих територіальних конфліктів завадить, як сподіваються в Кремлі, вступу Грузії в НАТО. Однак така політика Росії в перспективі може обернутися для неї самої стратегічною поразкою. Перший крок на шляху вступу Грузії в Організацію північноатлантичного договору вже оформлений і реалізується. Це індивідуальна програма партнерства. А ще Грузія має намір до кінця 2007 р. дістати запрошення приєднатися до Плану дій щодо членства. У 2009 р., сподіваються грузини, країна може стати повноправним членом НАТО.

Упродовж 2006 р. Росія, що не хоче миритися з євроатлантичним курсом Грузії, послідовно здійснювала економічний і політичний тиск на Грузію, зокрема ввела спочатку заборону на імпорт з Грузії вин і мінеральної води, а в жовтні 2006 р. оголосила, по суті, економічну і транспортну блокаду Грузії. Іншим інструментом економічного тиску Кремля є оголошення російським РАО “Газпром” наміру з 1 січня 2007 р. продавати Грузії природний газ за ціною 230 дол. США за 1000 куб. м.

Щодо турецько-грузинських відносин, то, попри їх динамічний розвиток, залишається невирішеним питання повернення турків-месхетинців до Грузії, щоправда, ця проблема не завадила офіцій-

ній Анкарі збудувати за політичної та фінансової підтримки західних держав, у першу чергу США, стратегічного партнера Турецької Республіки, нафтовий трубопровід Баку – Тбілісі – Джейхан для транспортування каспійської нафти з Азербайджану через Грузію до Середземномор'я. Нафтогін введено в експлуатацію 13 липня 2006 р. Росія вважає цей маршрут політичним проектом, оскільки таким чином вона втрачає контроль над Каспієм та монополію на експортування нафти з моря (про своє прагнення приєднатись до поставок цим трубопроводом заявив і Казахстан). Однак Азербайджан і Грузія поставили на перший план економічний зиск, а не лояльність Москві, що та розцінила як акт непокори.

8.5. Проблеми сепаратизму і національних меншин у Грузії

Від штучно скроєної за більшовицькими лекалами Грузинської РСР незалежна Грузія отримала у спадок цілу низку національних проблем, окремі з яких перетворилися на конфлікти, що стоять на заваді територіальній цілісності Грузії. Передовсім йдеться про грузино-абхазький і грузино-осетинський конфлікти.

Грузино-абхазький конфлікт має давню передісторію, його коріння – в довільному ставленні більшовицького керівництва до історії відносин грузин і абхазців. Конструюючи на початку 1920-х років національно-державні утворення в Кавказькому регіоні, Кремль не замислювався, наприклад, над тим, що до радянської доби Абхазія ніколи не входила до складу Грузії. Від кінця XV і до початку XIX ст. абхазці – народ, близький своєю мовою і походженням до північно-кавказьких народів адигейської групи, перебували під владою Туреччини, від XIX ст. – у складі Росії. У 1917 р. абхазці увійшли до Союзу об'єднаних горців Кавказу, на базі якого 1918 р. була проголошена Горська республіка у складі Дагестану, Чечено-Інгушетії, Осетії, Карачаєво-Балкарії, Кабарди, Адигеї і Абхазії. А 31 березня 1921 р. була проголошена незалежна Радянська Соціалістична Республіка Абхазія, яка, щоправда, в грудні 1921 р. опинилася у складі Грузинської СРР під назвою Абхазька Договірна Республіка, що, у свою чергу, 1931 р. була перетворена на Абхазьку АСРР у складі Грузинської РСР.

У 1956, 1967 і 1978 рр. представники абхазької інтелігенції і навіть партійні керівники звертались до керівництва СРСР з проханням ві-

докремити Абхазію від Грузії і приєднати її до РРФСР, але Кремль йшов лише на поступки у кадровій і культурній політиці. Зокрема, у 1980-х роках Абхазія мала своє радіо і телебачення, а абхазці становили непропорційно велику частку партійних працівників і кадрів адміністративного апарату республіки за абсолютної меншості населення республіки (станом на 1 січня 1990 р. населення Абхазії налічувало 537 тис. осіб, з них 44 % — грузини, 17 % — абхазці, 16 % — росіяни, 15 % — вірмени, 8 % — інші національності).

Сучасний грузино-абхазький конфлікт розпочався з проведення 18 березня 1989 р. абхазької сходки у с. Лихни, у якій брали участь 30 тис. осіб, у тому числі партійні й урядові керівники Абхазії і представники вірменської, грецької та російської громад республіки. Сходка ухвалила “Постанову представників абхазького народу” і “Звернення до М. С. Горбачова”, у яких йшлося про необхідність оздоровлення міжнаціональних відносин через повернення Абхазії “політичного, економічного і культурного суверенітету в межах ленінської ідеї федерації”.

Грузинська влада замість пошуку компромісу лише “підлила масла у вогонь”: упродовж 1989–1990 рр. Верховна рада Грузії ухвалила ряд законодавчих актів, які анулювали усі договори радянського уряду Грузії у 1920-ті роки, що слугували правовою базою для існування грузинських автономних утворень — Аджарії, Абхазії і Південної Осетії. У серпні 1990 р. грузинський парламент ухвалив закон про вибори, в якому містився пункт про заборону брати участь у виборах до республіканського парламенту регіональним партіям. У відповідь на це 25 серпня 1990 р. абхазькі депутати Верховної ради Абхазької АРСР прийняли Декларацію про державний суверенітет Абхазії, що була анульована Верховною радою Грузії. Проте після перемоги блоку З. Гамсахурдіа на парламентських виборах у Грузії в жовтні 1990 р. парламент Абхазії взяв курс на непокору Тбілісі. Підтвердженням цього стало обрання головою парламенту Абхазії рішучого прихильника незалежності республіки Владислава Ардзінбі.

У березні 1991 р. З. Гамсахурдіа виступив зі зверненням до абхазького народу, в якому назвав В. Ардзінбу “зрадником” і “зряддям Москви”. У відповідь на це 98,4 % учасників референдуму в Абхазії за збереження СРСР, що відбувся 17 березня 1991 р., проголосували “за” (офіційний Тбілісі цього дня проводив референдум з питання відновлення державної незалежності). У лютому 1992 р. Верховна рада Абхазії ухвалила постанову про відновлення Конституції Грузії

1991 р. і призупинення радянської Конституції 1978 р., а також про поновлення Конституції Абхазії 1925 р. Це означало анулювання правової бази входження Абхазії до складу Грузії.

Поступово грузино-абхазький конфлікт набув форми збройного протистояння між грузинами і абхазцями. Початок воєнним діям було покладено в ніч з 13 на 14 серпня 1992 р., коли частини грузинської Національної гвардії і регулярної армії увійшли до столиці Абхазії Сухумі. Однак грузинське керівництво фактично програло війну з Абхазією через перебування на її території трьох російських військових баз.

Іншою “гарячою точкою” на політичній карті Грузії залишається Цхінвальський регіон (у 1922–1990 рр. Південно-Осетинська автономна область у складі Грузинської РСР), де мешкають переважно осетини. Зі 100 тис. населення регіону 66,2 % становлять осетини, всього ж за переписом населення 1989 р. в Грузії проживало 165 тис. осетин.

У складі Грузинської РСР Південно-Осетинська автономна область утворена 20 квітня 1922 р. Сучасний етнічний конфлікт між грузинами і осетинцями був спровокований рішенням Південно-Осетинської обласної ради про перетворення її на автономну республіку у складі Грузії 10 листопада 1989 р. Наступного дня грузинський парламент скасував це рішення, а 23 листопада 1989 р. 20 тис. громадян Грузії здійснили марш на адміністративний центр автономної області м. Цхінвалі, організований З. Гамсахурдіа і першим секретарем ЦК Компартії Грузії Г. Гумбарідзе для “захисту грузинського населення” автономії. Учасників маршу не пустили до міста війська МВС СРСР, але кров все ж пролилася.

Восени 1990 р. Південно-Осетинська обласна рада, спираючись на закон СРСР від 26 квітня 1990 р., що передбачав розширення прав радянських автономій, проголосила область Південно-Осетинською Радянською Демократичною Республікою і звернулась до Москви з проханням про визнання її незалежним від Грузії суб’єктом радянської федерації. У грудні 1990 р. офіційний Тбілісі взагалі скасував Південно-Осетинську АО і розпочав блокаду регіону, що тривала до липня 1992 р.

Цей період ознаменувався також військовим протистоянням обох сторін, особливо жорстким воно стало після того, як в результаті референдуму, проведеного південно-осетинським керівництвом 19 січня 1992 р., 90 % його учасників висловились за приєднання регіону

до Росії. Бойові дії, що продовжувались з перервами до липня 1992 р., були припинені за посередництва Росії, що розмістила на території Південної Осетії свої миротворчі сили. Наслідки грузино-осетинського конфлікту трагічні: 93 спалених села, понад тисячу убитих, від 40 до 100 тис. біженців.

Окрім Абхазії й Північної Осетії, в Грузії є ще низка проблемних регіонів потенційно вибухонебезпечних для територіальної цілісності держави. Найбільшим з-поміж них є Аджарія (столиця — м. Батумі), що має конституційний статус автономії у складі Грузії. Корінне населення Аджарії — грузини, що були насильно навернені до ісламу під час турецького панування. За часів правління в Аджарії Аслана Абашидзе (до весни 2004 р.) республіка фактично не визнавала юрисдикції Тбілісі у питаннях зовнішньої, у тому числі зовнішньоекономічної політики, про що свідчили рішення, які стосувались питань іноземних інвестицій, спільних підприємств, торгівлі, транскордонного співробітництва Аджарської Республіки, що ухвалювались в Батумі, а не в Тбілісі. Лише після втечі Абашидзе та представників його клану до Москви офіційний Тбілісі отримав серйозні важелі контролю за ситуацією в Аджарії.

Не проти домогтися тієї чи іншої форми автономії й мешканці Джавахетії (адміністративний центр — м. Ахалкалакі), де компактно проживають вірмени, що становлять 8 % населення Грузії. Підживлюються ці настрої й тим, що регіон безпосередньо межує з Республікою Вірменія.

Проблемним залишається й Ахметський район Грузії, заселений переважно чеченцями-кистинцями (цей район ще називають “малою Чечнею”). Влада офіційного Тбілісі є тут номінальною, а закони Грузії фактично не діють на цій території, про що свідчить спроба грузинської влади восени 1999 р. відкрити відділення поліції Грузії в с. Дуїсі — неформальній столиці цієї зони, що закінчилась перестрілкою з місцевим населенням.

На тлі багатьох проблемних регіонів область Квемо-Картлі, що розташована на стику Грузії, Азербайджану і Вірменії і де компактно проживає азербайджанське населення Грузії, може слугувати за приклад розв’язання міжетнічних проблем. До правління в Грузії Е. Шеварднадзе азербайджанці Квемо-Картлі зазнавали серйозних утисків, але на сьогодні ситуацію нормалізовано, що підтверджує існування прозорого кордону між Грузією та Азербайджаном.

8.6. Етнодемографічна ситуація, мова, релігія й культура Грузії

За даними останнього радянського перепису населення 1989 р. населення Грузії становить 5,4 млн осіб. У пострадянську добу відбулося значне скорочення чисельності населення. За даними перепису 2001 р. на території Грузії проживало приблизно 4,4 млн осіб (без врахування населення Абхазії і Південної Осетії, що не брало участі в переписі).

Окрім грузинської мови, найпоширенішими в Грузії є російська і абхазька. Державною мовою є грузинська, що належить до картвельської групи кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов, до якої входять мегрельська, сванська і лазька мови. Грузинська мова — єдина з-поміж іберійсько-кавказьких мов, що має стародавній алфавіт, несхожий з жодним у світі. Абхазька мова належить до абхазько-адигської групи кавказьких мов і використовує з 1954 р. для написання кирилицю (у 1928 р. була розроблена писемність на основі латиниці, що у 1938 р. була замінена грузинською графічною системою).

Більшість віруючих етнічних грузинів належить до Грузинської православної церкви (65 % віруючих). Східна Грузія ще 326 р. була навернена до християнства завдяки проповідницькій діяльності святої рівноапостольної Ніни з Єрусалима і стала другою (після Вірменії) державою, що прийняла християнство як офіційну релігію. У V ст. Грузинська православна церква (ГПЦ) отримала автокефалію, а з XI ст. її зверхник має титул католикоса-патріарха. У 1811 р. ГПЦ була включена до складу Російської православної церкви (РПЦ), втративши статус автокефальної. Натомість було утворено Грузинський екзархат на чолі з екзархом у сані митрополита, згодом — у сані архієпископа. 1917 р. ГПЦ повернула собі статус автокефалії і цілковито розірвала зв'язки з РПЦ (відновлені 1943 р.).

У Грузії є невелика кількість католиків, в Аджарії й у південних прикордонних районах проживають переважно мусульмани. Абхазці, азербайджанці, асирійці і курди Грузії також сповідують іслам (всього мусульман в республіці — близько 11 %). Більшість осетинів — православні. Вірмени, греки і росіяни мають свої православні приходи, причому до Вірменської апостольської церкви належать близько 8 % віруючих на теренах Грузії.

Грузія — країна стародавньої культури. Головні архітектурні пам'ятки, що збереглися, переважно церкви і монастирі. Статус

об'єкта Всесвітньої культурної спадщини отримав музей-заповідник у Мцхеті, де збереглися рештки укріплених кварталів і могильників доби Картлійського царства (початок I тис. до н. е. — XV ст.). Класичними зразками грузинської архітектури є місто-фортеця Уджарма (V ст.) і храми в Картлі (V–VI ст.). Чимало чудових храмів збереглося в Абхазії (Піцундський — X ст., Бедійський — XI ст. та ін.).

Грузинські ремісники досягли високої майстерності в мистецтві обробітку металів. Вироби із срібла, золота, бронзи знайдені в похованнях, що датуються II і I тис. до н. е. Упродовж X–XIII ст. грузинські майстри створили унікальні зразки ювелірного мистецтва з емалі: ікони, розп'яття, прикраси.

Від IV ст. на території Західної Грузії у м. Фасіс (Поті) існувала риторико-філософська школа. Найдавнішою пам'яткою грузинської літератури є “Мучеництво Шушаніки” Якова Цуртавелі, що датується V ст. У XI–XII ст. досягла розквіту наука — з'явилися вищі школи (академії) в Ікалто і Гелаті, написано праці з філософії, астрономії, історії, медицини, права. Епічний шедевр грузинської літератури “Витязь у тигровій шкурі” Шота Руставелі, присвячений цариці Тамар, написаний у XII ст.

Монголо-татарське нашествя та вторгнення протягом XIV–XV ст. інших тюрко-монгольських завойовників завдали найтяжчих збитків високорозвиненій, з багатовіковими традиціями культурі народів Кавказу, поклали початок тривалій смузі її занепаду. Найгірші наслідки вторгнень загарбників виявилися для культур Вірменії й Грузії, де масового знищення зазнали найцінніші витвори писемності, мистецтва й архітектури. У Грузії зусилля діячів культури і всієї нації були спрямовані на збереження культурної спадщини й традицій від їхнього повного знищення загарбниками. В народі дбайливо зберігалися списки поеми Шота Руставелі “Витязь у тигровій шкурі”, невідомий автор залишив цінний твір з історії Грузії XIII–XIV ст., у XV ст. було зроблено новий список грузинського збірника історичних праць — “Картліс Цховреба” (“Історія Картлі”).

У 1629 р. в Римі вийшла перша друкована книга грузинською мовою. Грузинська знать відряджала своїх дітей на навчання в інші держави, в тому числі й до Москви, де в 1695 р. було налагоджено книгодрукування грузинською мовою. Правителі Теймураз I і Арчил самі були великими поетами, що представляли різні поетичні напрями, пов'язані, відповідно, з іранськими та грузинськими національними традиціями. Їхній сучасник Парсадан Георгіджанідзе написав

“Історію Грузії”, склав грузино-арабо-перський словник і зробив переклад на грузинську мову кількох літературних пам’яток Сходу.

У 1709 р. у Тбілісі була заснована перша друкарня, в якій побачило світ перше видання геніальної поеми Шота Руставелі. У московській грузинській друкарні вийшли фундаментальні праці Валхушті Багратіоні з географії й картографії, а також праця “Життя Грузії”. Прагненням до демократизації літературної мови відзначалися книги байок і притч вченого й політичного діяча Сулхана Орбеліані (1658–1725). Визначне місце в грузинській поезії посідає творчість Давида Гурамішвілі (1705–1792), втікача до Росії з лезгинського полону, який після служби в імперській армії 1760 р. оселився в українському Миргороді. Його поеми “Біди Грузії”, “Пастух Кацвія”, ліричні вірші просякнуті мотивами грузинського й українського фольклору та вирізняються натхненним закликом до народної боротьби за визволення батьківщини. У XVIII ст. зародилися грузинський професійний театр і драматургія, а вже за часів російського панування в Тифлісі у 1846 р. відкрилась публічна бібліотека, в 1851 р. — Кавказьке відділення Російського географічного товариства, 1852 р. — Кавказький історико-етнографічний музей.

Гордістю сучасної Грузії є її літератори К. Гамсахурдіа, Н. Думбадзе, Г. Панджикідзе, кінорежисери Т. Абуладзе й О. Іоселіані, театральний режисер Р. Стураа, а також представниці уславленої грузинської шахової школи чемпіонки світу Н. Гапріндашвілі і М. Чібурданідзе.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Схарактеризуйте державотворчі традиції грузинського народу.
2. Вкажіть на особливості державного устрою і територіально-адміністративного поділу Республіки Грузія.
3. Якими є основні тенденції сучасного політичного та економічного розвитку Республіки Грузія?
4. Схарактеризуйте історичні витоки та причини грузино-абхазького та грузино-осетинського конфліктів, окресліть шляхи їх врегулювання.
5. Проаналізуйте основні вектори зовнішньої політики Грузії.

РЕСПУБЛІКА КАЗАХСТАН

Республіка Казахстан: загальні відомості

Територія – 2717,3 тис. кв. км

Населення – 14,5 млн осіб (2001 р.)

Столиця – Астана

Державний устрій – президентська республіка

Адміністративний поділ – 14 областей і три міста, що мають особливий статус: Астана, Алмати, Ленінськ (Байконир)

Національний склад: казахи (53%), росіяни (30%), українці (3,7%), узбеки (2,5%), німці (2,4%), татари (1,7%), уйгури (1,4%), інші (5,3%)

Мови – казахська (державна), російська

Релігії – іслам, християнство (православ'я), лютеранство

Середня тривалість життя – 63 роки

Народжуваність – 1,73%, смертність – 1,1%

Грошова одиниця – тенге

ВВП на душу населення – 1350 дол. США (2001 р.)

9.1. Географічне розташування та природно-ресурсний потенціал республіки

Казахстан – велика держава в центрі Євразії, посідає дев'яте місце у світі за площею, що дорівнює, скажімо, п'ятьом Франціям чи чотирьом Українам, територія Казахстану удвічі більша від території усіх республік Середньої Азії разом взятих. Центральні райони країни віддалені від Чорного моря на 2000 км, Аравійського – на 2600 км, Карського – на 2500 км, морів Тихого океану – на 5600 км.

Загальна довжина кордонів Казахстану – 15 тис. км. Північний кордон з Росією – 6023 км – не має чітко визначених природних ру-

бежів, на північному сході і сході з КНР — 1718 км — і на південно-сході з Киргизстаном — 1053 км — кордон проходить гірськими хребтами і міжгірськими просторами. На півдні країна сусідить з Узбекистаном — 2153 км кордону, а на південному заході — з Туркменистаном — 345 км кордону, ще 1730 км кордону проходить Каспійським морем. Кордони з півночі (з РФ) й півдня (з Узбекистаном, Туркменистаном, Киргизстаном) практично не охороняються, а з усього казахсько-китайського кордону демарковано і офіційно закріплено лише 327,3 км.

Більша частина території Казахстану рівнинна, гірські масиви, найвищий з-поміж яких Хан-Тенгі (понад 6500 м), розташовані на сході та південному сході республіки і обіймають лише 10 % території.

Казахстан володіє різноманітними і багатими запасами корисних копалин — кольорових, чорних і рідкісних металів, нафти та газу, кам'яного і бурого вугілля, фосфоритів, бокситів. Республіка є одним зі світових лідерів за запасами вольфраму, хрому, срібла, цинку, свинцю. На заході країни розташовані великі родовища нафти і природного газу, фосфоритів, хрому, уранових руд. Північ багата на залізну руду, золото, кам'яне вугілля, боксити, сіль, титанові руди і азбест. На сході преvalюють руди кольорових металів, поклади вольфрамо-молібденових і титанових руд. В центрі країни зосереджені поклади залізної і марганцевої руди, міді і найбільше в Казахстані родовище коксівного кам'яного вугілля (Карагандинський басейн). На півдні розташоване найбільше в СНД родовище фосфоритів Каратау.

Клімат Казахстану — помірно континентальний. Найбільші річки, Іртиш і Сирдар'я, беруть початок за межами країни в гірських районах. Досить значною в Казахстані є довжина узбережжя Каспійського та Аральського морів. Щодо Каспійського моря, то за останні два десятиліття рівень води в ньому неухильно збільшувався, що призвело до підтоплення деяких прибережних районів. Натомість рівень Аральського моря, починаючи з 1961 р., знизився на 14–15 м внаслідок великого забору води для зрошення полів бавовника і рису в Казахстані та інших державах Центральної Азії. Водойма розпалася на частини, її екосистема зруйнувалася.

9.2. Короткий огляд історії становлення казахської державності

Історичні долі народів Центральної Азії у давнину багато в чому схожі, а в їх стародавній історії часом важко провести межу, щоб виокремити особливості історичного розвитку того чи іншого етносу регіону. Короткий огляд історії Казахстану розпочнемо з середини VI ст. до н. е., коли перські війська підпорядкували такі ранньорабовласницькі держави регіону, як Бактрія (середня й верхня течія Амудар'ї), Хорезм (нижня течія Амудар'ї), Маргіана (по течії р. Мургаб) і Согдіана (в басейні річок Зеравшану та Кашкадар'ї), що виникли у VII – першій половині VI ст. до н. е. Середньоазійський регіон перси поділили на сатрапії – територіально-адміністративні одиниці, створені для управління завойованими народами.

Виникнення перших державних утворень, які вважають безпосередніми предками казахів, датується початком нової ери літочислення. До такого типу держав належать, зокрема, утворення сакських племен, що обіймало величезну територію сучасного Семиріччя і басейну Сирдар'ї. Загалом упродовж IV–V ст. у Середній Азії на території між Каспієм і р. Сирдар'я співіснувало близько тридцяти незалежних князівств, що в свою чергу поділялися на велику кількість дрібніших володінь. Це значно полегшувало життя кочовим ордам, що спустошували та захоплювали ці території. Так, у V ст. Середньою Азією заволоділи ефталіти (“білі гуни”), що розгромили війська Сасанідської Персії. У 60-ті роки VI–VIII ст. уся Середня Азія і Казахстан опинилися під владою Тюркського каганату, що розпався на початку VII ст. на Східний та Західний каганат. У IX–XII ст. Казахстан входив до держав огузів і Караханідів.

У VI–XII ст. на території сучасного Семиріччя і басейну Сирдар'ї змінювали одна одну різноманітні ранньофеодальні держави, що об'єднували тюркомовні кочові племена. Більш розвинутим вважався південь, де панувало осідле господарство, розвивалось землеробство, проходили головні торговельні шляхи, в тому числі й відгалуження Великого Шовкового шляху.

На початку XIII ст. уся Центральна Євразія увійшла до складу монгольської держави. В результаті завойовницьких походів монголотатар територія Середньої Азії й Казахстану була поділена між улусами (спадковими володіннями) старшого сина Чингісхана – Джучі (Хорезм, Центральний і Західний Казахстан), іншого сина – Чагатая

(Семиріччя і Мавераннахр) і онука — Хулагу (Туркменія). Згодом Улус Джучі розпався, внаслідок чого степи Казахстану увійшли до складу Білої Орди (Ак-Орди), яка, в свою чергу, поділялася на кілька улусів. Один з улусів перебував під владою нащадків монгольського хана Шейбані, брата Батия. Представнику цієї династії Абулхайр-хану (1428–1468 рр. правління) вдалося об'єднати під своєю владою більшу частину Казахстану від Сибіру до Мавераннахру, проте суперники Абулхайр-хана — місцеві тюркські султани Гірей і Джанібек — утворили на заході Семиріччя, в Чуйській і Талаській долинах, перші самостійні казахські ханства.

Головною галуззю господарства у казахів було кочове й напівкочове скотарство, вирощуванням злакових культур займалася незначна частина населення на півдні, котра не могла завести собі худобу. Досить високого розвитку набули ремесла (вичинка шкір, гончарство, ковальство, ткацтво тощо), які обслуговували натуральне господарство. Суспільно-економічні відносини у казахів перебували на патріархально-феодальному рівні. Землі та пасовиська формально вважалися власністю роду, до якого входили аульні громади, але фактично угіддя належали хану, що розподіляв їх на улуси між представниками верхівки феодальної аристократії (султанами) і родової знаті (біями, баями, частиною батирів). Привілейованою групою населення було також мусульманське духовенство, хоча серед рядових кочовиків збереглися пережитки доісламських вірувань, зокрема шаманізм.

Основну масу казахів становили дрібні скотарі (шаруа), в яких не було пасовищ, вони потрапляли у кабальну залежність від батирів і біїв. Феодальна рента стягалася у формі різноманітних повинностей та двадцятої частки худоби общинників. У землеробських районах на півдні Казахстану найбільшими землевласниками були члени ханського роду і представники кочової знаті. Спираючись на систему умовного землеволодіння (союргал), вони поширювали свою владу як на сільську місцевість, так і на міста-фортеці. Найпоширенішою формою соціального протесту шаруа став їхній від'їзд на кочів'я до інших районів. Серед казахів існувало також рабство, що мало патріархальний характер.

Упродовж XV ст. в Казахстані історично сформувалися три відокремлені області — Старший, Середній і Молодший жузи, що об'єднували різні угруповання тюркомовних племен і розташовувалися відповідно в Семиріччі, Центральному й Західному Казахстані. Жузи очолювали хани, ханства ділилися на султанства. Тяжіння

жузів до різних економічних центрів і постійні феодальні уособиці їхніх правителів гальмували процес консолідації казахської народності, але спільні етнокультурні риси склалися у племен усіх жузів.

Біла Орда, населена узбецько-казахськими племенами, остаточно розпалась у XV ст. Натомість на початку XVI ст. після розпаду держави Абулхайр-хана утворилось Казахське ханство, територія якого поступово розширялася на захід за рахунок приєднання частини племен Ногайської орди. На той час завершився процес формування казахської народності, її мови й культури, однак через економічну відсталість і феодальні уособиці Казахське ханство не змогло перерости у централізовану державу.

Цим неминуче скористалися агресивні сусіди народів Середньої Азії й Казахстану — Джунгарське (Ойратське) ханство та Іран. Джунгарське ханство виникло в 30-ті роки XVII ст. на території сучасного Північно-Західного Китаю як феодальна держава західномонгольських племен — ойратів. Незадовго до цього частина ойратів (під назвою калмиків) переселилася на Волгу і увійшла до складу Московського царства. Наприкінці XVII ст. Джунгарське ханство стало об'єктом зовнішньополітичної експансії Цінської імперії, яка вже підкорила Південну (Внутрішню) й Північну (Зовнішню) Монголію. У свою чергу джунгари активізували наступ на західному напрямку і досить швидко оволоділи Семиріччям та південноказахськими містами. Однак спроба військового тиску на південному заході виявилася для Джунгарського ханства невдалою: численні киргизькі племена об'єдналися в боротьбі за незалежність і зупинили агресію.

На початку 20-х років XVIII ст. джунгарські феодали поновили спроби завоювання казахських земель і вдерлися у Ферганську долину. 1722–1723 рр. увійшли в казахську історію як “роки великого лиха”, коли джунгарам вдалося завдати нищівної поразки казахським військам. І хоча в 1728 р. казахське ополчення перемогло джунгарів біля озера Балхаш, це не усунуло загрози нової агресії. За таких умов серед правлячої еліти Молодшого і Середнього жузів значного поширення набула ідея прийняття підданства Російської імперії, що мала на той час певну історичну традицію.

Коли наприкінці 80-х років XVI ст. казахський хан Тевеккель розпочав війну з державою Шейбанідів і сибірським ханом Кучумом, Москва пообіцяла надати йому допомогу проти останнього. У 1594 р. Тевеккель відрядив до Москви посольство, а вже наступного року цар Федір Іванович грамотою сповістив казахського хана про прийняття

його з казахською та калмицькою ордами “під свою царську руку”, хоча, радше, це була лише декларація намірів. Контакти центрально-азійських державних утворень з Росією продовжувались і надалі, про що свідчить те, що лише упродовж XVII ст. в Середній Азії побувало вісім московських посольств.

З огляду на це видається логічним принесення 10 жовтня 1731 р. присяги на вірність Російській імперії ханом Молодшого жузу Абулхайром і 27-ма відомими казахськими старійшинами родів. У 1740–1743 рр. російське підданство прийняли казахи Середнього жузу. Спершу входження до складу Російської імперії позитивно відбилося на долі казахських племен, оскільки був покладений край згубним вторгненням джунгарів (у 1758 р. Джунгарське ханство цілковито перейшло під контроль маньчжуро-китайських військ), прискорилося поширення досконаліших знарядь праці в сільському господарстві й ремеслі, активізувалися взаємовигідні торговельні зв'язки з Росією.

Але в другій половині XVIII ст. російський уряд здійснив низку заходів щодо поширення на територію Казахстану загальноімперських порядків і установ, що означало обмеження й поступове позбавлення влади ханів, скасування прав і привілеїв султанів. Разом із зловживаннями царських урядовців це викликало загальноказахське повстання під проводом Батира Срима (1783–1797). Щоб розколоти повсталих, у 1791 р. була відновлена ханська влада з радою старшин, а також зроблено ряд поступок місцевій владі. Однак у 1822–1824 рр. ханське правління в Молодшому і Середньому жузах було ліквідоване, натомість введено нове адміністративне управління. Щодо території Старшого жуза, то вона була приєднана до Росії в середині XIX ст.

Поштовхом до національно-державного відродження Казахстану стали події Лютневої (1917) революції в Росії. Саме під їх впливом на базі орєнбурзького осередку кадетської партії на першому всекиргизькому з'їзді наприкінці липня 1917 р. оформилась партія “Алаш”, яка висунула гасло автономії Казахстану і виступила за поступову трансформацію патріархально-феодальних порядків на демократичні. Це забезпечило партії широку соціальну підтримку — від байської верхівки до аульських низів.

Як самостійна політико-адміністративна одиниця Казахстан під назвою Киргизька АСРР був утворений у складі РСФФР 26 серпня 1920 р. Після утворення Кара-Киргизької автономної області, населеної переважно киргизами, Киргизька АСРР була перейменована на

Казахську АСРР (19 квітня 1925 р.). За Конституцією СРСР 1936 р. Казахстан став союзною республікою і перебував у складі СРСР до грудня 1991 р. 16 грудня 1991 р. Верховна Рада республіки ухвалила Закон “Про державну незалежність Республіки Казахстан”.

9.3. Політико-правова система Казахстану і характеристика сучасних політичних процесів у державі

Казахстан — республіка. Глава держави — президент, що призначає уряд. З 1 грудня 1991 р. президентом Казахстану є Нурсултан Назарбаєв*. Законодавча влада в республіці належить двопалатному парламенту, що складається з Сенату і Мажілісу.

Політична система сучасного Казахстану почала формуватися ще до розпаду СРСР. У 1989 р. Компартію Казахстану очолив Н. Назарбаєв, талановитий оратор і діяч перебудови. Доти в республіці вже були створені партії націонал-демократичного спрямування, але комуністи зберігали повну перевагу над цими дрібними об'єднаннями теоретиків-романтиків. Передовсім Назарбаєв використав раніше завойовані позиції в казахському суспільстві та політикумі задля зміцнення власної влади. Так, 24 квітня 1990 р. Верховна рада Казахстану прийняла Закон “Про президента Казахської РСР”, а невдовзі пар-

* **Назарбаєв Нурсултан Абішевич** (н. 06.07.1940, село Чемолган, Каскеленського району Алма-Атинської області), казахський політичний і державний діяч. Походить з родини колгоспного чабана з малочисельного, зубожілого роду шапрашті (Старший жуз). Трудовий шлях розпочав у 1960 робітником будуправління тресту “Казметалургбуд” у місті Теміртау Карагандинської області. Потім працював на Карагандинському металургійному заводі. У 1967 закінчив втнз при Карагандинському металургійному комбінаті. Захистив у 1992 докторську дисертацію з економіки в Російській академії управління (Москва). Член КПРС з 1962 до серпня 1991. 1969–1973 — завідувач відділу Теміртауського міськкому Компартії Казахстану, згодом — перший секретар Теміртауського міськкому комсомолу; 1973–1977 — секретар парткому Карагандинського металургійного комбінату; 1977–1979 — секретар, другий секретар Карагандинського обкому Компартії Казахстану; 1979–1984 — секретар ЦК Компартії Казахстану; 1984–1989 — голова Ради міністрів Казахської РСР; 1989–1990 — перший секретар ЦК Компартії Казахстану, водночас, у 1990 — Голова Верховної ради Казахської РСР. Член ЦК КПРС у 1986–1991. Член Політбюро ЦК КПРС у 1990–1991. Депутат Верховної Ради СРСР X та XI скликань. У квітні 1990 парламентом обраний президентом Казахської РСР. Переобраний шляхом загальнонаrodnих виборів на посаді президента Казахстану 01.12.1991. У 1995 шляхом загальнонаціонального референдуму його повноваження було продовжено до 2000. На виборах у січні 1999 і в грудні 2005 переобраний на посаді президента Республіки Казахстан.

ламент обрав Назарбаєва на цю посаду. Правовий статус президента спочатку не був чітко визначений, проте вже в Законі Казахської РСР “Про вдосконалення структури державної влади” від 20 листопада 1990 р. президент оголошувався главою держави, її виконавчої та розпорядчої влади.

Боротьба за реальні владні повноваження першим президентом Казахстану велася в руслі програми перебудови. Він неодноразово заявляв, що центр не послабив своєї хватки, а декларований суверенітет республік ще повинен стати реальним. Коли розпад СРСР став реальністю, президент Назарбаєв заявив: “Президент не обраний всенародно — не президент”, і 1 грудня 1991 р. на безальтернативних виборах 98,7 % виборців обрали Назарбаєва президентом Казахстану. Проте в парламенті переважала партійна номенклатура і націонал-демократи, які не підтримували програму перетворень президента (першим не подобалися ринкові реформи, другим — євразійська орієнтація президента). За таких умов Назарбаєву фактично було нав'язано уряд висуванця “червоного” директорату С. Терещенка, правління якого призвело до жорсткої економічної кризи, що сприяло підсиленню позицій президента, чим він, природно, скористався.

У січні 1993 р. Верховна рада республіки прийняла Конституцію, за якою Казахстан оголошувався “незалежною, демократичною та правовою державою”, однак принципи розподілу влади, закладені в ній, були недосконалі і не зупинили боротьби між президентом та парламентом. Хоча Конституція встановлювала президентсько-парламентську форму державного устрою, російські події жовтня 1993 р. надихнули Назарбаєва на зосередження у своїх руках якомога більших повноважень. Загострення економічної кризи, що мало своїм наслідком падіння уряду Терещенка в 1994 р., дало можливість Назарбаєву вказати на недосконалість існуючої форми правління, декларативність ряду положень Конституції 1993 р. і звинуватити в неефективній діяльності діючий парламент.

Заручившись підтримкою уряду Акежана Кажегельдіна, представника нової бізнес-еліти, Назарбаєв у березні 1995 р. фактично здійснив державний переворот. Заявивши, що країні потрібна президентська республіка і це відповідає її національним інтересам, “а не якимось інтересам і амбіціям сьогоdnішнього глави держави. Це потрібно для нашої країни на тривалу перспективу”, Назарбаєв отримав широкі законодавчі повноваження. Наслідком цього стало підписання ним низки указів, що мали силу законів, покликаних посилити пре-

зидентські повноваження. Проведений 30 серпня 1995 р. референдум схвалив запропонований Назарбаєвим проект нової Конституції, що перетворював Казахстан на президентську республіку.

Ще раніше, у квітні 1995 р., “реформатор” Н. Назарбаєв скасував заплановані на наступний рік президентські вибори, провівши натомість референдум, який продовжив його президентські повноваження до грудня 2000 р. Але невдовзі Н. Назарбаєв передумав, і на початку жовтня 1998 р. слухняний парламент країни прийняв поправки до Конституції, продовживши термін повноважень глави держави до семи років та призначивши позачергові президентські вибори на січень 1999 р. Місія ОБСЄ констатувала, що проведені вибори були далекі від міжнародних стандартів (зокрема, від участі у виборах був усунений головний опонент діючого президента — екс-прем’єр Акежан Кажегельдін), та, незважаючи ні на що, Н. Назарбаєв отримав 81,7 % голосів виборців і залишився главою держави.

У червні 2000 р. казахський Мажиліс, ігноруючи заклик ряду політичних партій, прийняв Закон “Про першого президента Казахстану”. На кшталт китайського “кормчого” Ден Сяопіна, Н. Назарбаєв отримав право після своєї можливої відставки звертатися до народу, державних органів чи нового президента з важливими питаннями державної ваги, виступати перед парламентаріями, на урядових засіданнях, очолювати Асамблею народів Казахстану, входити до складу Ради безпеки, впливати на питання кадрової політики, запровадження надзвичайного і військового стану, а також застосування збройних сил у республіці. Назарбаєв став недоторканою особою і, за винятком випадків скоєння державної зради, може відмовитися від свідчень у суді.

Політичному режиму сучасного Казахстану притаманна низка особливостей. По-перше, за правління Назарбаєва сформувався родинний характер влади, коли зяті ще діючого президента претендують на успадкування його посади. По-друге, поява будь-якої послідовно опозиційної партії закінчується руйнуванням і закриттям належних до неї бізнесу та ЗМІ, а її лідери часто потрапляють за ґрати за справжніми чи сфабрикованими справами. Знайти компромат на будь-якого опозиціонера неважко, бо той, хто не має грошей, не може пройти в Мажиліс, а хто не займається тіншовими оборудками, махінаціями, хабарництвом в умовах наскрізь корумпованого Казахстану, не має своєї справи. Силкові відомства і судова система цілко-

вито контролюються президентом. З 2004 р. і парламент став фактично цілковито пропрезидентським через високий 7 %-вий виборчий бар'єр і відсутність доступу до ЗМІ опозиційних партій. Щодо них живаються зняття з реєстрації на виборах, шантаж чи пропозиції служити діючій владі.

Процес ототожнення держави з президентом, а державної скарбниці з бюджетом президентської родини стає незворотним. Фактично метою усієї внутрішньої політики Н. Назарбаєва стало недопущення появи такого ж сильного політичного лідера, як він сам. І він цієї мети успішно досягає. За час державної незалежності політичний режим в Казахстані еволюціонував до авторитарно-бюрократичного.

Як і в окремих республіках колишнього СРСР, населення яких переважно сповідує іслам, важливу роль у політичному житті Казахстану відіграють клани. Від доби Середньовіччя казахська нація ділиться на Жузи — середньовічні протодержавні утворення. Молодший Жуз — це Західний Казахстан, багаті на нафту прикаспійські області. Середній Жуз — це північні, центральні та східні землі держави, на решті Старший Жуз — південь і південний схід країни. Саме на півдні Казахстану в селі Чемолган неподалік Алмати народився Н. Назарбаєв. Окрім усього, підвищений авторитет, принаймні серед етнічних казахів, мають люди, що належать до груп “торе” (безпосередні нащадки Чингізхана) і “кожа” (нащадки перших проповідників ісламу). Етнічні казахи усвідомлюють жузовий поділ змалку.

Підвалини панування в Казахстані Старшого Жузу заклав перший секретар ЦК Компартії Казахстану у 1960–1986 рр. Дінмухаммед Кунаєв. Він же сприяв злету Назарбаєва. З 1989 р., відколи фактично править Назарбаєв, відбулося загострення міжжузового протистояння через порушення пропорції представництва жузів у вищих ешелонах влади. Президент відсунув на маловпливові посади представників Середнього Жузу, а це 40 % населення країни, та зовсім усунув з владних коридорів представників Молодшого Жузу (25 % населення Казахстану). Проявами такої кадрової політики стали відставки з посади прем'єр-міністра, відповідно представника Середнього Жузу, А. Кажегельдіна у вересні 1997 р. і представника Молодшого Жузу Нурлана Балгімбаєва у 1999 р. Наступник останнього Касимжомарт Токаєв представляє Старший Жуз. В рамках проведеної в 1997 р. адміністративно-територіальної реформи було ліквідовано чотири середньожузівські області. Перенесення тоді ж столиці з Алмати в Ас-

тану викликало нерозуміння цього кроку навіть з боку найближчого оточення Назарбаєва. В перенесенні столиці зі Старшого Жузу до Середнього Жузу, у Центральний Казахстан, вбачають намір Президента переплавити еліти Середнього та Старшого Жузу під контролем Старшого. Прикладом такого об'єднання еліт має слугувати шлюб Нурсултана та Сари Назарбаєвих, відповідно представників Старшого та Середнього Жузу.

Хоч би якими стародавніми не були традиції казахського народу, Н. Назарбаєв робить недобру послугу молодій державі, адже неможливість потрапляння до політичної еліти певних верств населення за регіональною ознакою аж ніяк не сприятиме національній єдності казахів, а в підсумку і державній єдності Казахстану, де казахи становлять лише 55 % населення. Саме такий поділ згубний для подальшого розвитку Казахстану і може призвести до сепаратистських прагнень. Це вже не говорячи про те, що на півночі Казахстану не долюблюють казахів з Алмати і навпаки. Загалом міжжузове протистояння лише шкодить внутрішній стабільності і процесам модернізації в Казахстані.

Як і в будь-якій з країн СНД в Казахстані в роки незалежності виникла значна кількість політичних партій та рухів (зарєєстровано понад 30 партій та громадських рухів). Більшість з них малочисельні і суттєво не впливають на внутрішньополітичний стан, тому оглянемо ідеологічний фундамент і позиції лише найвпливовіших.

У першій половині 1990-х років у Казахстані не виявилось жодної досить впливової партії, окрім комуністів, здатної протистояти авторитаризму діючого Президента. Проте інтригу в політичне життя вніс А. Кажегельдін, якому ледве вдалося вибратись з лежачого Інтерполу в 2000 р. Колишній прем'єр-міністр, що подав у відставку за власним бажанням у вересні 1997 р., перебуваючи на лікарняному ліжку, поклав початок фінансуванню, а відтак і створенню організованої опозиції діючому режиму. Свого часу Кажегельдіна Назарбаєву порекомендував російській політик О. Сосковець. У 1994 р. Кажегельдіна вдалося затвердити прем'єр-міністром, і в той час коли Назарбаєв формував президентську республіку, новий прем'єр знайшов спільну мову з МВФ і дозволив іноземним інвесторам приватизувати значну кількість стратегічно важливих підприємств. Відверто кажучи, це була ціна, яку Назарбаєв заплатив Заходу за можливість взяти усю повноту влади в свої руки. Проте Казахстан країна багата і тут виникли власні фінансово-промислові групи, акціонерами яких ставало

як оточення Кажегельдіна, так і оточення президента. Саме конфлікт інтересів між Кажегельдіном і президентським зятем генералом КНБ Рахатом Алієвим призвів до відставки уряду Кажегельдіна.

Екс-прем'єр вийшов за кордон, де розпочав приготування до реваншу, але він так і не зміг балотуватися через перенесення терміну президентських виборів з грудня 2000 р. на січень 1999 р., аби не допустити єднання опозиційних сил. У підсумку Форум демократичних сил не знайшов спільної мови з лідером комуністів С. Абдільдіном. Він пішов на президентські вибори самостійно і програв Назарбаєву, який отримав 81,08 % голосів виборців. У серпні 2001 р. Кажегельдін був заочно засуджений до 10 років ув'язнення за фінансові злочини. Він так і залишився в США, фінансуючи опозицію, значна частина якої дискредитувала себе співробітництвом з владою.

На сьогодні найвпливовішими казахськими партіями є парламентські партії: пропрезидентська “Отан”, нейтральне об'єднання “АИСТ” (Аграрна і Громадянська Партія), помірковано опозиційний “Акжол” (“Світлий шлях”) і популістська партія Асар. “Отан”, зокрема, після парламентських виборів у вересні 2004 р. контролює 2/3 мандатів у Мажилісі (53 мандати із 77 наявних).

4 листопада 2005 р. в Казахстані відбулися президентські вибори, перемогу на яких знову здобув Н. Назарбаєв, за якого проголосував 91 % виборців. Із його чотирьох суперників найбільше голосів — 6,64 % — здобув єдиний кандидат від опозиційного блоку “За справедливий Казахстан”, колишній спікер парламенту Жармахан Туякбай.

Місія спостерігачів від СНД, очолювана виконавчим секретарем Співдружності В. Рушайлом, традиційно позитивно оцінила вибори, назвавши їх “вільними, відкритими й легітимними”. Водночас місія ОБСЄ вважає, що влада не забезпечила рівні можливості для всіх кандидатів, але залишається прихильною ідеї діалогу з казахстанською владою з питань подальшого удосконалення виборних процесів. США зайняли досить лояльну позицію стосовно виборів, зумовлену тим, що Казахстан у найближчі роки стане одним із провідних експортерів нафти і газу. Так, відповідно до планів Астани, уже 2015 р. рівень видобутку нафти досягне обсягу 150 млн т на рік. Нині ця цифра дорівнює майже 50 млн т. До того ж американські компанії інвестували в країну значні кошти. Дуже обережну позицію зайняла й Україна, зацікавлена в поставках нафти з Казахстану, в участі цієї держави в

добудуванні трубопроводу Одеса – Броди – Плоцьк – Гданськ та наповненні його казахською нафтою.

Попри усі закиди в недемократичності режиму Назарбаєва, незмінному казахському лідеру доби незалежності вдалося створити доволі стабільну економічну систему й відносно демократичний політичний режим.

9.4. Особливості сучасного економічного розвитку Республіки Казахстан

Казахстан належить до країн з перехідною економікою. Після розпаду СРСР через розрив економічних зв'язків і економічну кризу багато промислових підприємств зупинилося. Щорічний спад обсягів ВВП на початку 1990-х років сягав 10–12 %. У 1996–1997 рр. почалося невелике зростання ВВП, пов'язане передовсім з покращанням роботи нафтогазової галузі країни. Нині в країні завершено приватизацію, прийнято прогресивне податкове законодавство, створено сучасну банківську систему, проведено реформи на селі, в житлово-комунальному господарстві і в соціальній сфері.

За роки радянської влади в Казахстані склалося багатогалузеве промислове виробництво, що ґрунтується на власних ресурсах. У структурі промисловості станом на 1998 р. превалювали паливно-енергетична (41 %), металургійна (25 %) і харчова (17 %) промисловість. Основа економіки – паливно-енергетичний комплекс (ПЕК), що базується на власних запасах вугілля, нафти і природного газу. Наразі ПЕК дає понад 40 % промислового виробництва. Починаючи з 1993 р., 40 % усіх іноземних інвестицій спрямовують у нафтову та газовидобувну галузі. Водночас видобуток вугілля в Екібастузькому і Карагандинському басейнах скоротився майже вдвічі (до 69,8 млн т у 1998 р.).

Наприкінці 1990-х років країна досягла показників докризового періоду, видобуваючи близько 26 млн т нафти і понад 8 млрд куб. м газу. В республіці нині діють три нафтопереробних та один газопереробний заводи, ведеться будівництво нафтопроводів через територію Росії до Чорного моря і на південь через Туркменистан. Електроенергія в основному виробляється кількома великими ГРЕС і ГЕС на річках Іртиш, Ілі, Сирдар'я, на півострові Мангишлак функціонує Шевченківська АЕС, енергію якої використовують для опріснення морської води.

Особлива роль в національній економіці належить металургії, частка якої в національній економіці становить 14 %, в експорті — 30 %. У кольоровій металургії вирізняють Прикаспійський гірничо-металургійний комбінат, що переробляє уранову руду в концентрат, і Усть-Каменогорський завод з виробництва палива для ядерних реакторів. Майже вся чорна металургія зосереджена в Центральному районі країни. Там, зокрема в Єрмаку і Актюбинську, містяться заводи феросплавів.

Розвинене в республіці машинобудування, засноване під час Другої світової війни на базі евакуйованого з європейської частини СРСР обладнання. Важке машинобудування зосереджене передовсім в Алмати, Усть-Каменогорську, Караганді, Атирау, Астані, Павлодарі.

Понад третину ВВП виробляє агропромисловий комплекс (АПК). Харчова і легка промисловість орієнтуються на місцеві ресурси і споживача. Щодо сільського господарства, то його частка у структурі АПК становить 50 %. Орні землі, освоєні на початку 1950-х років, зосереджені переважно на півночі республіки і займають 18 % сільськогосподарських угідь. У 1999 р. посівні площі становили понад 15 млн га, у тому числі під зерновими — понад 11 млн га. Пасовища займають 57 % території країни. Головна галузь тваринництва — вівчарство (9,8 млн голів), поголів'я великої рогатої худоби налічує 4 млн голів.

На долю залізничного транспорту припадає 95 % вантажообігу країни, автотранспорту — 3 %. Довжина доріг з твердим покриттям — близько 80 тис. км. Авіаційний транспорт представлений мережею внутріреспубліканських і міжнародних ліній. Судноплавство Каспійським морем здійснюється з єдиного реконструйованого порту Актау. Телекомунікаційна система Казахстану представлена національною акціонерною системою “Казтелеком”.

40 % казахського експорту становить нафта, окрім того, вивозять чорні і кольорові метали, машини, хімікалії, зерно, шерсть. Приблизно чверть експорту спрямована до країн Євросоюзу, 20 % — до Росії, близько 10 % — до КНР. У структурі імпорту превають машини і запчастини до них, промислові товари, нафта, природний газ. Найбільше товарів ввозиться до Казахстану з Росії (37 %), а також зі США, Узбекистану, Туреччини, європейських країн.

Окремо варто розповісти про участь іноземного капіталу у проєктах з видобутку та транспортування нафти у казахському секторі каспійського шельфу, адже тільки 2004 р. на розвиток нафтовидобувної галузі Казахстану надійшло близько 3 млрд дол. США інозем-

них інвестицій. А нещодавно китайський нафтовий концерн КННК (Китайська національна нафтова компанія) придбав активи канадської фірми “Петрол — Казахстан”, заплативши за акції 4,18 млрд дол. США, попри усі спроби російського концерну “Лукойл”, що володіє 50 % акцій у спілці “Тургай Петролеум” (іншими 50 % до продажу володів “Петрол-Казахстан”), заблокувати придбання цих активів. Канадці продали свій пакет акцій тому, що, починаючи з 2005 року, російські та казахські нафтові магнати шляхом численних судових позовів намагалися вижити їх із казахстанського ринку.

Завдяки цьому контракту КНР отримала доступ до родовищ, потенціал яких оцінюється в 550 млн барелів нафти. До Китаю нафта транспортуватиметься трубопроводом завдовжки 1800 км, будівництво якого вже розпочалося. Його пропускна здатність становитиме щонайменше 20 млн т нафти на рік. Придбавши акції, КННК домовилася з казахстанською владою, пообіцявши продати третину придбаних нею акцій Казахстану та поділитися належними “Петрол — Казахстану” нафтовими полями. Обидві сторони висловили своє задоволення підписаним контрактом: Китай від того, що таким чином помітно зменшить дефіцит вуглеводневої сировини, відчутний національною економікою, Казахстан, придбавши третину акцій КННК, зменшить вплив західних інвесторів у нафтовому секторі.

Оцінюючи економічний розвиток Казахстану загалом, слід зауважити, що, керуючись формулою “спочатку економічні реформи, а потім політичні”, Н. Назарбаєв за час свого президентства зумів провести ефективні економічні перетворення. Як наслідок, 90 % казахської економіки перебуває у приватних руках (при цьому, зазначають тамтешні експерти, близько 80 % бізнесу прямо чи побічно пов’язано з державою). Упродовж останніх кількох років щорічне економічне зростання дорівнювало 9–10 %. Поступово розв’язується проблема безробіття, а проведена урядом макроекономічна політика дає можливість підтримувати інфляцію на низькому рівні — близько 7 % на рік.

Економічна й політична стабільність цієї центральноазійської країни приваблює інвесторів. За даними казахської сторони, прямі іноземні інвестиції за роки незалежності становили 40 млрд дол. У перерахунку на душу населення країна залучає більше іноземних інвестицій, ніж будь-яка інша держава колишнього СРСР. І вже нині, за даними Всесвітнього економічного форуму, у світовому рейтингу конкурентоспроможності Казахстан посідає 61-ше місце, випереджаючи усі країни СНД. Показово, що він першим на пострадянському просторі одержав від США і ЄС статус країни з ринковою економікою.

9.5. Геополітичне середовище та зовнішня політика Казахстану

Сучасне геополітичне становище Казахстану характеризується як надзвичайно складне, оскільки країна являє собою величезний слабо освоєний простір, багатий природними ресурсами і стиснутий між РФ і КНР. Казахстан, що розташований на перетині господарських, військово-політичних, етнокультурних та духовних зв'язків усієї Євразії, поступово перетворюється на об'єкт великої політичної гри в Азії, перебуваючи в зоні геополітичних інтересів провідних держав світу. Адже про свої особливі інтереси в регіоні заявили не лише КНР і РФ, але й США і Західна Європа, Туреччина, Іран, Пакистан, Індія, Саудівська Аравія, Японія, Південна Корея, Малайзія, Індонезія.

Геополітична слабкість Казахстану криється передусім у тому, що він запертий в глибині Центральної Азії, не має виходів до Світового океану, позбавлений прямого виходу до найбільших світових комунікацій, ринків, культурних і технологічних центрів. Єдине “вікно у світ” нинішній Казахстан має лише через територію Росії, інші нові транспортні коридори, такі, наприклад, як “Трансасія”, залишаються поки що недостатньо розвинутими (незавершена переправа Актау – Баку, майже незавантажена залізниця Теджен – Мешхед та ін). Не вдається повернути колишнє значення і Великому Шовковому шляху. Однак казахське керівництво, що має амбіційні плани перетворити країну на своєрідний міст між Європою і Азією, не сидить склавши руки. Разом із КНР Казахстан намагається реалізувати грандіозний трубопровідний проект Актюбінськ – Сінцзян для транспортування нафти, проектуються транспортні коридори в азербайджано-вірмено-грузинському і в ірано-турецькому напрямках.

Істотним недоліком геополітичного становища Казахстану є нерівномірний економічний розвиток його регіонів та регіональна роздробленість. У Казахстані є промислово розвинена північ з переважно російським населенням і сприятливими природними умовами (лісостеп, численні водні ресурси), і порівняно малорозвинений південь з його пустелями, напівпустелями, нестачею водних ресурсів, розташуванням там зони аральського глобального економічного лиха.

Ще однією слабкістю казахстанської масштабної території є та, що усі найбільші територіально-виробничі комплекси розташовані поблизу кордонів, особливо це стосується підприємств ВПК. Усі 14 великих оборонних підприємств розміщені біля кордонів: шість – на

півдні (у містах Алмати, Шимкент, Аральськ, Талди-Курган), чотири — на півночі (в Петропавловську і Кокчетаві), два — на сході (у Семипалатинську і Сereбрянську) і два — на заході (в Уральську).

Нерівномірність економічного розвитку різних регіонів і відсутність єдиного політико-економічного ядра змусили казахське керівництво перенести столицю держави до Астани (колишній Целиноград). Перенесення столиці пояснюється суто геополітичними мотивами керівництва Казахстану, яке у такий спосіб намагається створити національно-державне ядро, що об'єднувало б інші регіони. Російські політологи вважають, що Н. Назарбаєв цим кроком намагається закріпити владу над прикордонними з РФ промислово розвиненими північчю і сходом республіки, а також над багатим ресурсами заходом. Південному Казахстану відводиться роль такого собі “амортизатора” від можливого тиску на державу з півдня. Перенесення столиці з Алмати до Астани є цілком свідомим кроком вищого керівництва республіки, адже Астана у природно-кліматичному плані серйозно поступається Алмати: середньорічна температура нижча майже на 20 градусів і характеризується великою амплітудою коливань, міські комуналізації розташовані над поверхнею землі, існує проблема нестачі питної води тощо.

Серйозну дестабілізуючу роль у центральноазійському регіоні відіграє штучний характер кордонів. Річ у тому, що в 1920-ті роки в азійській етнічній мозаїці російські більшовики відбирали ті етнічні групи, які здавалися найперспективнішими у плані створення базової нації, інші народи в адміністративному порядку включались до їх складу. Тобто, етноси формувалися постановами ЦК РКП(б) і декретами ВЦВК СРСР, а не багатовіковою історією. Так, 12 липня 1924 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило постанову “Про національне розмежування республік Середньої Азії (Туркестану, Бухари і Хорезму)”, згідно з якою райони Туркестану, населені казахами, об'єднувались у Казахську АРСР, що входила до складу РСФРР (в 1936 р. Казахстан був перетворений на союзну республіку). Таким чином, створені у такий спосіб національні республіки у 1991 р. стали незалежними державами в кордонах, визначених вольовим рішенням Москви.

Вразливою для геополітичного становища Казахстану є й демографічна проблема. Тільки в 1993–1998 рр. з РК виїхало 1 млн 652,7 тис. осіб. Таким чином, існує реальна загроза перетворення Казахстану на територію без населення, але з наявністю великих сировинних ресурсів. З другого боку, демографічний вакуум у республіці

активно заповнюється нелегальними мігрантами з КНР: за оцінкою Російського інституту стратегічних досліджень їх у Казахстані проживає близько 300 тис. осіб. З часом це може призвести до створення “п'ятої колони” з китайців, ущемлення прав яких (реальне або удаване) КНР завжди може використати в конкретних цілях. І це попри те, що в квітні 1994 р. між Казахстаном і КНР підписано угоду про кордон, а в лютому 1995 р. Китай надав гарантії безпеки Казахстану.

У безхмарних, на перший погляд, казахсько-китайських відносинах можуть у майбутньому постати проблеми й суто територіальні, породжені в минулому силою Російської імперії і слабкістю Китаю. Вочевидь, саме тому КНР на кордоні з Казахстаном тримає потужне військове угруповання чисельністю 200 тис. осіб. Не додає оптимізму й те, що, за словами відомого казахського письменника, політика і дипломата Олжаса Сулейманова, “в китайських підручниках з географії казахські землі до Караганди віднесені до територіальних меж КНР”.

Щодо казахсько-російських відносин, то стосунки між обома державами з одного боку є союзницькими, свідченням чого є їх спільне входження не тільки до СНД, але й до Митного союзу (разом з Білорусією і Киргизстаном), до ЄврАзЕС і до створюваного ЄЕП, з другого — у відносинах двох держав превалюють не політичне і військове співробітництво, а суто утилітарні проекти: казахську сторону цікавлять передусім товарні поставки в РФ “цілинного” зерна, а Росію — комерційне використання космодрому Байконур тощо. Тому Казахстан шукає інші джерела підтримки свого зовнішньополітичного прагнення перетворитись на провідну державу регіону Центральної Азії. Так, Казахстан ініціював створення Центральноазійського військового союзу Казахстану, Узбекистану і Киргизстану, в межах якого здійснюються спільні військові навчання і зустрічі міністрів оборони трьох держав. Н. Назарбаєв є прихильником активної участі країни в натовській програмі “Партнерство заради миру”. За його словами, ця програма “дає надійні гарантії забезпечення суверенітету країни”. Ця тенденція непокоїть російське керівництво, адже на півдні пострадянського простору найбільше значення для Росії мають відносини з Казахстаном, оскільки більше 30 % його жителів — росіяни, на Казахстан припадає найдовший південний кордон РФ, економіка значної частини Сибіру і Південного Уралу створювалась як єдиний комплекс з економікою Казахстану. Зрештою, через Казахстан проходить Транссибірська магістраль — єдина артерія, що з'єднує Росію з її східними територіями.

Те, що в останні роки Казахстан прагне зближення з КНР, Південною Кореєю, Японією, означає не що інше, як те, що Казахстан з часом може відійти від лінії на політичну та економічну інтеграцію з Росією. І це попри постійні нагадування росіян про те, що Казахстан геополітично приречений розділити долю РФ, адже з часу виникнення Казахського ханства наприкінці XV ст. його найбільша могутність досягала за рахунок зближення з Росією і встановленням з нею вально-сателітних відносин.

Імперські амбіції Росії щодо відновлення свого впливу на пострадянському просторі підштовхують Казахстан до більш активної політичної, економічної та військової співпраці із Заходом. Як наслідок — перехід близько 80 % промислового потенціалу республіки під контроль західних фірм, що зацікавлені в багатючому ресурсах Казахстану. Найбільшим іноземним інвестором та “приватизатором” аж до погіршення економічної ситуації в республіці 1998 р. були США. Ті ж США 1996 р. взяли участь у закладенні основ військово-морського флоту Казахстану на Каспійському морі, передавши йому п’ять катерів берегової охорони і надавши Казахстану військовій кредити. Величезний вплив на казахську політичну еліту з президентом Назарбаєвим включно справляє американська корпорація “Шеврон”. Так, для збільшення своєї частки у проєкті Каспійського трубопроводного консорціуму “Шеврон” організував міжнародну кампанію тиску на РФ, Казахстан і Оман і досягнув своєї мети.

Нішу імперської Росії в центральноміазійському регіоні активно намагається зайняти Туреччина. Маючи договір про оборонний союз з РФ, Казахстан підписав договір про військово-технічне співробітництво з Анкарою. В Казахстані уже сформувалось протурецьке лобі, що найактивніше діє у сфері управління низкою галузей добувної промисловості РК, у будівельній індустрії, електронних і друкованих ЗМІ. Така політика Туреччини в Казахстані є частиною пантюркістського проєкту Анкари, що передбачає створення “Великого Турану” від Адріатики до Великої Китайської стіни.

Зростає вплив на Казахстан і таких держав, як Пакистан та Саудівська Аравія. Разом з Туреччиною вони намагаються провести ісламізацію Казахстану ззовні. На кошти закордонних ісламських центрів і фондів засновано, зокрема, низку релігійних навчальних закладів, збудовано кілька мечетей (всього за роки незалежності кількість ісламських культових споруд у Казахстані зросла з 150 до майже 1000) тощо.

Усі здобутки на зовнішньополітичній арені асоціюються у свідомості казахстанців з особистістю президента Назарбаєва, під проводом якого Казахська РСР останньою з республік колишнього СРСР проголосила державну незалежність. Але без підтримки казахського президента “Біловезькі домовленості” про створення СНД залишилися б спробою державного заколоту лідерів трьох слов'янських республік. Саме конструктивна позиція Назарбаєва і Алматинська зустріч 21 грудня 1991 р. глав одинадцяти держав колишнього СРСР легалізувала створення СНД. Вже у 1992 р., не витримавши тиску США і Росії, Казахстан під проводом Назарбаєва відмовився від претензій бути ядерною державою і підписав у жовтні 1992 р. під час Бішкекської зустрічі глав держав СНД запропонований Росією Договір про колективну безпеку, згідно з яким усі ядерні сили на його території визнавалися російськими.

Назарбаєв проводить курс на зміцнення політичної інтеграції в рамках СНД, запропонувавши, зокрема, ідею створення Євразійського союзу на взірєць ЄС. З Росією уряд Назарбаєва у 1992 р. підписав договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, в якому юридично зафіксовано принцип недоторканності кордонів. Базою для розвитку українсько-казахстанських міждержавних відносин є Договір про дружбу і співробітництво від 20 січня 1994 р. Також Назарбаєв був ініціатором створення у 1994 р. єдиного економічного простору між Казахстаном, Киргизстаном і Узбекистаном, водночас прагнучи створити “пояс безпеки” по периметру державних кордонів.

2001 р. за ініціативою Назарбаєва за моделлю гельсінського процесу відбулася нарада із взаємодії і заходів довіри в Азії (НВЗД). Уряд Назарбаєва активно розвиває відносини з країнами Заходу, зокрема, Казахстан уклав угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом та угоду про співпрацю з НАТО у рамках Ради Євроатлантичного партнерства за програмою “Партнерство заради миру”.

9.6. Етнодемографічна ситуація, культура та релігія Казахстану

Казахстан був єдиною республікою СРСР, в якій частка титульної нації була меншою 50 %. За даними перепису 1989 р. частка казахів становила 39,7 %, росіян — 37,8 %, німців — 5,8 %, українців — 5,4 %,

узбеків і татар — по 2 %, інших національностей — 7,3 %. В середині 1990-х років частка представників корінної нації зростає як за рахунок більш високого природного приросту, так і завдяки значному відтоку так званого російськомовного населення за межі республіки. Перепис населення 1999 р. показав, що за 10 років чисельність населення Казахстану скоротилась на 1,246 млн осіб. Головна причина — міграція, адже якщо в 1989 р. в Казахстані проживало 6,1 млн росіян, то в 2000 р. їх залишилось близько 4,5 млн осіб.

У Кизилординській, Атирауській і Мангістрауській областях частка казахів сягає 79–94 % усього населення, у семи областях — менше 50 %. Узбеки проживають переважно у прикордонних з Узбекистаном районах, росіяни — на півночі, сході і південному сході країни, німці переважно на півночі і в центрі країни, уйгури і корейці — на півдні.

Казахстан — найбільш урбанізований з усіх держав Центральної Азії, частка міського населення становить близько 56 %. Найбільші міста — Алмати, Караганда, Шимкент. Економічно активне населення Казахстану становить 7,2 млн осіб. Найбільше їх працює у сфері послуг — 58 %, у промисловості і будівництві — 18 %.

Попри державний статус казахської мови, що належить до тюркської групи алтайської сім'ї, мовою міжнаціонального спілкування залишається російська. Казахська писемність ґрунтується на російській абетці, до якої додано букви, що означають звуки, характерні для казахської мови.

Більшість тюркських народів, жителів Казахстану, сповідують іслам сунітського зразка. Російськомовне населення прихильне переважно до православ'я, а більшість німців дотримується лютеранського протестантизму.

Культура казахського народу своїм корінням сягає глибини віків. Щоправда, кочове існування казахів призвело до того, що більшість літературних пам'яток раннього періоду не збереглося. В духовній культурі велику роль відіграють генеалогічні перекази, епос ("Кобланди", "Кози-Керпеш" та ін.). Більшість народних переказів передавалась від покоління до покоління як усна народна творчість. На території Казахстану з давніх часів вироблялась дрібна пластика з каміння, кістки, кераміки, металу, створювалось багато видів легкої зброї. Здавен-давна відома вишивка, оригінальними орнаментами оздоблюються насамперед переносні житла — юрти. Стіни будинків прикрашає килим сирмак. Популярні свята — мусульманський Новий рік (Наурыз), Беркутчі (половання з беркутом).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте оцінку сировинного потенціалу Казахстану.
2. Схарактеризуйте історичний шлях казахського народу до незалежної державності.
3. Виокремить основні тенденції сучасного політичного та соціально-економічного розвитку Казахстану, головні складові політико-правової системи держави.
4. Схарактеризуйте геополітичні загрози існуванню незалежного Казахстану та основні напрями його зовнішньої політики.

МАУП

РЕСПУБЛІКА КИРГИЗСТАН

Республіка Киргизстан: загальні відомості

Територія – 198,5 тис. кв. км

Населення – 4,753 млн осіб (2001 р.)

Столиця – Бішкек

Державний устрій – президентська республіка

Адміністративний поділ – 7 областей і м. Бішкек

Національний склад: киргизи (65%), узбеки (14%), росіяни (12,5%), дунгани (1,1%), українці (1%), уйгури (1%), інші (5,4%)

Мови – киргизька (державна), російська

Релігія – іслам, християнство (православ'я)

Середня тривалість життя – 64 роки

Народжуваність – 2,6%, *смертність* – 0,9%

Грошова одиниця – сом

ВВП на душу населення – 480 дол. США (2001 р.)

10.1. Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал республіки та історичне минуле киргизького народу

Республіка Киргизстан розташована в гірських районах Центральної Азії. У добу середньовіччя її територією проходили шляхи завойовників-кочівників, а після анексії Російською імперією Киргизстан перетворився на її периферійну територію. На півночі Киргизстан межує з Казахстаном, на сході – з КНР, кордон з Таджикистаном проходить Заалайським, Алайським і Туркестанським хребтами. Найскладнішу конфігурацію має кордон з Таджикистаном і Узбекистаном у Ферганській долині. Киргизстан має вигідне економіко-

географічне розташування на перетині двох найважливіших торговельно-економічних вісей регіону — Північ — Південь і Захід — Схід, територією Киргизстану проходить Великий Шовковий шлях.

Географічно Киргизстан поділений на південь, що включає Ошську, Джалал-Абадську, Баткенську області, та північ (Чуйська, Таласька, Іссик-Кульська та Наринська області). Північ та південь єднає лише один сучасний автошлях Бішкек — Ош, інші для проїзду не рекомендовані.

Киргизстан розташований у межах гірських систем Тянь-Шаню і Паміро-Алтаю. Приблизно 90 % території Киргизстану розташовано на висоті понад 1500 м над рівнем моря, з них близько третини — на висоті понад 3000 м. Найвища точка Киргизстану — пік Перемоги (Дженгіз-Чокосу, 7439 м) — міститься в Центральному Тянь-Шані. Гірські хребти займають 3/4 території республіки. Більшість території Киргизстану розташована в районах 9-бальної сейсмічності. Найсильніший землетрус стався 1911 р.

Головне багатство країни — гідроенергетичні ресурси: в басейні річки Нарин у радянські часи було побудовано каскад з п'яти гідроелектростанцій. Потенційні ресурси цієї річки оцінюються в 56,9 млрд кВт/год. Надра республіки багаті на вугілля, нафту, газ і газовий конденсат, кольорові метали, переважно ртуть і сурму, вольфрам, олово, уран, золото тощо. Балансові запаси вугілля становлять 1,3 млрд т, нафти — 20 млн т. Розвідані запаси нафти становлять 99,43 млн т, з яких вже видобуто понад 10 млн т. Золоторудні формації розвинуті в окремих районах Середнього і Північного Тянь-Шаню (Кумторське родовище має запаси понад 500 т). За запасами ртуті і сурми Киргизька РСР посідала перше місце в СРСР. Крім того, в Киргизстані розвідані родовища вольфраму, молібдену, міді, свинцю, цинку, арсенопіритових руд, нефелінових сієнітів, залізних руд. Виявлено також понад 1500 родовищ неметалічної сировини.

Заселення території Киргизстану розпочалося у сиву давнину. Перші археологічні пам'ятки належать до епохи бронзи. У VII—III ст. до н. е. населення Киргизстану входило до складу сакського племенного союзу, у III—II ст. до н. е. саків змінили усуні. На межі тисячоліть цими землями пройшли гуни й лише згодом з'явилися перші киргизькі племена, що прийшли сюди з верхів'я Єнісею, в період Тюркського каганату (VI—VIII ст.) вони змішались з місцевим населенням і запозичили його мову.

Як і вся Середня Азія, у VIII ст. Киргизстан опинився під владою арабів, а в X–XI ст. входив до складу держави Караханідів. На початку XII ст. територію Киргизстану пограбували каракитаї, а на початку XIII ст. — монголо-татари. Згодом киргизькі землі, що входили до складу монгольської держави Моголістан, стали об'єктом спустошливих набігів військ Тимура та його нащадків (XIV–XV ст.). Вчені вважають, що формування киргизької нації завершилось в період правління ойратських феодалів (кінець XVII — середина XVIII ст.).

Від 1820 р. гірські райони Киргизстану намагалися захопити кокандські хани, але на середину XIX ст. їхні власні володіння стають об'єктом російської експансії. Тож коли російські війська підійшли до володінь Коканду в Північному Тянь-Шані, більшості киргизьких племен довелося прийняти російське підданство. У 1862 р. російські війська зайняли кокандську фортецю Пішпек (сучасний Бішкек), а в 1876 р. уся територія сучасного Киргизстану увійшла до складу Туркестанського генерал-губернаторства Росії.

У квітні 1918 р. було проголошено Туркестанську Соціалістичну Федеративну Республіку у складі РСФРР. Як самостійна адміністративна одиниця, Киргизстан з'являється на карті 14 жовтня 1924 р. після національно-територіального розмежування в Середній Азії під назвою Кара-Киргизька автономна область, що входила до складу РСФРР. У 1925 р. область було перейменовано на Киргизьку АО, а в лютому 1926 р. — на Киргизьку АСРР. За Конституцією СРСР 1936 р. Киргизія стала союзною республікою у складі СРСР.

31 серпня 1991 р. Верховна Рада Киргизької РСР прийняла Декларацію про незалежність Киргизстану.

10.2. Політико-правова система Киргизстану і характеристика сучасних політичних процесів у державі

Киргизстан — республіка. Глава держави — президент (від часу незалежності до “Тюльпанової революції” у березні 2005 р. цю посаду обіймав Аскар Акаєв, від березня 2005 р. — Курманбек Бакієв*). Вищий законодавчий орган — однопалатний парламент — Жогорку Кенеш.

* **Бакієв Курманбек Салійович** (н. 01.08.1949, с. Масадан Сузакського району Джалалабадської області). Закінчив Куйбишевський політехнічний інститут. За часів СРСР обіймав керівні посади в партійному і адміністративному апараті. У 1991 —

Основи нового конституційного ладу в Киргизстані були закладені Декларацією про державний суверенітет, прийнятою Верховною радою Киргизстану 15 грудня 1990 р. Конституція Киргизстану, ухвалена 5 травня 1993 р., закріпила принципи верховенства влади народу, поділу державної влади, її відповідальності перед народом. Двічі, у 1994 та 1996 рр. президент А. Акаєв розпускав парламент та проводив референдуми щодо збільшення президентських повноважень.

Президент є центральною постаттю у системі органів державної влади, гарантом Конституції, прав і свобод кожного громадянина республіки. Президент Киргизстану обирається терміном на п'ять років, не може бути членом політичної партії і має широкі виконавчі повноваження. Він призначає за згодою парламенту прем'єр-міністра та членів уряду й може відправити їх у відставку, призначає керівників обласних, районних адміністрацій за згоди місцевих представницьких органів, також за згодою парламенту призначає генерального прокурора, голову правління Національного банку, голів Верховного та Конституційного судів. Президент Киргизстану має право законодавчої ініціативи, право вето, може опротестувати прийняті Жогорку Кенеш закони та міжнародні договори. Згідно зі статтею 68 Конституції парламент може делегувати президенту законодавчі повноваження терміном на один рік, такі ж повноваження переходять до президента у разі розпуску парламенту.

Президент Киргизстану може оголосити надзвичайний чи військовий стан лише за схвалення Жогорку Кенеша. Рішення про імпічмент президенту парламент має прийняти 2/3 голосів, проте в разі відхилення Конституційним судом звинувачення на адресу президента парламент розпускається.

Жогорку Кенеш до виборів 2005 р. складався з двох палат — Ради Народних Представників (70 депутатів) та Законодавчих Зборів (35 депутатів). Тепер однопалатний Жогорку Кенеш налічує 75 депутатів і обирається терміном на п'ять років. Віковий ценз для обрання становить 25 років, а ценз проживання в країні — п'ять років.

заступник голови Джалалабадської Ради народних депутатів; 1992 — глава держадміністрації Тогуз-Тороузського району Джалалабадської області; 1994 — заступник голови Фонду держмайна Киргизстану. У квітні 1997 — грудні 2001 — глава Чуйської облдержадміністрації. У грудні 2001 — травні 2002 — прем'єр-міністр Киргизстану. У жовтні 2002 обраний депутатом парламенту, в 2004 обраний головою Центральної ради об'єднання політичних сил "Народний рух Киргизстану". У березні 2005 обраний головою уряду і тимчасовим президентом країни. 10.07.2005 — обраний президентом Киргизстану.

Саме ценз осідлості викликав демонстрації протесту в Бішкеку в січні 2005 р., коли одному з лідерів майбутньої революції — Розі Отунбаєвій, фаховому дипломату, було відмовлено у праві балотуватися в парламент через те, що вона працювала в місії ООН в Грузії. Проте це не завадило балотуватися в парламент доньці тодішнього президента Бермет Акаєвій, яка також працювала в структурах ООН в Швейцарії.

Характерною і дуже яскравою рисою киргизького парламентаризму є право виборців відкликати обраного ними в Жогорку Кенеш депутата, тобто депутатський мандат є імперативним. Схоже, що відкликання депутата є єдиним засобом, яким нинішній президент Курманбек Бакієв може скористатися для підсилення свого впливу в парламенті, адже 65 з 75 депутатських мандатів завоювали проакаєвські сили.

Окрім ухвалення законів, парламент обирає за представленням президента голову та суддів Конституційного суду, 2/3 членів Центральної виборчої комісії, вводить надзвичайний стан, вирішує питання війни та миру, зміни кордонів, надає згоду на призначення голови Національного банку, генерального прокурора, обирає голів Верховного та вищих судів, може висловлювати недовіру уряду.

Хоча Киргизстан — держава унітарна, а президент призначає керівників областей та районів, їх кандидатури мають бути схвалені місцевими Кенешами, які також можуть їх відправити у відставку двома третинами голосів. Ще один важливий орган — Конституційний суд. Він вирішує питання конституційності нормативно-правових актів, суперечності в тлумаченні Конституції, дає заключення про правомірність виборів.

Помітний вплив на політичне й економічне життя республіки справляє кланова система традиційного киргизького суспільства. У генетичній пам'яті киргизів залишилася чітка самоідентифікація з певним родом або кланом. За наявності нерозвиненої політико-партійної системи Киргизстану регіональні спільноти — клани чи роди — стали основними і наймогутнішими групами артикуляції інтересів. Нині найвпливовішим в республіці є родове угруповання Сари-баги, що мешкає в Чуйській долині і на північному сході (в Наринській області) Киргизстану. Тільки належність до наймогутнішого клану, тобто роду, звідки походить президент, могла, за рідкісними винятками, відкрити шлях у вищі ешелони виконавчої влади. За таких обставин правління режиму А. Акаєва призвело до поновлення протистояння

та протиставлення інтересів півночі та півдня, поділених гірським хребтом Тянь-Шань.

Існує три кланові групи або крила киргизької нації: праве крило — Онг, ліве — Сол (Отуз Уул) і угруповання Ічкілік, що являє собою дивовижну суміш киргизьких та узбецьких родів, тому його не вважають чистим крилом киргизької нації. Всього у Киргизстані налічується близько 30 родів. На початку існування комуністичного Киргизстану правив рід Бугу з Іссик-Кульського клану угруповання Онг. Після сталінських чисток влада поступово перейшла до роду Сари Багиш з Чуй-Кемінського клану, який і висунув у 1990 р. свого представника Акаєва на посаду лідера республіканської компартії та президента Киргизстану.

За режиму Акаєва кумівство, непотизм були звичайним явищем. Кланове протистояння в Киргизстані різко загострилося тоді, коли міжклановий баланс, що його намагався утримати президент Акаєв, було порушено. Криза розпочалася у січні 2001 р., коли А. Акаєв призначив на посаду губернатора південної Джалал-Абадської області С. Урманаєва з Іссик-Кульського клану, а Н. Касієва з Наринського клану — губернатором Ошської області. Місцеве населення сприйняло такі кадрові кроки як введення окупаційного режиму. Перші муніципальні вибори 16 грудня 2001 р. тільки підсилили тенденції киргизького трайбалізму, адже на посади голів айил окмоту (сільських управ) населення обрало виключно представників свого роду.

Зруйнували владну модель, яку режим Акаєва так старанно вибудовував, парламентські вибори 2005 р., проведені за мажоритарною виборчою системою. Оскільки фальсифікації відбулися лише в 20–25 з 75 виборчих округів, правових підстав для революції не було. Але киргизи, кандидат яких зазнав поразки, не побажали змиритися з таким станом речей. Хоча протести головним чином відбувалися на півдні, представляти киргизьку революцію як боротьбу півдня з північчю є помилковим. Як відомо, спокій зберігався лише в Іссик-Кульській області, а масові демонстрації проходили не тільки в південних Ошській, Джалал-Абадській та Баткенській областях, але й у Бішкеку, Талаській і Наринській області, де 23 березня демонстранти захопили, як в Оші і Джалал-Абаді, обласну адміністрацію.

Киргизька революція була позбавлена яскраво вираженого кланового характеру. І це є великим досягненням для Киргизії, тому що революція з клановим характером обов'язково спричинила б його

розпад. “Тюльпанова революція” довела, що, незважаючи на міжкланове протиборство, Киргизстан не може розділитися за клановим принципом.

Політичні партії в Киргизстані досить малочисельні і формуються радше за кланово-регіональним принципом, ніж за ідеологічним. Виняток становить хіба що Соціал-демократична партія А. Атамбекова. Вона хоч і сповідує певну ідеологію, це зібрання колишніх комсомольців і політруків не має особливої популярності в країні, тим паче що соціал-демократичну ідеологію в Киргизстані сповідує більшість партій. Націонал-демократичні партії, такі як Еркіндік (“Свобода”) чи Народний рух, очолюваний нинішнім президентом К. Бакієвим, надають перевагу відновленню системи національних цінностей.

Більшість місць у нинішньому парламенті належить проакаєвським силам — руху “Алга, Киргизстан” (“Вперед, Киргизстан”), який очолювала фактично Беремет Акаєва, та руху “Акийкат” (“Справедливість”), передвиборні програми яких ґрунтувалися на досягненнях режиму Акаєва. Щодо політичних сил, що прийшли до влади в результаті “Тюльпанової революції”, більшість з них є вихідцями з Демократичного руху Киргизстану, що контролював парламенту у 1990–1994 рр. До таких сил, зокрема, належить Партія Гідності колишнього прем’єра Ф. Кулова, що є популярною на базовій для Акаєва Півночі, особливо серед російськомовної меншості. Значний внесок у перемогу демократичних сил зробили Народний рух президента К. Бакієва та створена під впливом Помаранчевої революції в Україні партія Ата-Журт (“Щаслива Батьківщина”) Рози Отунбаєвої.

Як відомо, події, що відбулися 24 березня 2005 р. на площі Ала-Тоо в столиці Киргизстану Бішкеку, деякі аналітики та політологи назвали революцією, інші — черговим путчем на просторах СНД, інспірованим США. Як би там не було, події 24 березня поставили Центральну Азію в центр уваги світової громадськості та геополітичних гравців.

За час, що минув після революції, киргизи напевно вже неодноразово переймалися запитанням: а чи стало жити краще, ніж при А. Акаєві? Нашвидкуруч проведені вибори президента, під час яких перемогу отримав Курманбек Бакієв, привели до влади людей, які виявилися неготовими дати народу реальні зміни. Усі старі болячки миттєво вилізли назовні — корупція, беззаконня, захоплення землі, переділ власності, силове усунення опонентів, розкол країни на пів-

ніч і південь. Усе, з чим режим Акаєва хоч якось міг впоратися або принаймні ховав від людських очей, тепер стало нормою життя.

За час, що минув від березня 2005 р., коли з країни втік президент А. Акаєв і влада перейшла до опозиційних йому сил, політичний спокій у країні залишався нетривалим — у перемігших революціонерів щоразу знаходилися причини для конфліктів. Нове різке загострення протистояння влади і її опонентів розпочалося 2 листопада 2006 р. масовими акціями протесту опозиції. Воно стало бурхливим, але цілком логічним завершенням постреволуційного процесу політичної трансформації, а саме конституційної реформи. Ще 2005 р. після зміни режиму на владному олімпі країни розгорнулася дискусія про систему державного устрою. Акаєвська конституція 1993 р., як говорилося тоді, створила умови для узурпації влади главою держави та його сімейним кланом. Як зазначав колишній голова уряду країни Ф. Кулов, стара конституція, “згвалтована поправками... під потреби конкретної людини та конкретної сім’ї”, залишала шлях до всевладдя К. Бакієва тією самою мірою, що й для вигнаного Акаєва. Обвинувачення в тому, що влада уражена “сімейністю, корупцією, клановістю і трайбалізмом”, тепер висувують і нинішньому президенту.

У вересні 2006 р. на обговорення громадськості були винесені три проекти конституції, створені комісією депутата А. Бекназарова, які закріплювали б відповідно президентську, президентсько-парламентську та парламентську форму правління. Опозиція виступила з пропозицією взяти за основу проект конституції, затверджений першою конституційною нарадою постреволуційного Киргизстану 2005 р. Над його доопрацюванням розпочали роботу в парламенті депутатські групи (парламент, як відомо, в більшості своїй залишився проакаєвським).

Спроби К. Бакієва почати діалог ні до чого не привели, і, як наслідок, 2 листопада 2006 р. опозиція вивела на вулиці своїх прибічників. Президент спробував було виграти час, попросивши відстрочку до 6 листопада, щоб внести в парламент свій варіант конституції, проте цей документ не задовольнив опозиційних лідерів, і вже ввечері 7 листопада вони почали збирати підписи депутатів під своїм проектом, передаючи всі повноваження установчим зборам. Саме в рамках цього органу й народився компроміс.

Було обрано змішану парламентсько-президентську модель, хоча аналіз тексту показує, що президент не тільки не втратив багатьох своїх повноважень, а навіть, навпаки, у питанні, наприклад, відстав-

ки міністрів отримав додаткові права. Він також домігся ускладнення процедури імпічменту глави держави. Водночас основою компромісу стало те, що президент і спікер залишаться на своїх посадах до закінчення конституційних повноважень. Парламент, своєю чергою, буде збільшений чисельно до 90 депутатів, і половина його складу обирається на пропорційній партійній основі.

Новий текст конституції проголосований парламентом 8 листопада 2006 р., а вже наступного дня його підписав президент Киргизстану К. Бакієв. Ухвалення нової конституції не зняло проблеми життєздатності владної команди, що прийшла на зміну А. Акаєву навесні 2005 р. Перед нею, як і раніше, стоять проблеми подолання клановості, корупції, бідності, сповзання Киргизстану до категорії виробників і торговців наркотиками. Головним завданням залишається проблема створення сучасної, єдиної киргизької нації.

10.3. Особливості сучасного економічного розвитку Республіки Киргизстан

Економіка Киргизстану після розпаду СРСР опинилася у стані кризи, оскільки була значною мірою інтегрована до загальносоюзної економіки. У 1990 р. близько 98 % загального експорту і 73 % імпорту припадало на республіки колишнього Союзу. Експортувались кольорові метали і мінерали (золото і ртуть), шерстяні вироби, продукція сільського господарства і харчової галузі, електроенергія, електротовари. Основними статтями імпорту були газ і нафтопродукти, кольорові метали, продукція хімічної і фармацевтичної промисловості, обладнання, папір і лісоматеріали, будівельні матеріали (крім цементу), продукти харчування.

В економічному плані Киргизстан був однією з найбідніших республік СРСР, а економіка республіки значною мірою ґрунтувалася на субсидіях із союзного бюджету. Тільки прямі субсидії становили більше третини доходів її бюджету. Втім, проголошуючи у вересні 1991 р. незалежність республіки, її президент Аскар Акаєв заявив, що країна піде західним шляхом розвитку, а за основу візьме американську модель. Заявивши таке, А. Акаєв швидко розпочав ринкові перетворення в Киргизстані і упродовж 1990-х років встиг досить багато зробити в цьому плані.

У Киргизії було введено національну валюту — сом, який шляхом проведення жорсткої грошової та бюджетної політики вдалося

втримати від гіперінфляції (в середині 90-х років інфляція становила в Киргизії лише 0,2 %). У 1996 р. киргизський уряд, керуючись проголошеною президентом західною економічною моделлю розвитку держави, здійснив лібералізацію економіки. Більшість цін, серед іншого на хліб, стали вільними, було скасовано практично всі дотації, зникли державні замовлення.

На відміну від інших країн СНД, Киргизстан скасував адміністративне експортне регулювання і відмовився від підвищення імпортного мита; усе це зробило його досить цікавим прикладом країни зі справді вільною торгівлею та конвертованою валютою. Зрозуміло, що й киргизька модель приватизації нагадувала найсміливіші та була подібна до чеської.

Киргизька практика дала можливість здійснювати як швидку приватизацію, так і ринкову реструктуризацію приватизованих підприємств. Приватизація підприємств відбувалася за такою схемою: 5 % безкоштовно передається трудовим колективам, 25 % продається на купонних аукціонах і 70 % — за гроші на конкурентних засадах. У різних районах республіки у приватні руки було передано від 60 до 95 % усіх об'єктів торгівлі та побутового обслуговування населення. Киргизькою Конституцією передбачено право приватної власності на землю.

Досягненням авторів ринкових перетворень в Киргизстані стало проведення банківської реформи, що сприяла створенню дворівневої банківської системи та ліберальної політики ліцензування нових банків. В результаті згаданої реформи Національному банку була забезпечена реальна незалежність від уряду та парламенту.

Подібні безкомпромісні ліберально-демократичні реформи А. Акаєва знайшли розуміння та підтримку на Заході. Під час візиту до США у липні 1997 р. президента Акаєва Киргизія підписала угоду з Міжнародним валютним фондом (МВФ) про збільшення кредитування киргизької економіки до 130 млн дол., а із Світовим банком (СБ) — про співробітництво за 13 головними проектами на суму 264 млн доларів.

Основними інвесторами киргизької економіки у 1990-х роках виступили: Канада (31,1 % від усіх іноземних інвестицій), Туреччина (25 %), Великобританія (13,2 %), США (9 %), Німеччина (6,9 %), Італія (2,9 %), Малайзія (2,5 %), Росія (1,4 %), Казахстан (1,4 %), Лівія (1,4 %). Іноземні запозичення значно збільшили зовнішній борг Кир-

гизстану (у 1998 р. він становив 1,5 млрд дол. США), на обслуговування якого витрачалось 45–50 % усіх грошових доходів республіки.

Вироблена в республіці промислова продукція (в основному, золото і електроенергія) наприкінці 1990-х років експортувалась переважно в Німеччину, Росію, Казахстан, Узбекистан, Китай, Таджикистан, Білорусь. Як і в радянський період історії, Киргизстан імпортує нафту і природний газ, машини і обладнання, продовольство. Основними імпортерами є Росія, Казахстан, США, ФРН, Узбекистан, Китай.

Основа економіки Киргизстану — сільське господарство (у сільській місцевості проживає 61 % населення, в одній лише родючій Ферганській долині, що обіймає 15 % киргизької території, мешкає 55 % населення держави). 44 % земельних угідь Киргизстану — це пасовища. Основна галузь тваринництва — вівчарство. За поголів'ям овець — 3,3 млн голів — і за виробництвом шерсті — 11 тис. т щорічно — країна посідає третє місце в СНД.

Шерсть є однією з основних статей киргизького експорту. Окрім шерсті, на світовому ринку користуються попитом такі унікальні продукти, як гірський мед, м'ясо яка, мінеральні води, сухий кумис тощо. Киргизстан має найбільші у світі зарості дикого грецького горіха, що має більшу цінність, ніж окультурені сорти. З Киргизстану в РФ, Казахстан, Узбекистан традиційно вивозять овочі, плоди, ягоди, тютюн, шерсть, бавовну, м'ясо. Також Киргизстан експортує електроенергію до сусідніх країн: за обсягом її експорту Киргизстан посідає друге місце в СНД після Росії.

У Киргизстані практично немає власних нафти і газу. Загальний видобуток наприкінці 1990-х років становив всього 80 тис. т нафти і близько 25 млн куб. м газу. Однак у 1996 р. за допомогою канадської фірми введено в експлуатацію перший у Киргизстані сучасний нафтопереробний завод, здатний переробляти 500 тис. т нафти на рік.

Однією з найболючіших проблем у Киргизстані є великий рівень безробіття: навесні 1999 р. на одне вакантне місце претендував 41 безробітний. Цей надлишок трудових ресурсів не може бути спрямований до Узбекистану, Таджикистану чи КНР, які мають схожі проблеми. Найбільш реальною є міграція киргизького працездатного населення до Росії і Казахстану.

Крім того, Киргизстан залишається доволі бідною країною: на середину 1999 р. доходи 70 % жителів Киргизстану були нижчими від прожиткового мінімуму. Середня зарплата у Киргизстані станом на

лютий 1998 р. становила 38 дол. США (в Росії — 166, Казахстані — 118, Білорусі — 105, Узбекистані — 55, Таджикистані — 9 дол. США). Попри це, на кінець 1990-х років киргизька економіка завдяки створенню і розвитку ринкової інфраструктури, перетворенню форм власності на основі роздержавлення і приватизації, аграрній реформі і залученню іноземних інвестицій досягла макроекономічної стабільності.

10.4. Геополітичне становище та зовнішня політика Киргизстану

Киргизстан входить до низки міжнародних політичних та економічних організацій, у тому числі до ООН, ВТО, СНД тощо. Разом з РФ, Білорусією, Казахстаном і Таджикистаном Киргизстан є членом Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС), водночас Киргизстан є членом Центрально-Азійського союзу, до якого також входять Узбекистан, Казахстан і Таджикистан, крім того, Киргизстан — член Договору про колективну оборону СНД 1992 р. Киргизько-українські міждержавні відносини регулюються Договором про дружбу і співробітництво від 19 червня 1996 р.

Зростання іноземних інвестицій в економіку Киргизстану свідчить про неабияку зацікавленість Заходу і, зокрема, США у цій невеликій колишній радянській республіці. Для США Киргизія є геополітичним простором, який розцінюється як плацдарм, що врівноважує Китай та Росію — дві країни з комуністичним минулим. Сьогодні великий західний бізнес впевнено почувається у Киргизії. У золотодобувній промисловості працюють канадські фірми, а розвідку кольорових та рідкоземельних металів ведуть американські компанії. Залізниці, теплокомунікації (чого вартий один тільки проект трансконтинентальної транспортної магістралі Франкфурт-на-Майні — Шанхай, так званий ТРАСЕСА), текстильне виробництво, банківську справу, причому не тільки в Киргизії, але й у сусідніх республіках, контролює Німеччина.

Таке активне західне економічне просування зумовлене тією важливою політичною роллю, що її має відігравати Киргизія та й загалом уся Середня Азія у майбутньому згідно з розрахунками західних, передусім американських, політиків. Як заявив у своїй доповіді сенатор Сем Браунбек, “США мають так перебудувати свою політику в центральноазійському регіоні, щоб вона якомога менше була орієнтована на Росію, а натомість допомогла народам уздовж Шовкового шляху

зміцнити зв'язки між собою та Заходом” і “забезпечити американські компанії, що вже зробили вкладення капіталу в регіоні”.

Одним з виявів реалізації подібного політичного курсу є співробітництво Киргизії з НАТО, що дедалі міцнішає. Навесні 1997 р. керівник альянсу Х. Солана здійснив велику подорож державами Середньої Азії, побувавши і в Бішкеку. У червні того ж року в американській Луїзіані відбулися навчання “Кооператив нагетт-97” за участю 2 тисяч військовослужбовців з Туреччини, Молдови, України, а також Казахстану, Узбекистану і Киргизії. А вже у вересні 1997 р. на території Узбекистану відбулися справді безпрецедентні навчання, в яких взяли участь вояки США, Росії, Туреччини, Латвії, Грузії, Казахстану, Узбекистану та Киргизії. Понад те, киргизьких військових не лише запрошують на спільні навчання, але й готують у Європейському центрі стратегічних досліджень та військової економіки ім. Маршалла.

Утім, геополітичне положення Киргизії — якраз посередині Шовкового шляху — робить її точкою перетинання та зіткнення інтересів як Заходу, так і азійських “тигрів”, що також прагнуть потрапити на середньоазійські ринки. Останнє безперечно відкриває для киргизької дипломатії додатковий вектор партнерства і співробітництва.

Після візиту киргизького прем'єр-міністра до Маніли (Філіппіни) 1997 р. Азійський банк вирішив надати Бішкекову 200 млн дол. кредитів. Під час візиту 1997 р. А. Акаєва до Сеула (Південно-Корейська Республіка) було парафоровано угоди про надання Киргизії кредитів, обопільне сприяння та захист інвестицій і будівництво на її території автомобільних заводів. Чи не найголовнішим донором республіки стала Японія, що надає Бішкеку щороку 60 млн дол. за програмою “Офіційна допомога розвитку”. Окрім цього, Японія здійснює реконструкцію Бішкекського аеропорту та автомагістралі Бішкек — Ош. Вартість останнього проекту сягає більш ніж 450 млн доларів.

Але справжнім конкурентом західних держав в Киргизії є, безперечно, Китай. Для зв'язку власної економіки з європейськими ринками Китай не менше Киргизії зацікавлений у прокладанні широтних трансконтинентальних транспортних шляхів через територію останньої. Завдяки наполегливим зусиллям китайців було відкрито автомагістраль Андіжан — Ош — Саратиш-Іркештан, що з'єднує Узбекистан і Киргизію з Китаєм; тоді ж було розпочато будівництво залізничної магістралі Андіжан — Ош — Кашгар, що має стати початком відроджуваного “Великого шовкового шляху” зі Сходу на Захід.

Очевидно, Китай має і політичні причини, які зумовлюють його небайдуже ставлення до подій у його середньоазійських сусідів. Головною є недопущення підтримки чи поширення з боку або ж з території Киргизії та Казахстану пантюркістської пропаганди в Синцзян-Уйгурському автономному районі КНР. З огляду на зазначене китайсько-киргизьке співробітництво розвивається динамічно у багатьох сферах. Вже 30 % спільних підприємств в республіці є китайськими, дві сусідні країни підписали угоду про двостороннє військово-технічне співробітництво.

Незважаючи на перелічені світові орієнтири киргизької політики, великого значення надається пріоритетності регіональних зв'язків. До речі, Киргизстан вважає найперспективнішою формою економічної інтеграції створення локальних угруповань держав, оскільки ці процеси в рамках СНД загалом ускладнені суттєвою диференціацією рівнів їхнього економічного розвитку, перебігу та спрямування здійснюваних реформ. Створення регіональних об'єднань економічно малопотужних держав з метою спільного використання їхнього потенціалу республіка розглядає як необхідну умову для встановлення і справді рівноправних відносин з економічно сильними країнами СНД.

Бішкек уклав з Казахстаном та Узбекистаном тристоронні угоди, що передбачають співробітництво в економічній, гуманітарній та військовій сферах. Згадані угоди спрямовані на створення єдиного економічного простору цих трьох держав. У січні 1997 р. було підписано Договір про вічну дружбу Республіки Казахстан, Киргизької Республіки та Республіки Узбекистан, що є безпрецедентним у міжнародній практиці.

Киргизстан приєднався до митного союзу Російської Федерації, Республіки Білорусь і Республіки Казахстан та Договору про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах і всебічне зближення між згаданими країнами (29 березня 1996 р.).

Казахстан та Росія (з огляду на залежність від її енергетичних ресурсів та зав'язаність промислового потенціалу Киргизії на промисловості та ринку збуту Росії) є головними регіональними партнерами Бішкека. Причому значення російського чинника дедалі зростає. Річ у тім, що останнім часом прикметною рисою киргизької держави є балансування на межі жорсткої кризи у її внутрішньополітичному та зовнішньополітичному розвитку.

10.5. Етнодемографічна ситуація, культура та релігія Киргизстану

Господарський уклад, торговельно-економічні та політичні відносини, менталітет жителів півдня Киргизстану формувалися навколо етнічно переважно узбецької Ферганської долини, жителів півночі — навколо Чуйської — з чималим слов'янським населенням. Водночас різним є вплив ісламу на жителів країни. І сьогодні більшість жителів півночі є або атеїстами, або не вважають своїм нагальним обов'язком відвідувати мечеть.

Південь пережив ісламське духовне відродження переважно під впливом ісламського відродження в Узбекистані в 1990–1992 рр., зупиненого там президентом Ісламом Карімовим. На півдні різко зросла кількість мечетей і, відповідно, пропагандистів чистого ісламу. Слід зазначити, що узбецька національна меншина Киргизстану, яка на Півдні становить ледь не більшість населення, сприйнятливіша до цінностей ісламського відродження, ніж місцеві киргизи.

Різниця у сприйнятті ісламу киргизами на півдні та півночі не така велика, як різниця в економічному розвитку двох регіонів. Жителі півдня Киргизстану вважають, що їх сільськогосподарський регіон годує північ, де й нині більшість промислових підприємств не працює. Хоча це очевидне перебільшення. На півночі Киргизстану сільське господарство за рахунок зрошення перебуває на більш високому рівні, а Таласька і Чуйська долини забезпечують виробництво більшої частини продукції тваринництва. Південь значно випереджає північ лише за виробництвом бавовни. У Бішкеку сконцентрована велика кількість підприємств кольорової металургії, машинобудування, легкої промисловості. Значна частина з них не працює, але саме вони становлять потенціал для індустріального розвитку Киргизстану. Іссік-Кульська область є центром туризму в Центральній Азії, а Наринська область постачає республіці більшу частину гідроенергії.

Перебільшенням, а точніше результатом пропаганди є твердження, що на півдні, окрім сільського господарства, нічого немає. Південь справді відстав в економічному розвитку від півночі, але, окрім того, що цей регіон багатий на земельні ресурси, тут містяться гірничі підприємства з видобутку кольорових металів та вугілля, без яких промисловості на півночі велося б сутужно. Тут же розташовані найбільші в країні гідроелектростанції, а Ош є найбільшим центром легкої

промисловості. Отже, регіони Киргизстану один без одного існувати просто неспроможні, хоча й різняться за рівнем розвитку.

Киргизстан — багатонаціональна республіка. У 1989 р. питома вага росіян (їх налічувалось 920 тис. осіб) у структурі населення Киргизстану була однією з найвищих, а в центральноазійському регіоні — 21,5 % (для порівняння в Туркменії — 9,5 %, Узбекистані — 8,4 %, Таджикистані — 7,6 %). Станом на 1997 р. киргизів проживало 2837 тис. осіб (61 %), росіян — 681 тис. осіб (бл. 15 %), третім за чисельністю етносом були узбеки — 666,3 тис. осіб (бл. 14 %), а 2001 р. вже росіяни стали третім за чисельністю етносом Киргизстану (600 тис. осіб). Попри те, що Киргизстан називали “найбільш вільною і демократичною країною у Середній Азії, тільки у 1991–1993 рр. Киргизстан залишило 244 тис. осіб, і виїхали вони в першу чергу до Росії.

1999 р. було проведено перший національний перепис населення. За час, що минув від останнього загальносоюзного перепису 1989 р., населення Киргизстану зросло на 562 тис. осіб, або на 13 %. За природним приростом населення Киргизстан посідає друге місце в СНД після Узбекистану. Загальна кількість киргизів близько 3 млн осіб, узбеки — нині другий за чисельністю етнос в республіці, проживають переважно в південних районах країни, росіяни — переважно у великих містах, а також на півночі і сході країни, дунгани і уйгури проживають здебільшого в Чуйській області. Міське населення — 35 %. Всього у Киргизстані 18 міст, найбільші — Бішкек (бл. 790 тис. осіб), Ош (250 тис. осіб), Джалалабад (79 тис. осіб).

Киргизи (самоназва — “киргиз”) розмовляють киргизькою мовою, що належить до північно-східної тюркської групи алтайської мовної сім’ї. Розрізняють північну й південну групу діалектів. Спочатку киргизька писемність ґрунтувалась на арабському алфавіті, у 1926 р. її було переведено на латинський алфавіт, що 1940 р. був замінений кирилицею. У 1992 р. уряд Киргизстану оголосив перехід на латинський алфавіт, однак через фінансові труднощі цей процес уповільнився. Уйгури й узбеки розмовляють мовами тюркської групи, дунгани — на одній з мов китайської групи китайсько-тибетської мовної сім’ї. Киргизька мова є державною, а російська другою офіційною.

Більшість киргизів, інших тюркомовних народів і дунгани сповідують іслам сунітського толку. Роль релігії в житті суспільства поступово зростає. З кінця 1980-х років активно відбудовуються мечеті: якщо у 1950–1970-х роках у Киргизії діючими були 33 мечеті, то нині

їх понад тисячу. У м. Ош міститься резиденція духовного глави киргизьких мусульман — казіколона.

Про минуле киргизького народу, його героїв розповідає відомий і грандіозний за своїм обсягом (500 тис. віршованих рядків) епос “Манас”. Зміст цього епічного твору передають із покоління в покоління так звані манасчі, що належать до найшанованіших людей суспільства. Популярною є також творчість поетів-імпровізаторів — акинів. Розвивається й сучасна література, гордістю якої є Чингіз Айтматов.

У Киргизстані доволі багато пам'яток старовини. У столиці країни, що є одночасно центром Чуйської області — Бішкеку, — збереглися залишки фортеці Джуль, що в IV–VII ст. входила до системи торговельних міст Великого Шовкового шляху. На околицях столиці розташовані найвідоміше в Киргизстані середньовічне городище Бурана з мінаретом (“Башта Бурана” XI ст.), городище Ак-Бешим (до XII ст.) із залишками цитаделі та буддійських храмів. У стародавньому місті Ош, вік якого близько 3000 років, на вершині гори Сулейман-тоо зростають іщі поклонялись Мітрі, згодом там молився ісламський пророк Сулейман. В Оші мешкав засновник держави Великих Моголів, завойовник Індії імператор Бабур. Збереглися або були відновлені мавзолей Асаф-ібн-Бурхія (XI–XVII ст.), мечеть Рават-Абдуллахана (XVII–XVIII ст.), будиночок Бабура на Сулейман-тоо. Одне з найдавніших міст Киргизстану — Узген (відомий з II ст. до н. е.), що був важливим перевалочним пунктом з Середньої Азії в Кашгарію, вважається однією зі столиць держави Караханідів (X–XII ст.).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Вкажіть на особливості історичної долі й етногенезу Киргизстану.
2. Схарактеризуйте сучасні політичні та економічні процеси в республіці. В чому полягає причина протистояння Півночі й Півдня держави?
3. Проаналізуйте основні напрями зовнішньої політики Киргизстану. Як наявність значних водних ресурсів у Киргизії впливає на її відносини з сусідніми державами?

РЕСПУБЛІКА УЗБЕКИСТАН

Республіка Узбекистан: загальні відомості

Територія — 447,4 тис. кв. км

Населення — 25,16 млн осіб (2001 р.)

Столиця — Ташкент (2,2 млн осіб)

Державний устрій — президентська республіка

Адміністративний поділ — 12 областей і Республіка Каракалпакстан

Національний склад: узбеки (понад 75 %), росіяни (7,4 %), таджики (4,7 %), казахи (4,1 %), татари (2,4 %), каракалпаки (2,1 %), українці (0,6 %), інші (3,7 %)

Мова — узбецька (державна)

Релігія — іслам

Середня тривалість життя — 64 роки

Народжуваність — 2,6 %, смертність — 0,8 %

Грошова одиниця — сум

ВВП на душу населення — 950 дол. США (2001 р.)

11.1. Географічне розташування та історичне минуле Республіки Узбекистан

Узбекистан займає середнє положення в центральноазійському регіоні. Країна розташована в межиріччі Сирдар'ї і Амудар'ї з північного заходу на південний схід. Північно-західний і північний кордони з Казахстаном проходять пустинними районами, на сході і південному сході, в гірській частині Узбекистан межує з Киргизстаном і Таджикистаном, на півдні проходить кордон з Афганістаном, на південному заході — з Туркменістаном. Майже 4/5 території Узбе-

кистану — рівнини, лише на крайньому сході місцевість гориста (найвища вершина — 4633 м).

У сиву давнину територія Узбекистану входила до складу таких рабовласницьких держав, як Бактрія (середня й верхня течія Амудар'ї), Хорезм (нижня течія Амудар'ї), Маргіана (по течії річки Мургаб) і Согдіана (в басейні річок Зеравшану та Кашкадар'ї), котрі виникли ще в VII–VI ст. до н. е. Після завоювання цих держав військами перського царя Кира в середині VI ст. до н. е. увесь середньоазійський регіон був поділений на сатрапії — територіально-адміністративні одиниці, створені для управління завойованими народами.

У 329 р. до н. е. до Бактрії вступила армія Александра Македонського, яка завоювала всю Середню Азію, знищуючи населення і руйнуючи міста. Попри негативні наслідки, що їх несли для народів Середньої Азії завоювання Александра Македонського, саме в цей час посилюється економічна й політична взаємодія між окремими областями, зміцнилися зв'язки Середньої Азії з Середземномор'ям, розвивається еллінізація Сходу. Після смерті завойовника у 323 р. до н. е. середньоазійські області увійшли до складу держави його полководця — Селевка I, але в середині III ст. до н. е. вони відокремилися й стали центром Греко-Бактрійського царства — однієї з високорозвинених держав того часу.

З розгромом Греко-Бактрійського царства кочівниками близько 140–130 рр. до н. е. одне з князівств, що утворилися на його території, стало осердям Кушанського царства. У період свого розквіту воно, крім Середньої Азії, включало території сучасного Афганістану, Пакистану, Північної Індії й, можливо, Сінцзяну, але в IV ст. н. е. розпалося на кілька ворогуючих державних утворень.

У IV–V ст. у Середній Азії панувала політична роздробленість, коли на просторі між Каспієм і Сирдар'єю налічувалось біля тридцяти незалежних князівств, що, в свою чергу, поділялися на велику кількість дрібніших володінь. Це значно полегшувало здійснення вторгнень кочівникам. У V ст. ефталіти (“білі гуни”), розгромивши іранські війська Сасанідів, заволоділи Середньою Азією. У 60-ті роки VI ст. уся Середня Азія і Казахстан опинилися під владою Тюркського каганату, що проіснував до початку VII ст. і розпався на Східний та Західний, котрі зникли з політичної карти у 40-ві роки наступного століття. В міру того, як влада Західного Тюркського каганату над захопленими землями слабнула, відбувалося активне просування в Середню Азію арабів. У 651 р. вони оволоділи Мервським оазисом

(сучасне м. Марі в Туркменістані), а на початку наступного століття взяли під контроль увесь регіон.

У 875 р. на уламках Арабського халіфату виникла нова держава під владою місцевої таджицької династії Саманідів. Вона вела свій родовід від великого феодала Саман-худата, сини якого в нагороду за службу халіфу отримали в управління важливі провінції Мавераннахру. В період свого розквіту в I пол. X ст. держава Саманідів зі столицею в Бухарі, крім Мавераннахра, включала також Північний і Східний Іран, а Хорезм, Решт, Газні та інші міста перебували у васальній залежності від неї. Опорою влади Саманідів була їх особиста гвардія, створена з молодих рабів, а керівництво державою зосереджувалося в центральних органах — десяти диванах (міністерствах) на чолі з великим візиром.

У 999 р. держава Саманідів впала під ударами тюркських племен карлуків, що вдерлися із Семиріччя й об'єдналися під владою династії Караханідів. Але могутність сельджуцького султанату виявилася такою ж нетривкою, як і решти держав Середньої Азії, що трималися на війсьній силі. На початку XII ст. в султанаті спалахнула боротьба за владу, а в 1141 р. під Самаркандом сельджуки зазнали нищівної поразки від центральноазійських монгольських кочовиків каракитаїв. Щоправда, нові завойовники не змінили місцевих порядків, а обклали населення великою даниною й перетворили великих феодалів на своїх васалів. За таких умов центр державно-політичного життя Середньої Азії змістився до віддаленого від каракитайських кочів'їв Хорезму, чий правитель — Хорезмшах Текеш — наприкінці XII ст. дав відсіч і сельджукам, і каракитаям.

Його син Мухамед (1200–1220), використовуючи феодальну роздробленість регіону, завершив створення величезної держави, котра, однак, не відзначалася внутрішньою міцністю. До того ж суперечки Мухамеда з багдадським халіфом позбавили першого підтримки з боку мусульманського духовенства, а найманого війська, що було опорою влади Хорезмшаха, було недостатньо для відбиття можливого удару кочівників, що й довели згодом монголо-татари. В результаті їх завойовницьких походів у першій половині XIII ст. територія Середньої Азії й Казахстану виявилася поділеною між улусами (спадковими володіннями) старшого сина Чингісхана — Джучі (Хорезм, Центральний і Західний Казахстан), іншого його сина — Чагатая (Семиріччя і Мавераннахр) і онука — Хулагу (Туркменія).

У 30-х роках XIV ст. в Хорасані (північно-східна частина сучасного Ірану, південь Туркменістану й північно-західний Афганістан) спалахнуло велике повстання селян, ремісників і рабів, спрямоване проти влади кочової монгольської й тюркської аристократії, що отримало назву руху сербедарів (у перекладі з перської — вішалники, приречені). Очолили його дрібні землевласники, яким вдалося створити власну державу, що проіснувала 45 років. Сербедари знизили і скасували частину податків, тому їхній рух поступово поширився й на Мавераннахр, де в 1365 р. під Самаркандом повсталі завдали поразки війську правителя Моголістану. Місцевих сербедарів очолювали Абу Бекр Келеві й Маулана-заде.

Однак після того як середньоазійська знать на своєму з'їзді в 1370 р. проголосила верховним правителем барласького еміра (князя) Тимура, повстання було невдовзі придушене, а столицею відродженої монгольської держави став Самарканд. Щоправда, Тимур (чи Тамерлан за європейськими джерелами, від перської вислову “Тимурлені” — кульгавий Тимур) не належав до династії Чингісидів, а тому не міг проголосити себе ханом. Тоді з численних спадкоємців Чингісхана він вибрав царевича Суюргатмиша й посадив того на трон. Роль “хана” зводилася до присутності поряд із всесильним Тимуром на сусідньому престолі під час офіційних церемоній, чеканки його імені на монетах та вихвалянні у святкових молитвах.

Об'єднавши під своєю владою Чагатайський улус, Тимур припинив емірські міжусобиці й утворив сильну державу, могутню армію та розпочав зовнішні завоювання. Першою його жертвою став Хорезм. Після п'яти походів, щоб викоринити спротив місцевих жителів, емір наказав виселити їх до Самарканда, столицю краю — Ургенч — зруйнувати, а її місце засіяти ячменем. Така ж сумна доля чекала золотоординські міста, Тимур тричі завдавав ударів хану Тохтамишу, і хоча не приєднав його володіння до своїх, але пограбував їх і знесилив. Торговельні шляхи, що пролягали територією Золотої Орди, змістилися на південь — у землі, підвладні Тимуру.

Незліченні лиха жорстокий завойовник приніс народам Закавказзя, куди він здійснив п'ять спустошливих походів. Після проведених один за другим трирічного, п'ятирічного і семирічного походів-нашесть Тимур підкорив Іран і розпочав боротьбу з молодого Османською державою. У 1402 р. під Анкарою він розгромив і полонив турецького султана Баязида, що на півстоліття відсунуло завоювання турками-османами Візантії. На сході Тимур захопив Делійський сул-

танат, але під час походу на чолі 200-тисячного війська в Китай на початку 1405 р. помер.

У цих війнах Тимур і його полководці нерідко виявляли виняткову безжалісність до мешканців тих міст, які чинили опір. Тисячі людей живцем вони ховали в ровах або складали в піраміди, просякнуті глиною і щабнем, на центральних площах височіли багатометрові башти з відрубаних голів. В Індії Тимур за один день наказав стратити 100 тис. полонених. Грабуючи завойовані країни й вивозячи з них найталановитіших ремісників, будівельників, найавторитетніших учених і богословів, Тимур прагнув зробити міста Мавераннахра, й передусім Самарканд, осередком величі й розкоші. Селища в околицях столиці були названі іменами найбільших міст Сходу (Миср — Каїр, Димишк — Дамаск, Багдад, Шираз), що, на думку правителя, мало відбити їхню мізерність порівняно із Самаркандом. У самому Самарканді повним ходом велось будівництво розкішних палаців, мечетей і мавзолеїв, що сприяло розвитку ремесла в середньоазійських містах та розширенню торгівлі.

Однак створена жорстоким завойовником з різних земель із неоднаковим рівнем економічного розвитку держава відразу ж по його смерті розпалася. Лише одного разу, на початку 20-х років XV ст., сину Тимура Шахруху вдалося взяти під контроль майже всю територію батькової імперії. Безпосередньо Мавераннахром з 1409 р. правив старший син Шахруха — Мухаммед Тарагай на прізвисько Улугбек (в 1447 р. він був проголошений главою династії Тимуридів). За правління Улугбека культурне піднесення в Середній Азії сягнуло свого апогею, в Самарканді відкрилася вища школа — медресе, була збудована найкраща на Сході астрономічна обсерваторія, де вчені склали каталог розташування 1018 зірок і таблиці руху Сонця, Місяця та планет. Самаркандський папір і малиновий оксамит користувались великим попитом в багатьох країнах. Владу Улугбека змушений був визнати навіть Моголістан, але наукова діяльність правителя викликала невдоволення серед духовенства, і в жовтні 1449 р. він був убитий за згоди власного сина.

Зі смертю Улугбека в Середній Азії знову спалахнули міжусобні феодальні війни, що закінчилися лише в 1469 р., коли Султан-Хусейну з дому Тимуридів вдалося об'єднати більшу частину регіону. Основу економіки держави Султан-Хусейна (1469–1506) становило зрошувальне землеробство і високорозвинуте ремісничє виробництво. Праця феодально залежного селянства широко використовувала-

лася також на будівництві міських укріплень, доріг, фортець, палаців, мостів тощо.

На початку XVI ст. з півночі на державу Тимуридів напало об'єднання дешт-і-кипчацьких узбецьких племен на чолі з Мухаммедом Шейбані (1451–1510). Упродовж кількох років узбеки оволоділи Мавераннахром, Хорезмом і перейшли Амудар'ю, але в 1510 р. зазнали поразки під Мервом від іранських військ Ісмаїла I. Попри це, узбеки утримали практично усі завойовані території, поширивши свій вплив ще й на центральний і північно-східний Туркменистан і на більшість територій, населених таджиками. Успіхи кочових узбеків пояснювалися мовною й релігійною близькістю з підкореними ними народами, а також їхніми давніми економічними зв'язками з місцевим осілим населенням, слабкістю економічної бази держави Тимуридів і гострим невдоволенням населення їхнім владарюванням. Поступово етнічна назва “узбек” передалася виниклій ще задовго до приходу кочових узбеків спорідненій їм за мовою тюркській народності середньоазійського Межиріччя. Вчені вважають, що узбецька народність набагато старіша від своєї назви і бере свій початок в IV–V ст. н. е.

Окремими областями держави Шейбанідів правили члени ханської династії, що спорадично боролися за владу між собою. Внаслідок цього, у 30-ті роки XVI ст. відпала й перетворилась на самостійне ханство Ташкентська область, те ж саме сталося і з Хорезмом. Але Абдуллі-хану II (1557–1598), який у 1583 р. проголосив себе ханом усіх узбеків, вдалося централізувати державне управління, повернути Хорезм і туркменські землі, підпорядкувати собі найстаріші землеробські райони Середньої Азії з містами Балхом, Гератом, Самаркандом, Ташкентом. Столиця держави Шейбанідів була перенесена з Самарканда до Бухари.

Із середини XVII й до кінця XVIII ст. внутрішньополітична ситуація в Середній Азії залишалася нестабільною, оскільки феодальні війни між Бухарським і Хівинським ханствами за земельні й водні ресурси набули небаченої гостроти. Від них серйозно постраждала іригаційна система, чимало поливних земель було занедбано, різко скоротилось шовківництво і виробництво шовкових тканин, зменшилась кількість ремісників, була порушена безпека торговельних шляхів. Це в свою чергу призвело до значного скорочення зовнішньої й транзитної торгівлі. Війни і міжусобиці, що супроводжувалися захопленням мас полонених, викликали помітне зростання работоргівлі та збільшення частки рабів у феодальному господарстві.

На початку XVIII ст. знесилене боротьбою з казахами і Хівією Бухарське ханство розпалося: з-під його влади вийшли Фергана (з 1710 р. на її території почалося формування Кокандського ханства), Ходжент, згодом — Самарканд і Бадахшан. Натомість наприкінці століття політичного піднесення зазнало Ташкентське ханство. Однак султани й еміри, що правили майже самостійно областями та уділами ханств, посилювали стан феодальної роздробленості в Середній Азії.

Такою ситуацією прагнула скористатися міцніюча Російська держава Петра I. У 1717 р. під приводом пошуку торговельних шляхів до Індії й перевірки чуток про золоті розсипи в нижній течії Амудар'ї до Середньої Азії було відряджено добре озброєну шеститисячну експедицію на чолі з кабардинським князем Олександром Бековичем-Черкаським. Справжньою метою князя було схилити хівинського хана до переходу в російське підданство, а бухарського — до васальної залежності від Петра I. Однак правитель Хіви вчасно розгадав справжні наміри “мандрівників” і знищив їх.

Набагато загрозливіша зовнішня небезпека для середньоазійської цивілізації прийшла 1740 р. з півдня, коли самопроголошений шах Ірану Надір Афшар (1688–1747) напав на Туркменистан, Хівинське і Бухарське ханства. Полководці завойовника винищували і наvertали в рабство жителів краю, грабували майно і худобу. Хіва й Бухара змушені були визнати васальну залежність від Надір-шаха, а та частина туркмен, що відмовилася підкоритися, переселилася на Мангишлак та в прикаспійські степи і продовжила боротьбу. Однак у 1747 р. Надір-шах був убитий змовниками, і його держава швидко розпалася, туркменські племена, що тимчасово перейшли на північ, повернулися на батьківщину.

Не закріпившись в центральназійському регіоні на початку XVIII ст., Російська імперія, анексувавши Казахстан і Закавказзя та здобувши вихід до узбережжя Тихого океану, до середини XIX ст. практично оточила Середню Азію і могла приступати до її завоювання. Тим паче що цього нагально вимагала російська промислова буржуазія, яка в умовах низької купівельної спроможності населення імперії і слабого розвитку торгівлі із Західною Європою була вкрай зацікавлена у східних ринках. Значно полегшували завоювання Середньої Азії безперервні династичні чвари, змови, часті дворцеві перевороты, постійні війни між Кокандським і Хівинським ханствами та Бухарським еміратом.

На початку 1864 р. російські війська розпочали наступ на найбільше серед середньоазійських державних утворень — Кокандське ханство і захопили міста Ауліє-Ата, Туркестан і Чимкент, а в травні наступного року — Ташкент. Це дало змогу з'єднати Сирдар'їнську і Сибірську військові укріплені лінії, утворити передову Новококандську лінію й розпочати бойові дії проти Бухари. Населення Північної Киргизії, що потерпало від здирств кокандського хана і китайської адміністрації, добровільно перейшло під владу Росії. На зайнятих територіях Кокандського ханства було створено Туркестанське генерал-губернаторство з центром у Ташкенті.

Спроба бухарського еміра організувати проти Росії газават (священну війну) закінчилася невдачею, і на початку травня 1868 р. російські війська взяли Самарканд та наблизилися до Бухари. Кокандський хан Худояр і Бухарський емір Музаффар-Еддін визнали себе васалами Петербурга і надали російським купцям право безмитної торгівлі. У 1873 р. російські війська розгорнули наступ на Хівинське ханство і оволоділи його столицею, в результаті чого воно теж визнало васальну залежність від Росії. Скориставшись народним повстанням у Кокандському ханстві, Петербург у 1876 р. ліквідував його, а територію приєднав до Туркестанського генерал-губернаторства як Ферганську область.

Ще під час підготовки походу на Хіву на східнокаспійському узбережжі в 1869 р. було засноване місто Красноводськ, яке стало основною базою для подальшого наступу на оазиси туркмен-хліборобів. Кілька років тривала запекла боротьба за оволодіння Ахал-Текінським оазисом та його фортецею Геок-Тепе, й лише після її здобуття туркменські племена почали переходити під владу Росії. До середини 80-х років до складу імперії було включено всі основні землі Туркменії, а в першій половині 90-х років XIX ст. завершилось приєднання Таджикистану. За російсько-британською угодою 1895 р. до васального Росії Бухарського емірату відійшли таджицькі землі на правому березі П'янджу.

Вищі губернські посади на новоприєднаних землях посіли російські чиновники, а волосні та аульні — представники місцевої феодалної знаті. Царські чиновники вважали ці території російською колонією й поводитися відповідно. Хоча, з другого боку, незважаючи на відверто колоніальну грабіжницьку політику царизму, приєднання Середньої Азії до Російської імперії мало й певні позитивні наслідки.

Зокрема, припинилися постійні феодальні війни й міжусобиці, було скасоване рабовласництво, розпочалося будівництво залізниць.

Поштовхом до розгортання національно-визвольної боротьби мусульманських народів Казахстану і Середньої Азії стали події Лютневої (1917) революції в Росії. Розгорталася ця боротьба під впливом ідей ліберального напрямку джадідизму (з арабської — новий метод), в основі якого була ідеологія панісламізму. На початку березня 1917 р. колишні лідери джадідизму Мохамед Карі Абдурашидханов і Мустафа Чокаєв створили в Ташкенті партію “Шура-і-іслам” (з арабської — “Рада ісламу”), котра виступала за національно-релігійну автономію Туркестану на засадах парламентської демократії. Вже з моменту заснування всередині цієї справді масової організації спалахнула боротьба між власне джадідами, що обстоювали інтереси національної буржуазії, та вищим духовенством — улемістами. У червні улемісти вийшли з “Шура-і-іслам” і заснували власну партію — “Шура-і-улема” (з арабської — “Рада духовенства”), що об’єднувала прихильників повного збереження патріархально-феодальних норм у побуті та громадському житті в дусі “чистого ісламізму” й противників будь-яких реформ. Улемісти вимагали відокремлення Туркменистану від Росії й об’єднання всіх мусульман у єдину мусульманську державу під егідою Туреччини.

Однак на заваді цим планам стала російська більшовицька експансія, в результаті якої вже 1920 р. були проголошені Хорезмська і Бухарська народні радянські республіки. Окремою республікою Узбекистан став 27 жовтня 1924 р., а до складу СРСР увійшов у 1925 р. 31 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної ради Узбецької РСР проголосила державну незалежність республіки. Узбецька РСР була перейменована в Республіку Узбекистан. У грудні 1991 р. всенародний референдум підтвердив проголошення Узбекистану незалежною державою.

11.2. Політико-правова система Узбекистану і характеристика сучасних політичних процесів у державі

В Узбекистані практично в повному складі зберегла владу радянська партійно-державна номенклатура, яка завжди була партикулярною, тобто такою, що працювала на свої власні вузькокланові інтереси. Попри те, що номенклатура публічно заявила про відхід від

комунізму як державної ідеології, вона не лише утримала свої позиції в суспільстві в добу незалежності, але й суттєво зміцнила їх.

Від 24 березня 1990 р. президентом країни є Іслам Карімов*. Він же, згідно зі статтею 89 Конституції Узбекистану, прийнятої 8 грудня 1992 р., є главою виконавчої влади. Між іншим, в Конституції Узбекистану не передбачено імпичменту президенту держави, а однопалатний парламент — Олій Мажліс до 2002 р. працював на кшталт парламентів радянської доби, збираючись зазвичай на дводенні сесії для утвердження раніше підготовлених законів. Після проведеного 2002 р. всенародного референдуму та прийняття Олій Мажлісом Конституційного Закону “Про підсумки референдуму та основні принципи організації державної влади”, структуру парламенту було змінено. Створено нижню — Законодавчу палату і верхню палату — Сенат. Також було змінено конституційний термін повноважень Президента РУ з п’ятирічного на семирічний.

Іслам Карімов прийшов до влади як компромісний кандидат на пост першого секретаря ЦК Компартії Узбекистану і президента республіки — на тлі загальної розгубленості традиційних кланів, що не вирішили, як реагувати на антикорупційні репресії, що їх в період перебудови розгорнула Москва. Ослаблення позицій влади миттєво позначилося на загальній ситуації в республіці: уже за часів попередника Карімова, Рафіка Нішанова, відбулася різанина турок-месхетинців у Фергані. Самаркандець Карімов мав стати людиною, котра очолить коаліцію кланів, його віце-президентом став ташкентець Шукурулла Мірсаїдов, однак незабаром після проголошення незалежності президент повернув владу землякам-самаркандцям, які мали міцні позиції

* **Карімов Іслам Абдуганійович** (н. 30.01.1938, Самарканд), узбецький політичний та державний діяч, президент Узбекистану від 1990. Кандидат економічних наук. 1960–1961 — помічник майстра на заводі Ташсільмаш у Ташкенті; 1961–1966 — інженер-конструктор Ташкентського авіаційного заводу; 1966–1983 — провідний спеціаліст, заввідділом, заступник голови Держплану Узбецької РСР; 1983–1986 — заступник прем’єр-міністра і голова Держплану Узбецької РСР; 1986–1989 — перший секретар Кашкардарського обкому Компартії Узбекистану; 1989–1991 — перший секретар Компартії Узбекистану. У травні 1990 на сесії Верховної Ради Узбецької РСР обраний першим президентом Республіки. Проголосив незалежність Узбекистану (31.08.1991). Переобраний у 1992. За результатами референдуму 1995 його повноваження було продовжено до 2000. Переобраний на виборах 2000. Встановив у країні жорсткий авторитарний режим, який орієнтується на економічну й технологічну модернізацію за збереження державою керівної ролі в економіці та обмеження політичних свобод (так званий дозрілий державний капіталізм). У зовнішній політиці проводить політику балансування між Росією та США.

ще з часів очільника республіканської компартії 1970–1980-х років. Шарафа Рашидова. Опозицію в номенклатурному середовищі Карімов розгромив, за нею настала черга світської.

Свого часу, у 1986–1987 рр., центром опозиційного руху в республіці стала Спілка письменників Узбекистану (СПУ). В листопаді 1988 р. було створено Народний рух “Бірлік” (“Єдність”), у вересні 1989 р. він розколовся, і та його частина, що об’єдналася навколо секретаря СПУ Мухаммеда Саліха (Салая Мадамінова), заснувала партію “Ерк” (“Свобода”), яка висунула як мету здобуття Узбекистаном державної незалежності. Саме Саліх був опонентом І. Карімова на перших прямих президентських виборах у грудні 1991 р.

Коли в липні 1992 р. 75 депутатів узбецького парламенту від опозиційних партій “Бірлік” та “Ерк” висунули вимогу відставки президента І. Карімова, партії були заборонені, а партійним лідерам влада дала можливість емігрувати. Утікати з Ташкента в Москву та Вашингтон довелося й “узбецькому Джефферсону” Бабуру Малікову, котрий доклав чималих зусиль до розроблення проекту Конституції республіки. Невдовзі в Узбекистані був збудований перший на пострадянському просторі табір для політичних в’язнів на 600 осіб.

Розгромивши не тільки радикальний нелегальний рух “Бірлік”, а й цілком поміркованих легальних опозиціонерів з партії “Ерк”, яка не становила ніякої реальної загрози режиму Карімова, зате слугувала привабливою вітриною демократизації Узбекистану, влада сама сприяла тому, що єдина можлива опозиція режиму зосередилася в мечетях. Тож як і в 1990-х роках, багатопартійність в Узбекистані продовжує перебувати на початковому етапі свого становлення. Чотири зареєстровані політичні партії — Народно-демократична, “Міллій Тікланіш” (Демократична партія національного відродження), “Адолат” (Соціально-демократична) та “Фідокорлар” (“Самовіддані”) хоч і мають свої фракції у парламенті, однак не належать до впливових політичних сил і реальних центрів, які приймають політичні рішення і несуть за них відповідальність.

Щодо гіпотетичного реваншу в Узбекистані комуністичної ідеї, слід зазначити, що в Узбекистані авторитарна президентська влада вміло користується “політичною імпотенцією” комуністичних лідерів, підтримуючи в масовій свідомості уявлення про ймовірну загрозу “червоного реваншу”. Така тактика дає можливість владі паралельно чинити утиски правої та лівоцентристської опозиції, залишаючи їм роль аутсайдерів. У результаті на президентських виборах

(в один чи два тури) діючий президент “бореться” з лідером республіканської компартії і... здобуває переконливу перемогу під полегшене зітхання номенклатури.

Вперше цей варіант було апробовано на президентських виборах 1996 р. в Росії, коли Б. Єльцин за потужної фінансової підтримки олігархів лише в другому турі переміг компартійного лідера Г. Зюганова. Російський досвід І. Карімов успішно використав на січневих 2000 р. президентських перегонах в Узбекистані, отримавши 91,9 % голосів виборців проти 4,17 % – у лідера Народно-демократичної (колишньої комуністичної) партії Абдулхафіза Джалалова. При цьому навіть “суперник” І. Карімова голосував за діючого президента.

Розправившись з демократичною опозицією, режим Карімова все частіше стикається із загрозою проникнення до країни радикальних ісламських фундаменталістів. Так, 16 лютого 1999 р. Карімов ледь не став жертвою теракту поблизу будівлі Кабміну в Ташкенті, тоді ж ісламська опозиція Узбекистану, фізично усунувши президента, готувалася увійти до Ферганської долини з таджицького кордону та за підтримки місцевого “ісламського підпілля” й у разі успіху всієї операції планувала проголосити Узбекистан ісламською республікою. 5 серпня 2000 р. загони Ісламського руху Узбекистану в черговий раз прорвалися на територію країни з таджицького кордону.

Епіцентром ісламського спротиву режиму Карімова стала Ферганська долина. Зрозуміло, що неблагополучне сусідство створило сприятливі умови для зміцнення радикальної ісламської опозиції, але при цьому її реальний вплив є не таким значним, як про нього говорить очільник держави. Президент Узбекистану, якого Захід після розгрому опозиції на початку 1990-х років сприймав як небажаного диктатора, невпинно доводив, що саме його країна є форпостом на шляху радикального ісламізму. До певного часу Вашингтон не хотів втручатися в ситуацію в регіоні і, тим більше, ставати союзником Узбекистану. Навіть коли існування радикальної антикарімовської організації – Ісламського руху Узбекистану – було доведено конкретними діями бойовиків, колишній держсекретар США М. Олбрайт радила Карімову звернутися за підтримкою до Росії. Ситуація змінилася лише після 11 вересня 2001 р. Безпосередня участь Узбекистану в антитерористичній коаліції дала можливість скористатися збройними силами США та їх партнерів по НАТО для розгрому загонів Ісламського руху Узбекистану, які воювали на боці талібів. Але небез-

пека проникнення на територію республіки озброєних загонів ісламських екстремістів все ще залишається.

Світовому співтовариству Узбекистан намагається показати лише парадний фасад життя, ретельно приховуючи внутрішні проблеми. На тлі сумнівної “східної демократії” відчувається безпелаяційний, вольовий, авторитарний характер розв’язання ключових проблем президентом РУ І. Карімовим. З урахуванням місцевого менталітету такий специфічний шлях, певною мірою, себе виправдовує. Зокрема, в країні практично забезпечено стабільний громадський порядок, успішно вирішуються питання боротьби із злочинністю, на належному рівні підтримується виконавська дисципліна, особливо це стосується реалізації президентських указів, рішень уряду. Звичним явищем є зміна кадрів на керівних посадах в уряді та в органах місцевого самоврядування, що його ініціює президент країни.

Свого часу І. Карімов обіцяв, що його країна піде до демократії власним, поетапним шляхом: спершу буде реформовано судову систему влади, згодом нація отримає свободу друку. Та загалом він залишився вірним азійській специфіці й 26 березня 1995 р. провів референдум, який продовжив його президентські повноваження до січня 2000 р. Щодо свободи друку, зауважимо, що усі республіканські, обласні і столичні газети друкуються в концерні “Шарк” або в іншій структурі за наявності спеціального дозволу державного комітету з преси. В Узбекистані немає загальнонаціональних приватних теле- і радіоканалів. Та й загалом негативна інформація і критичні статті про владу у республіканських ЗМІ практично відсутні.

До існування авторитарного режиму І. Карімова в Узбекистані Захід тривалий час ставився поблажливо через те, що він (режим) відповідає традиційним потребам більшості населення країни у сильній одноосібній владі, забезпечує стабільність, активно протидіє ісламському фундаменталізму й, нарешті, має тенденцію адаптуватися до вимог демократизації. Тому Захід доволі стримано ставиться до порушень в Узбекистані прав політичної опозиції, заборони вільної преси тощо. Незмінною залишається лише вимога проведення вільних і чесних виборів президента і Олій Мажлісу (парламенту). Однак андижанські події 2005 р. дещо “підмочили” репутацію Карімова і зайвий раз підтвердили існування в Узбекистані авторитарного режиму.

“Андижанська революція” розпочалася, як відомо, з фактичного захоплення невідомими одного з найбільших міст Узбекистану. Згодом з’ясувалося, що лідер повстанців Бахтієр Рахмонов мав намір

створити у Ферганській долині ісламський халіфат. Те, як несподівано розгорівся — і яким чином був придушений — закат в Андижані, аж ніяк не свідчить про силу влади в Узбекистані. І. Карімову, котрий володіє, за всієї авторитарності його натури та нерозбірливості в засобах досягнення мети, безсумнівними політичними талантами і масштабністю бачення навколишнього світу, так і не вдалося побудувати сильну державу, як не зроблено цього й в інших центральноазійських державах. За час, що минув після розпаду СРСР, керівникам цих держав не вдалося розв'язати не тільки проблеми економічної ефективності нових країн і появи в них хоча б зачатків самостійно мислячого суспільства, але й не вдалося подолати протиріччя соціальні. Адже поруч із вузьким прошарком неймовірно багатих з'явилися мільйони знедолених людей, які шукають прибутки в наркотрафіку і розраду в ісламі. Попри це авторитарні політичні лідери міцно утримують владу в регіоні, тому коли на чергових президентських виборах в Узбекистані, що мають відбутися 2007 р., переможе політик І. Карімов, це нікого не здивує.

11.3. Природно-ресурсний та етнодемографічний потенціал Республіки Узбекистан. Особливості сучасного економічного розвитку країни

У надрах республіки виявлено великі поклади мінерально-сировинних ресурсів (95 видів мінеральної сировини зосереджені в 750 родовищах). За запасами золота, міді, вольфраму, срібла, свинцю, цинку і урану Узбекистан посідає одне з чільних місць у світі. На долю республіки припадає майже 74 % запасів газового конденсату всього центральноазійського регіону і 40 % природного газу, за видобутком якого країна посідає третє місце в СНД (після РФ та Туркменістану), і входить до чільної світової десятки.

Узбекистан посідає друге місце в регіоні (після Туркменістану) за запасами і видобутком нафти (73 % її запасів сконцентровано в Кашкадар'їнській області). 140 родовищ, за оцінками експертів, містять 350 млн т нафти (34 % запасів регіону). При збереженні темпів видобутку нафти, що усталилися упродовж 1990-х років, її запасів вистачить на 80–100 років (в Туркменістані, для порівняння, на 48 років).

Поклади вугілля оцінюються в понад 2 млрд т (55 % запасів регіону), сукупні запаси золота перевищують 4 тис. т (п'яте місце у світі),

в Узбекистані розвідано 30 родовищ урану, який переробляється і збагачується в Навої і Зарафшані. За даними МАГАТЕ, за запасами урану Узбекистан посідає сьоме місце в світі. Проте усі ці багатства використовуються республікою не повною мірою як через нестачу коштів і людських ресурсів, так і через те, що спроби Узбекистану вийти на світовий ринок зі своїм золотом, алмазами і ураном не дали очікуваних результатів. Ахіллесовою п'ятою економіки Узбекистану є енергетична проблема. Попри те що республіка має великі поклади нафти й газу, реальних і необхідних для економіки енергоносіїв явно недостатньо і вони поставляються до Узбекистану з інших держав СНД, передусім з Росії, що ставить узбецьку економіку певною мірою в залежність від російської.

Досить складною в республіці залишається етнODEMOГРАФІЧНА ситуація. На відміну від республік європейської частини колишнього СРСР, котрі переживають різкий демографічний спад, населення Узбекистану упродовж 1990-х років подвоїлось (на 1 тис. осіб — 27 новонароджених, 70 % усього населення — молодь). Щорічно населення республіки збільшується в середньому на 450–550 тис. осіб. Середня густина населення Узбекистану сягає 140 осіб на 1 кв. км, що свідчить про перенаселення країни. Особливо страждає від перенаселення Ферганська долина Узбекистану: в Андижанській області, що займає менше 1 % території республіки, мешкає близько 9 % населення, в Наманганській області (1,8 % території) зосереджено 7,8 % жителів Узбекистану, у Ферганській області (1,5 % території) — 11 % населення республіки.

Головною демографічною проблемою республіки є виїзд за її межі так званого російськомовного населення, що в переважній більшості населяло узбецькі міста (лише 5,2 % російськомовних жителів, за даними останнього перепису, проживає в сільській місцевості). Оскільки на промислових підприємствах (за винятком тих, що переробляють бавовник) традиційно вже працює неузбецьке населення, від'їзд російськомовного населення загрожує узбецькій промисловості серйозними кадровими проблемами, що вже відчуваються досить гостро. Наприклад, енергозабезпечення Узбекистану забезпечувалось донедавна персоналом, понад 90 % якого становили російськомовні жителі республіки. Сьогодні, у зв'язку з еміграцією, вже зупинена половина блоків Сирдар'їнської ГРЕС, а нещодавно збудована Новоангрєнська ГЕС законсервована, оскільки на ній нікому працювати. З цієї ж причини закрито Ферганський хімічний комбінат, тому

мінеральні добрива республіка купує за кордоном. Прикметно, що з Узбекистану мігрують не лише росіяни й українці, але й татари, яких ще донедавна налічувалось майже 700 тис. осіб, євреї, німці, кримські татари і навіть узбеки (як правило, це висококваліфіковані фахівці або заможні люди, що не змогли вигідно вкласти свої гроші в бізнес, який все більше відчуває на собі прес державно-бюрократичного регулювання).

Тривалий час економіку Узбекистану вважали найстабільнішою не лише в центральноазійському регіоні, але й на теренах СНД. Наприклад, у 1999 р. спад ВВП в республіці порівняно з 1990 р. становив лише 5 %, у той час як в Росії — 24–27 %, а в Казахстані — 34–37 %. За темпами росту промислового виробництва на кінець 1990-х років Узбекистан вийшов на перше місце на теренах СНД. Розмір зовнішнього боргу в середині 1990-х років не перевищував 2,5 % від ВВП. Однак від 1998 р. через несприятливу кон'юнктуру цін на світових ринках на основні експортні товари Узбекистану (волокно бавовни, кольорові та дорогоцінні метали) та часткове закриття для узбецьких товарів ринку Росії обсяги узбецького експорту невпинно зменшуються. Внаслідок цього розмір сукупного державного боргу та боргу суб'єктів господарювання за кредитами, наданими під гарантію уряду Узбекистану, досягнув у 2001 р. позначки 11 млрд дол. США.

Завдяки притоку іноземних інвестицій в економіку Узбекистану (їх загальний обсяг у 1998 р. становив понад 7 млрд дол. США, що за показником обсягу іноземних інвестицій на душу населення вивело Узбекистан на той час на перше місце в СНД) в республіці створено нові галузі промисловості — нафтохімічну, автомобільну та переробну, активно розробляються власні родовища нафти й газу, що дало змогу в середині 1990-х років досягти енергетичної незалежності. Надходження іноземних інвестицій дало можливість побудувати десятки нових великих промислових об'єктів, з-поміж яких нафтопереробний завод в Бухарі, автомобільний завод в Асаці, великі текстильні комплекси тощо. Експерти вважають, що в 1996–1997 рр. центр ділової та політичної активності провідних країн світу в Центральній Азії перемістився з Казахстану в Узбекистан. Цих успіхів республіка досягла завдяки принципу І. Карімова “сильна влада — сильна держава”, який він протиставив гаслу націоналістично налаштованої опозиції початку 1990-х років “Узбекистан — мусульманам!”. На думку аналітиків, саме недемократична установка Карімова, що “сотні заарештованих — це краще, ніж тисячі убитих”, дала можливість уник-

нути повторення громадянської війни, що роздирала сусідній Таджикистан. Зрештою, внутріполітична і економічна стабільність сприяли надходженню в економіку республіки іноземних інвестицій.

Слід зазначити, що навіть побудову ринкової економіки керівництвом Узбекистану було безуспішно скермовано в русло ідеї зміцнення особистої влади президента. Це видно на прикладі застосування узбецькою владою західної модернізації зі збереженням власної панівної політичної культури. Президент І. Карімов зупинив свій вибір на ринковій авторитарній моделі, схожій на китайську, і реалізує її за принципом “головний реформатор — держава”, зачинивши двері від впливів західних ліберальних ідеологій.

11.4. Геополітичне становище Узбекистану та геополітичні загрози його державності. Зовнішня політика Узбекистану

Геополітично Узбекистан розташований у стратегічному центрі напівкільця, де розташовані найбагатші нафто- і газові родовища Перської затоки, басейну Каспійського моря і Тарімського басейну. Також Узбекистан є частиною регіону, де перетинаються інтереси Росії, Китаю, Індії, країн Сходу і Заходу. Тобто, територія Узбекистану є об’єктом інтересів таких потужних держав ісламського світу, як Туреччина, Пакистан, Іран і Саудівська Аравія. Окрім того, Узбекистан — прифронтова держава (маються на увазі нещодавні війни в Афганістані і Таджикистані).

Та обставина, що в Таджикистані, Казахстані, Киргизстані і Туркменистані проживає понад 2,5 млн узбеків, є додатковим фактором впливу Ташкента на своїх сусідів і дала можливість президенту Карімову висловити ідею будівництва єдиного спільного дому — Туркестану при гегемонії в ньому Узбекистану за рахунок слабших сусідів, передовсім таких, як Афганістан, Киргизстан і Таджикистан.

Щоправда, існує низка гіпотетичних загроз й власне для Узбекистану. Потенційно небезпечною загрозою для узбецької державності є прискорення процесу політизації ісламу, що негативно впливає на суспільно-політичну ситуацію на великій території — від Нагірного Бадахшану до Каспію. Німецькі дослідники цієї проблеми пишуть про “вогняну дугу”, що простягається від Чечні через Дагестан, Азербайджан, Пакистан, Узбекистан, Киргизстан, Казахстан у Сінцзян (провінція КНР).

Крім того, у спадок від СРСР Узбекистан отримав комплекс потенційних міжнаціональних і міжтериторіальних проблем. Так, наприклад, усередині Киргизстану містяться два узбецькі райони-анклави, а усередині Узбекистану є киргизський анклав. І це тільки невеличка ілюстрація того, як скроєні більшовицькою владою кордони між республіками можуть викликати нестабільність у регіоні.

Серйозною проблемою в Узбекистані залишається великомасштабна корупція державного апарату, що набула системного характеру в останні роки радянської влади. Корупція є прямою загрозою безпеці і стабільності в державі. Також національній безпеці держави загрожують екологічні проблеми, такі як зникнення Аральського моря, ерозія ґрунтів, їх засолення, виснаження землі як наслідок гегемонії бавовника тощо.

Узбекистан, спираючись на підтримку США і НАТО, намагається перетворитися на регіонального лідера, головний щит від загрози фундаменталізму. Не дивно, що головним культурним символом нації було проголошено Тимура (Тамерлана), який свого часу консолідував Азію, зупинив експансію кочових племен з Півдня і торував шлях до Індійського океану.

Задля зміцнення могутності Узбекистану І. Карімов нарощує військовий потенціал країни, спрямовуючи на військове будівництво як бюджетні кошти (на оборонні потреби виділяється 20 % бюджетних асигнувань), так і іноземні запозичення. Як наслідок — узбецька армія боєздатна, бо реорганізована за зразком армій держав НАТО. У межах програми “Партнерство заради миру” окремі узбецькі підрозділи проходять підготовку в США, на півночі Німеччини та в Норвегії. Американські та німецькі військові інструктори активно реорганізують збройні сили Узбекистану. Підтверджується це й тим, що офіцерські кадри Ташкент готує не в Росії, а в Туреччині, США і ФРН. Таким же чином Узбекистан оснащує свою армію, зокрема в 1996 р. з ФРН отримано військового спорядження на суму 26 млн німецьких марок (близько 17,3 млн дол. США), а новітні БМП Узбекистан придбав у Туреччини.

У зовнішній політиці Узбекистан досить успішно балансує між США та Росією. За часів президентства в РФ Б. Єльцина Узбекистан навіть вийшов з Договору про колективну безпеку, підписаного 1992 р. в Ташкенті лідерами РФ, Білорусі, Казахстану, Таджикистану, Киргизстану і Узбекистану, щоби приєднатися до ГУУАМ. Щоправда, після приходу до влади в Росії президента В. Путіна відносини

двох країн поступово нормалізувались, внаслідок чого Москва у травні 2000 р. запропонувала Ташкенту стати учасником Шанхайського форуму у складі РФ, КНР, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану, що був створений як механізм регіонального військово-політичного співробітництва. Після приєднання до цієї організації Узбекистану Шанхайський форум перетворився на Шанхайську організацію співробітництва (ШОС).

Після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США Ташкент вже вкотре змінив свої зовнішньополітичні пріоритети і спокусився на обіцянку США надати Ташкенту значну фінансову допомогу та інвестиції в промисловість і сільське господарство за умови надання Узбекистаном своєї території для завдання спільних з США ударів по базах терористів в Афганістані. При цьому Америка свідомо закривала очі на існування в Узбекистані авторитарного режиму. У березні 2002 р. під час американського візиту президента І. Карімова Узбекистан і США підписали Декларацію про стратегічне партнерство і основи співробітництва між Узбекистаном і Сполученими Штатами. Крім того, була скасована в торговельно-економічних відносинах так звана поправка Джексона — Веніка, що застосовується Сполученими Штатами щодо багатьох постсоціалістичних держав. Це стало свідченням визнання Сполученими Штатами Америки Узбекистану країною з перехідною ринковою економікою. Таким чином, цілком очевидно, що головним вектором зовнішньополітичного курсу Узбекистану є орієнтація на співробітництво зі США та їх західними партнерами.

Незважаючи на декларування керівництвом країни принципу, що зближення з однією державою не повинно відбуватися за рахунок віддалення від іншої, на практиці це не завжди має місце. Цілком реальним стало прохолодне ставлення Узбекистану до СНД та вихід країни з ГУУАМ через нібито незадовільну оцінку її діяльності. Насправді ж ГУУАМ було принесено в жертву політиці лавірування РУ між інтересами двох політичних полюсів у центральноазійському регіоні — РФ і США, якщо хочете, своєрідною платнею Росії за відносини стратегічного партнерства, що їх декларує РУ у стосунках з США.

Події 11 вересня 2001 р. допомогли Узбекистану зміцнити свої позиції лідера центральноазійського регіону, про що свідчить перетворення Центрально-Азійського економічного співтовариства на організацію Центрально-Азійське співробітництво (ЦАС) у грудні

2001 р. в Ташкенті під час зустрічі глав держав Казахстану, Киргизстану, Таджикистану і Узбекистану, ініційованої І. Карімовим. Зміна статусу цього регіонального утворення всередині СНД означає збільшення регіонального впливу Карімова, оскільки діяльність ЦАС з тих пір не обмежується лише вирішенням питань економічного характеру. Між іншим, ЦАС — друге після ГУУАМ формування в СНД, у якому не бере участі Росія.

Остаточно закріпитися на позиції лідера центральноазійського регіону Узбекистану завадили криваві події, що сталися у травні 2005 р. в одному з найбільших узбецьких міст Андижані. За офіційною версією, в Андижані загинуло 187 осіб, більшість з яких влада назвала “терористичними елементами”. Нібито ісламські екстремісти, які тренувалися у Киргизстані, організували втечу з в'язниці та захопили місцеву андижанську адміністрацію разом із заручниками. Натомість свідки і представники груп захисту прав людини стверджують, що під час заворушень представники сил безпеки перші застосували силу і тоді постраждало щонайменше 500 цивільних.

Після андижанських подій, і особливо після відмови забезпечити міжнародне розслідування їх наслідків режим І. Карімова став, як ніколи, близьким до міжнародної ізоляції. Уникнути цього можна було лише через повернення Узбекистану у фарватер Росії, що й сталося влітку 2005 р.

Кремль не залишився в боргу, висловивши Карімову свою підтримку та обурюючись тими, хто йому не довіряє. Власне, стосовно Андижана російське керівництво використовує політичний словник, випробуваний із часів чеченських подій: міжнародний тероризм, змова, інфільтрація і прикре нерозуміння всього цього Заходом. Визначальною обставиною в російських розрахунках стало те, що позицію Росії щодо подій в Андижані цілковито розділив ще один противник американської гегемонії в регіоні — Китай. Адже і Росія, і Китай однаково не зацікавлені у появі в центральноазійському регіоні не просто режимів, які орієнтуються на Захід, а й таких, що намагаються впровадити у себе демократію західного зразка.

Таким чином, від Андижанської трагедії найбільший зиск отримала Росія, яка, підтримавши чинну узбецьку владу, фактично повернула Узбекистан в орбіту свого впливу. На підтвердження цього 14 листопада 2005 р. президенти Путін та Карімов підписали союзницький договір, у якому, крім економічних, є також положення про надання військової підтримки у випадку іноземної агресії. Сторони

зобов'язалися надавати одна одній військовій бази та військові об'єкти на території обох країн. Під час зустрічі І. Карімов заявив, що Росія для Узбекистану “завжди була і залишатиметься опорою та центральним союзником”.

А вже 15 листопада 2005 р. Європейський Союз заборонив на один рік в'їзд на свою територію 12 чільним представникам узбецької влади, серед яких дивним чином не виявилось прізвища чинного президента І. Карімова. Своє рішення ЄС мотивує тим, що узбецька влада дозволила собі “неадекватне застосування сили” і не дозволяє провести незалежне міжнародне розслідування андижанських подій. Крім того, Євросоюз запровадив ембарго на продаж зброї, військового та іншого устаткування Узбекистану з метою запобігання “внутрішнім репресіям”. Не відкидають можливості запровадження санкцій зі свого боку і США.

В цілому події в Андижані серйозно погіршили відносини Узбекистану з Євросоюзом і США. Адміністрація Дж. Буша заморозила понад 20 млн дол. потенційної допомоги Узбекистану. Крім того, до Конгресу США внесено проєкт резолюції про відкриття справи проти президента Узбекистану І. Карімова в Міжнародному кримінальному суді у зв'язку з Андижанськими подіями. Офіційний Ташкент в боргу не залишився і висунув вимогу до американських військ, щоб ті покинули в шестимісячний термін авіабазу “Карші-Ханабад”.

Щодо відносин з державами Близького та Середнього Сходу, Узбекистан заявляє про свою готовність найтіснішого співробітництва з усіма країнами регіону, однак пріоритетними для нього залишаються відносини з Туреччиною та Єгиптом, країнами, що відкидають будь-які прояви екстремізму і фанатизму в ісламі. З Іраном, Саудівською Аравією, Пакистаном підписані угоди про економічне співробітництво, від них надходять кредити, однак ставлення до цих країн дуже прохолодне. Такими ж є відносини Узбекистану з сусіднім Таджикистаном. Це пояснюється тим, що у разі перемоги в Таджикистані “фундаменталістських сил” різко зросте ступінь радикалізації різноманітних ісламських угруповань у Ферганській долині, а також неминуче постане питання про повернення Таджикистану Бухари і Самарканду, що їх таджикки вважають (і небезпідставно) своєю історичною батьківщиною.

Не виключається в недалекому майбутньому й загострення відносин офіційного Ташкента з Афганістаном, адже шість провінцій Афганістану, розташованих на кордоні з Узбекистаном, населяють

переважно узбеки. Упродовж останніх двох десятиліть там виникли і зміцніли власні узбецькі управлінські структури на чолі з генералом Дустумом. Тож за певних обставин тут може бути проголошена узбецька автономія. У цьому випадку проблема “двох Узбекистанів”, їх об’єднання неминуче постане на порядку денному, що може супроводжуватись серйозними регіональними колізіями.

На фоні реальних і потенційних зовнішньополітичних проблем яскравим позитивом позначені узбецько-турецькі взаємини. Активна співпраця Узбекистану з Туреччиною стала можливою завдяки концепції тюркської єдності, що її активно пропагував у своїй зовнішньополітичній діяльності колишній турецький президент Сулейман Демірель. Вона, ця активність, позначилася й на розвитку взаємовигідного економічного співробітництва двох країн. В Узбекистані у першій половині 1990-х років з майже двох тисяч зареєстрованих спільних підприємств, близько двохсот — турецькі. Щодо інших держав, що намагаються відігравати роль місцевих силових центрів, то таких підприємств, створених за їх участю, набагато менше: пакистанських — 71, китайських — 42. Турецький капітал віддає перевагу таким секторам узбецької економіки, як сфера послуг, текстильна, харчова, будівельна промисловість, які, щоправда, не потребують великих капіталовкладень.

Відторгнута Європою та мусульманським світом, Туреччина всерйоз розглядає центральноазійський варіант як найкращий для реалізації власних політичних амбіцій та економічних інтересів, і багато в чому пов’язує з ним своє майбутнє. Проте, слід зауважити, що в Центральній Азії є досить потужні політичні сили, які прагнуть нейтралізувати вплив Анкари на події в регіоні. В першу чергу слід згадати про Росію, яка і надалі намагається посилити інтеграційні процеси на пострадянському просторі. Сьогодні Москва навряд чи повторить помилку М. Горбачова, який вивів війська з Афганістану задля забезпечення спокою Радянської держави і так само залишить Середню Азію задля збереження стабільності в Росії. Адже остаточна втрата контролю над колишніми віддаленими провінціями аж ніяк не консолідує імперію.

Іншою силою, вкрай незадоволеною зростанням впливу Анкари на політику середньоазійських держав, є Китай. Це пов’язано з тим, що проголошене Туреччиною тюркське співробітництво охоплює не лише регіон Середньої Азії, а й загалом увесь центральноазійський макрорегіон — історичний Туркестан, де майже всюди проживають

споріднені тюркські народи і східною частиною якого — так званим Синцзян-уйгурським автономним районом КНР — володіє Китай.

З огляду на вищезазначене не дивує реалізована 2001 р. спільна російсько-китайська ініціатива про створення на базі “Шанхайської п’ятірки” (РФ, КНР, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан) субрегіональної міжнародної організації — Шанхайської організації співробітництва (ШОС) із залученням до її складу Узбекистану. Про створення ШОС лідери шести держав-учасниць оголосили на саміті в Шанхаї 14–15 червня 2001 р. Одним з ключових завдань ШОС є вироблення механізму координації зовнішньополітичної діяльності країн — членів організації не лише в Центральній Азії, але й на міжнародній арені. Таким чином, створення ШОС стало відповіддю на намагання турецького керівництва реалізувати концепцію створення під своєю зверхністю так званого “Великого Турану” і збільшення турецької присутності в регіоні, що супроводжувалась зростанням сепаратистського руху в Синцзяні, який має на меті відокремлення цієї частини Туркестану від КНР і подальшу її інтеграцію з тюркськими центральноазійськими сусідами і Туреччиною.

Тосовно узбецько-українських міждержавних відносин, то вони регулюються Договором про дружбу і подальше поглиблення всебічного співробітництва, підписаного в Києві 19 лютого 1998 р. в ході офіційного візиту президента Узбекистану І. Карімова в Україну. Зафіксоване в базовому Договорі між Україною і РУ й положення про стратегічне партнерство двох країн. До Узбекистану Україна експортує продукцію чорної металургії та машинобудування, хімічну та електротехнічну продукцію, продовольство. У квітні 2001 р. розпочалися поставки до України узбецького природного газу навзаєм поставок металопродукції та технологічного обладнання. Однак цей проект виявився недовговічним: слабкістю офіційного Ташкента після анджанських подій 2005 р. одразу ж скористалася Росія, яка за підтримку режиму І. Карімова зажадала викупити увесь узбецький експортний газ на роки вперед, тим самим позбавивши Україну альтернативного і порівняно дешевого джерела постачання енергоносіїв.

11.5. Культура Узбекистану

Межиріччя Сирдар’ї й Амудар’ї здавна вважалося одним з центрів розквіту різних культур. Тут була створена і зберігається донині велика кількість пам’яток світової культурної та історичної спадщи-

ни. До нас, зокрема, дійшли твори доісламського періоду (Авеста, “Сказання про Сиявуша”), низка духовних книг ісламу, створених на території Мавераннахру (Межиріччя), праці середньовічних вчених аль-Хорезмі, аль-Фергані, Авіценни, Біруні, Улугбека, що їх досі використовує наука. Вершиною середньовічної культури мусульманського Сходу стали досягнення ремесел, архітектури, літератури, науки за правління Саманідів та в епоху Тамерлана.

Значного поширення в Середній Азії у X — на початку XIII ст. набули бібліотеки, тільки у Мерві їх налічувалося більше десяти. В одній з бібліотек зберігалося близько 12 тисяч томів книг і рукописів, зроблених на бавовняному папері, що виготовлявся у Самарканді. Також у Мерві містився своєрідний науково-дослідний заклад — дивекуш, де вивчалися кращі методи шовківництва. Але найбільший внесок у розвиток світової культури зробили середньоазійські вчені. Мухамед бен Муса Хорезмі (787 — близько 850) став творцем нової науки — алгебри, познайомив світ із найбільшим досягненням математиків Індії, запровадивши нуль і позиційний запис цифр, яким ми й досі користуємося. Ним були складені таблиці синусів і тангенсів, а також написана “Книга картини Землі” зі складеною вченим картою Старого Світу.

У Хорезмі жив і вчений-енциклопедист Абу Рейхан аль-Біруні (973–1048), якого за силою й різнобічністю таланту називають Леонардо да Вінчі XI ст. Сучасники стверджували, що перелік його наукових праць складав 60 дрібно списаних аркушів. Стверджуючи ще до Коперника, ніби Земля обертається навколо Сонця, Біруні набагато випередив тогочасну науку. Задовго до Ньютона він висловив думку про існування земного тяжіння, вирахував з надзвичайною точністю радіус земної кулі й розмір одного градуса за меридіаном.

Світове визнання здобув виходець із Бухари Абу Алі Ібн-Сіна, чи Авіценна в латинській транскрипції (980–1037). Почавши життєвий шлях як лікар, він зробив чимало відкриттів у фізіології, біології й філософії. Причиною епідемії Ібн-Сіна вважав “найдрібніших тварин” (бактерій), а його “Канон лікарської науки”, перекладений латиною й надрукований наприкінці XV ст., був обов’язковим посібником для західноєвропейських лікарів аж до кінця XVII ст. Учений визнавав єдність матерії й форми, стверджував вічність матерії, попереджуючи закон її збереження. Варто відзначити й філософа-енциклопедиста Абу Насра аль-Фарабі (870–950), що виступав послідовником Аристотеля й отримав за це прізвисько “Другого вчителя”.

Як уже зазначалося, спустошливі походи Чингізхана і його спадкоємців завдали тяжкого удару по багатомістовій високорозвинутій культурі народів Середньої Азії, призвели до знищення багатьох культурних пам'яток. Минуло півтора століття, доки нащадки перших монгольських завойовників спромоглися сприйняти і стати споживачами культурних досягнень та традицій підкорених ними народів. Лише з другої половини XIV ст., у зв'язку з процесом відбудови міст, відродження ремесел, поживлення торговельних та інших зв'язків з країнами Близького Сходу й Південної Азії, почали складатися передумови для нового піднесення в розвитку культури.

Значно цьому сприяло зосередження в містах Середньої Азії захоплених у полон Тимуром майстерних ремісників і митців з інших країн. Чудові архітектурні пам'ятники тієї доби були споруджені у столичному Самарканді — соборна мечеть Тимура “Бібі-ханім” (пані-повелителька) і його величний мавзолей Гур-Емір, увінчаний прекрасним рубчастим куполом з керамічною облицювкою. Просторі площі й широкі вулиці з водоймами, обсажені вічнозеленими чагарниками і квітниками, джерелами і фонтанами, які щедро розпускали вологу, чарівність архітектури в обрамленні садів надавали можливість оцінити могутність і щедрість монарха. Ефект від споглядання архітектурних пам'яток значною мірою досягався завдяки керамічній мозаїці, мармуру, розписам, ліпці й різьбі, котрі, подібно барвистому килиму, вкривали будівлі, змушуючи забути про масивність конструкцій.

Визначним явищем в історії культури народів Середньої Азії першої половини XV ст. був розвиток математики і астрономії, пов'язаний з науковими інтересами тимурида Улугбека. В 1417–1420 рр. за його проектом біля Самарканда була збудована найвідоміша на Близькому і Середньому Сході 30-метрова обсерваторія. Головні результати спостережень Сонця в обсерваторії Улугбека залишалися неперевершеними аж до XIX ст., а визначений у ній нахил екліптики (кола видимого річного руху Сонця) до екватора був менший від істинного для тієї епохи лише на 32 секунди. У складених під керівництвом Улугбека і математика Маулونا Мухаммеда Хорезмі “Нових Гураганських таблицях” містилися географічні координати 683 міст Європи й Азії, включаючи Русь. Але вже під час узбецького завоювання Мавераннахра обсерваторія Улугбека була зруйнована.

При дворах Тимуридів жили і працювали видатні діячі культури того часу: історик Мірхонд (1433–1498), що написав популярну на

сході працю “Раузат-асафа” (“Сад чистоти”), та географ Хафізі Абру (р. н. невід. — 1430). Протягом XIII–XV ст. високого розквіту в Середній Азії набула поезія перською мовою, що стала тоді офіційною літературною. Творчість таких видатних поетів, як Мусліх-ад-дін Сааді (між 1203 і 1210–1291), Шамседдін Хафіз (біля 1325–1389) та Абдурахман Джамі (1414–1492) справила величезний вплив на подальший розвиток літератури народів Середньої Азії, Закавказзя, Туреччини й навіть Індії.

Найбільшим поетом узбецького народу став Алішер Навої (1441–1501), візир султана Хусейна Байкари, що жив у Гераті й уславився ще й як талановитий вчений, художник і музикант. Як справжній гуманіст і противник середньовічної схоластики та деспотизму, він боровся у своїй творчості й державній діяльності за торжество ідей справедливості та свободу людської особистості. Показово, що Навої складав свої вірші й поеми (“Неспокій праведних”, “Лейлі і Меджнун”, “Фархад і Шірін”, “Сім планет”, “Іскандерів мур”) як на фарсі, так і тюркською староузбецькою мовою.

У XVII ст. внаслідок прогресуючої феодальної роздробленості, постійних міжусобних війн і занепаду економіки умови для розвитку культури в Середній Азії значно погіршилися. Хоча в цей час і були написані окремі історичні й літературні твори, але за своїм рівнем вони суттєво поступалися попереднім. Занепад відбувся й на мистецтві, зокрема, чимало споруд у Хіві вирізняється бідністю і невиразністю художніх форм та їхнього декору. Разом з тим варто відзначити відродження будівництва архітектурних ансамблів у Самарканді та появу історичних творів узбецькою мовою.

Аналогічні тенденції культурного розвитку Середньої Азії були властиві й для наступного XVIII ст., причому майже всі визначні діячі культури того часу, на відміну від своїх попередників XIV–XVI ст., належали до народних низів. Таджицький ткач із Бухари Міробід Сайідо Насафі (р. н. невід. — 1711) в алегоричній poemі “Книга про тварин” славив працю простих ремісників. Класик узбецької літератури Турди гнівно засуджував феодальну знать за постійні війни, що нищили країну, закликав до єдності, миру і братерства, до боротьби за справедливість.

У найдавніших містах Узбекистану збереглися історичні, культурні та архітектурні пам’ятки доби Середньовіччя й Нового часу. В Ташкенті — руїни замків Ак-Тепе VI–VIII і XI ст., Нораз-Тепе, Тарнауш-Тепе, у Самарканді — столиці імперії Тимура — ансамбль Регіс-

тан, медресе і обсерваторія Улугбека, мавзолей Шахі-Зінда, усипальниця Тимуридів Гур-Емір. У м. Бухара, столиці держави Саманідів (IX–X ст.), Бухарського ханства (з кінця XVI ст.), Бухарського емірату (з середини XVIII ст.), Бухарської народної радянської республіки, Бухарської РСР збереглися пам'ятки V–VII ст. (цитадель Арк), IX–X ст. (мавзолей Іслама Сомоні — засновника таджицької династії Саманідів). Всього в Бухарі близько 140 всесвітньо відомих пам'яток архітектури. У Хіві — центрі Хорезмської оази і столиці Хівинського ханства (з кінця XVI ст.) пам'яток старовини майже не збереглося, оскільки 1740 р. місто практично повністю зруйнували війська перського правителя Надір-шаха.

У найбільшому місті Ферганської долини Намангані збереглися мавзолей Кабри (XVIII ст.) і мечеті кінця XIX — початку XX ст., в іншому великому місті Ферганської долини — Андижані, відомому з IX ст. під назвою Андукан, збереглися медресе і мечеть Джамі (кінець XIX ст.) і рештки античного міста Сервантепа.

Провідною ідеєю, що цементує державотворчу узбецьку націю, є ідея відродження втрачених національних традицій, відтворення національної ідентичності, повернення до традиційної релігії. Президент Узбекистану І. Карімов на початку своєї президентської кар'єри визначив для себе три надзавдання: підняти ослаблену національну свідомість узбеків не зводячи ісламу до рангу державної релігії; зберегти цілісною країну, не даючи приводу сусідам піднімати питання перегляду спірних кордонів; відродити історичні ідеали та створити історичну пам'ять.

Є всі підстави стверджувати, що узбецький президент їх небезуспішно вирішує. Узбецька історія — у підручниках, у граніті та бронзі — поповнилася іменем великого середньовічного завойовника і погромника Золотої Орди, творця тюркської континентальної імперії зі столицею у Самарканді (рідному місті І. Карімова) Тимура. Його кінний монумент замінив у Ташкенті пам'ятник К. Марксу, а І. Карімов неодноразово наголошував, що він у повсякденній політичній діяльності звертається до мудрості великого Тимура: заволодівши розумом людей, можна наказувати їм. Історія Бухарського емірату стала базовою для висвітлення минулого сучасної узбецької державності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Схарактеризуйте природно-ресурсний потенціал Республіки Узбекистан.
2. Розкажіть про державні утворення на території Узбекистану.
3. Проаналізуйте політико-правову систему Узбекистану і дайте характеристику сучасних політичних процесів у державі.
4. Схарактеризуйте геополітичне становище Узбекистану та геополітичні загрози його державності. Окресліть основні напрями зовнішньої політики Узбекистану.
5. Проаналізуйте етнодемографічну ситуацію в Узбекистані й дайте їй власну оцінку.

РЕСПУБЛІКА ТУРКМЕНИСТАН

Республіка Туркменистан: загальні відомості

Територія — 491,2 тис. кв. км

Населення — 5,23 млн осіб (2001 р.)

Столиця — Ашгабат (540 тис. осіб)

Державний устрій — президентська республіка

Адміністративний поділ — 5 велаятів (областей), що діляться на райони (етрати)

Національний склад: туркмени, узбеки, росіяни, казахи, українці, азербайджанці

Мова — туркменська

Релігія — іслам

Середня тривалість життя — 65 років

Народжуваність — 2,08 %, смертність — 0,63 %

Грошова одиниця — манат

ВВП на душу населення — 670 дол. США (2001 р.)

12.1. Географічне розташування, історичне минуле та сучасний державний устрій Туркменистану

Туркменистан — держава в західній частині Центральної Азії, довжина із півночі на південь — 650 км, із заходу на схід — 1100 км. На півночі межує з Казахстаном, на сході і північному сході — з Узбекистаном, на півдні — з Іраном і на південному сході — з Афганістаном, на заході омивається водами Каспійського моря. Понад 80 % території займають пустелі, зокрема близько 350 тис. кв. км займає одна з найбільших пустель світу — Каракуми, гори займають майже 1/5 території (Копетдаг, Великий і Малий Балханм, Кугітангтау, з найвищою точкою країни — Айри-Баба (3139 м). Для зрошення пустельних земель водами Амудар'ї у 1950–1960-ті роки було споруджено Каракумський канал завдовжки 1400 км.

Свій родовід туркмени ведуть від Огуз-хана туркмена, що жив п'ять тисяч років тому. Від того часу й до сьогодні на туркменській землі змінили одна одну понад 70 держав, окремі з них, такі як Анау, Алтиндепе, Маргіана, Парфія, імперія турків-сельджуків, держава куняургенцьких туркменів є всесвітньо відомими. Так принаймні писав Туркменбаші (перший президент Туркменистану Сапармурат Ніязов) у своїй книзі “Рухнама” — “головній книзі туркменського народу, книзі-путівнику”. Вона, на думку Ніязова, — “підсумовує історичну діяльність туркменів, розповідає про склад їх розуму, звички, традиції, звичаї, бажання і наміри туркменського народу”.

Для Туркменбаші поняття “тюрк” і “туркмен” є ідентичними, не дивно, отже, що усі середньовічні тюркські державні утворення, включно з імперіями турків-сельджуків і Османською, С. Ніязов назвав туркменськими. В “Рухнама” знаходимо таке підтвердження вищезазначеному: “Буквально з перших днів незалежності, — писав С. Ніязов, — мною було сформульовано тезу: Туркменистан і Туреччина — дві держави — одна нація. У нас справді одна релігія, одні традиції, одна кров. Османська мова, як і її попередники, — мови огузів і сельджуків, — це туркменська мова. Турецька мова — це дещо видозмінена туркменська мова...”

Знавці всесвітньої історії зазначають, що перші державні утворення на території сучасного Туркменистану виникли у I тис. до н. е. (держави Маргіана, Парфія, Мідія). У VI–IV ст. до н. е. туркмени перебували під владою іранських Ахеменідів, Александра Македонського, з III ст. до н. е. — у Парфянському царстві і державі Сасанідів, у V–VIII ст. н. е. туркменська територія перебувала під владою ефталтів, тюрків, арабів, а в XI ст. її завоювали огузи. В XI–XIII ст. туркменські землі входили до складу держави Сельджуків, а потім Хорезму, у XIII–XV ст. перебували під владою татаро-монголів, потім — Тимуридів.

Дослідники вважають, що формування туркменської народності завершилось у XV ст. після злиття осілих тюркомовних огузьких племен (власне туркменів) з іраномовним землеробським населенням північного Хорасану в оазах південного Туркменистану. Щодо північних туркменських племен, що вели напівкочовий спосіб життя, то вони на початку XVI ст. широко розселилися уздовж усього східного узбережжя Каспійського моря, на півострові Мангишлак, у північно-західних околицях Хорезмської оази, навколо Сарикамиського озера та в пустелі Каракум. Нерідко частина родини кочувала з худобою, а

частина жила осіло, обробляючи землю й оберігаючи посіви злакових. Причому землеробством, як і в казахів, найчастіше займалися бідніші члени роду, а заможні родичі — власники великих стад худоби — доручали їм за частку врожаю обробляти свої поля.

Суспільний лад туркменів у XVI–XVIII ст. дослідники визначають як патріархально-феодальний з елементами патріархального рабства. Феодальні відносини були краще розвинуті в осілих землеробських племен на півдні, але вони практично не мали міст, досконалого ремесла і в економічному розвитку відставали від своїх сусідів — корінних жителів Ірану, Бухари і Хіви. Це було головною причиною політичної роздробленості туркменської народності, що призвела до захоплення півдня Туркменистану сефевідським Іраном, а решти країни — бухарськими і хівинськими ханами (до складу Хівинського і Бухарського ханств територія Туркменистану увійшла в XVI–XVII ст.).

Серйозна загроза над самим існуванням туркменського народу нависла 1740 р., коли самопроголошений шах Ірану Надір Афшар (1688–1747) напав на Хівинське і Бухарське ханства. Полководці завойовника винищували і виводили в рабство жителів краю, грабували майно і худобу. Хіва й Бухара змушені були визнати васальну залежність від Надір-шаха, але частина туркменів, що відмовилася підкоритися, переселилася на Мангишлак та в прикаспійські степи і продовжила боротьбу. У 1747 р. Надір-шах був убитий змовниками, а його держава швидко розпалася. Це дало змогу туркменським племенам, що тимчасово перейшли на північ, повернутися на батьківщину.

Останні в історії туркменів завойовники прийшли з півночі в кінці 1860-х — середині 1880-х років, коли туркменська територія була анексована Росією. Остаточний удар по всьому політичному, економічному й соціальному укладу життя туркменів завдала Геоктепінська війна 1879–1881 рр., внаслідок якої Росія утворила на туркменській території Закаспійську область, ввела своє правління, розгорнула релігійну пропаганду й стала насаджувати власну культурну політику.

Після приходу до влади в Росії більшовиків у Туркменистані в листопаді — грудні 1917 р. було проголошено радянську владу, у квітні 1918 р. створено Туркестанську АСРР у складі РСФРР, а в жовтні 1924 р. — Туркменську СРР.

Перебування Туркменистану у складі Російської імперії і СРСР коштувало туркменському народові великих людських жертв. Так,

у Першій світовій війні загинуло понад 80 тис. туркменів, більше 900 тис. осіб стали жертвами розкуркулення в 1917–1930-х роках, тоді ж у пошуках кращого життя країну покинуло понад 4 млн жителів. Точні статистичні відомості щодо тих туркменів, яких було оголошено ворогами народу, розстріляно і заслано за звинуваченнями у націоналізмі та участі в русі басмачів у 1930–1937 рр., встановити не вдалося. На фронтах Другої світової війни загинуло 740 тис. туркменів, усім їм в добу незалежності присвоєно звання Героя Туркменістану (посмертно).

Декларацію про державний суверенітет Туркменістану Верховна рада республіки ухвалила 22 серпня 1990 р. Конституційний Закон Туркменістану “Про незалежність і основи державного устрою Туркменістану”, який підтверджував волю туркменського народу до утворення незалежної держави, висловлену ним на всенародному референдумі 26 жовтня 1991 р., туркменський парламент ухвалив 27 жовтня 1991 р.

Згідно з Конституцією Туркменістан — демократична, правова, світська держава. Главою держави, виконавчої влади і Верховним головнокомандувачем збройних сил є президент, що обирається на п'ять років. Президентом Туркменістану у жовтні 1990 р. — грудні 2006 р. був С. Ніязов. Після його смерті 22 грудня 2006 р. виконувачем обов'язків Президента було призначено Гурбангули Бердимухаммедова*. На перших в історії Туркменістану альтернативних виборах президента держави, що відбулися 11 лютого 2007 р., Бердимухаммедов, здобувши підтримку 89 % виборців, був обраний новим президентом Туркменістану.

Головний законодавчий орган — Меджліс, вищий представницький орган народної влади — Халк Маслахати (Народна Рада), до складу якої входять президент держави, депутати Меджлісу, халк векілі

* **Бердимухаммедов Гурбангули Мялікгулійович** (н. 1957, сільрада Бабараб Геокдепінського району), туркменський державний і політичний діяч, президент Туркменістану. 1979 закінчив факультет стоматології Туркменського державного медичного інституту, кандидат медичних наук. 1997 призначений міністром охорони здоров'я і медичної промисловості Туркменістану, виконавчим директором Державного фонду охорони здоров'я Туркменістану, виконувачем обов'язків ректора Туркменського державного медичного інституту. У квітні 2001 р. призначений заступником голови Кабінету міністрів Туркменістану. 22 грудня 2006 р. згідно з рішенням Державної Ради безпеки і Кабінету міністрів Туркменістану призначений виконувачем обов'язків президента, верховного головнокомандувача Збройних сил Туркменістану. 11 лютого 2007 р. обраний президентом Туркменістану.

(народні обранці) від кожної адміністративно-територіальної одиниці. Термін повноважень народних обранців — 5 років, свої обов'язки вони виконують на громадських засадах, тобто безкоштовно.

12.2. Ресурсний потенціал та особливості сучасного економічного розвитку Туркменистану

Ще давньогрецький географ Страбон близько 2 тис. р. тому писав, що на схід від Гірканського (Каспійського) моря є масляні джерела (нафта). На початку XIX ст. туркмени рили колодязі і продавали нафту до Персії та Росії (зокрема, в Астрахань). На сьогодні прогнозні запаси вуглеводневої сировини Туркменистану (з туркменським шельфом Каспійського моря включно) оцінюються в межах 23 трлн куб. м природного газу і 12,2 млрд т нафти. Найбільші родовища газу розташовані в південній і східній частині країни. Туркменистан, що володіє понад 33 % світових запасів природного газу, займає 4-те місце у світі за його видобуванням (23–28 млрд куб. м щороку).

З 150 розвіданих на території республіки родовищ нафти і газу розробляється 42. Розвідано великі запаси сірки, що становлять 9 млн т, значні запаси бромю і йоду, величезні поклади сульфату натрію (міраболіту) і магнеєвих солей (бішофіту) розташовані в затоці Кара-Богаз-Гол. Відомими є родовища калійних солей і будівельних матеріалів.

Стратегія економічного розвитку Туркменистану на перехідний період визначена програмою “Десять років стабільності”, головні завдання якої — перетворення Туркменистану на державу з розвинутою соціально-орієнтованою економікою, забезпечення реальної економічної незалежності (передовсім, продовольчої), здійснення структурної перебудови економіки.

Досягши економічної незалежності, що ґрунтується на величезних запасах нафти і газу, ашгабатський режим Ніязова поставив мету перетворити країну на такий собі “центральноазійський нафто-газовий емірат” і здійснювати експорт енергоносіїв в обхід Росії. Перші кроки у цьому напрямі вже зроблено: в грудні 1997 р. відкрито газогін на північ Ірану, а в листопаді 1999 р. в Стамбулі укладено угоду про Транскаспійський проект.

Щодо газовидобувної промисловості Туркменистану, то її активний розвиток розпочався в середині 1960-х років. Саме тоді “блакитне паливо” потекло на європейську частину території Росії. Перший екс-

портний газопровід Корпедже — Кут-Куї (Іран) вважається першим етапом будівництва супергазогону Туркменистан — Іран — Туреччина — Європа. Наявні також проекти прокладання Транскаспійського газогону через Азербайджан, Грузію до Туреччини і з Туркменистану через Афганістан і Пакистан, обговорюється питання транспортування газу до Китаю і Японії.

Найбільшим споживачем туркменського газу упродовж останнього десятиліття стала Україна. Так, тільки в 2004–2005 рр. Україна імпортувала 36 млрд кубометрів туркменського газу щорічно (згідно з даними за 2003 р., загальний газовидобуток Туркменистану становив трохи більше 59 млрд кубометрів, а експорт — 43,4 млрд куб. м газу). Крім України, Туркменистан постачає газ до Ірану (близько 5 млрд куб. м на рік) і до Росії. Щодо Росії, то вона здійснює послідовну політику відсікання України і країн ЄС від альтернативних російським джерел постачання газу, зокрема з Туркменистану й Казахстану, замикаючи на собі усі газові потоки і зводячи нанівець будь-які можливості їхньої диверсифікації — основної проблеми в енергетичній безпеці України і країн ЄС.

У квітні 2003 р. президенти Росії і Туркменистану підписали угоду на 25 років, згідно з якою росіяни закуповуватимуть туркменський газ до 2028 р. Кожного року обсяг закупівель збільшуватиметься: із 10 млрд кубометрів у 2006 р. до 63–73 млрд — у 2028 р. Перекидаючи туркменський газ іншим “покупцям” з Європи, а також Україні, росіяни контролюватимуть обсяги і процес імпорту газу з різних джерел, відповідно збільшуючи частку своєї присутності в енергетиці країн-імпортерів і диктуючи їм цінові параметри. Якщо для європейців такий розвиток подій лише в перспективі, то для України він уже став жорсткою реальністю, адже Росія у такий спосіб відрізала Україну від прямого діалогу з Туркменистаном.

Стосовно розвитку інших галузей промисловості Туркменистану, слід зазначити, що країна виробляє нафтове та хімічне обладнання, насоси тощо. Хімічна промисловість виробляє технічний вуглець, сірку, йод, бром, мінеральні добрива, хімічні засоби захисту рослин, різноманітні товари побутової хімії. Досить динамічно розвиваються легка і харчова промисловість. За останні роки збудовано сім фабрик для переробки бавовни-волокна, виробництва бавовняно-паперової пряжі, джинсової тканини, трикотажу. Швидкими темпами розвивається промисловість будівельних матеріалів. Різноманітні запаси власної сировини є базою для виробництва цементу, азбестоце-

ментних листів і труб, мінеральної вати, листового скла, цегли, черепиці тощо.

Сільськогосподарські угіддя займають понад 39 млн га, з них високоврожайні землі — 4,5 млн га. Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови дозволяють вирощувати із застосуванням зрошення найцінніші сорти тонковолокнистого бавовника, що дає можливість виробляти близько 1300 тис. т бавовняної сировини щороку. В добу незалежності значно зросло виробництво зерна за рахунок часткового скорочення земель під бавовником, що дало можливість Туркменистану забезпечити себе власним зерном.

Провідною галуззю тваринництва залишається вівчарство, в тому числі каракулеве, традиційно розвинуті розведення верблюдів і конярство. До речі, кінь ахалтекінської породи є національною гордістю туркменів, зокрема його зображено на державному гербі Туркменистану. Ахалтекінців неодноразово дарували керівникам іноземних держав.

Розвинутий в Туркменистані автомобільний і залізничний транспорт. Довжина автодорог загального користування сягає 15 тис. км, а загальна довжина залізниць — 2350 км. В перспективі національні залізниці планується з'єднати з дорогами Туреччини, Ірану, Узбекистану, Киргизстану, Казахстану і Китаю в єдину транспортну магістраль, яка, в свою чергу, стане частиною трансконтинентальної залізничної магістралі від китайського порту Ляньюньчен через Урумчі — Алмати — Ташкент — Тегеран — Стамбул — Будапешт до Роттердама. Вже побудована ділянка цієї магістралі від Мешхеда (Іран) до Теджена (Туркменистан) завдовжки 800 км, з них 132 км — територією Туркменистану.

12.3. Геополітична орієнтація та зовнішня політика Туркменистану

Зовнішня політика Туркменистану спрямована на створення сприятливих умов для прискорення економічного розвитку країни. Основним принципом зовнішньої політики проголошено постійний нейтралітет. Туркменистан — перша країна в практиці ООН, що отримала статус нейтральної держави з усіма наслідками і привілеями. 12 грудня 1995 р. Генеральна Асамблея ООН присвоїла Туркменистану статус постійного нейтралітету. Тому Туркменистан не бере участі в Договорі про колективну безпеку держав СНД 1992 р. і військово-

му співробітництві з Росією на двосторонній основі. Також Ашгабат вийшов з Бішкекської угоди від 9 жовтня 1992 р. про безвізове пересування громадян СНД територіями країн-учасниць.

Основні напрями сучасної зовнішньої політики Туркменистану визначені в “Декларації про зовнішньополітичний курс Туркменистану в XXI столітті на принципах постійного нейтралітету, миролюбства, позитивного добросусідства і демократії”, що була прийнята 27 грудня 1999 р. Халк Маслахати Туркменистану (Народною Радою).

Щодо місця та ролі Туркменистану в системі міждержавних відносин в центральноазійському регіоні, то офіційний Ашгабат тривалий час зберігав нейтралітет стосовно неформального суперництва Казахстану і Узбекистану за неофіційну регіональну першість. Однак після відвідин С. Ніязова з офіційним візитом Бухари у листопаді 2004 р. і підписання ним та президентом І. Карімовим узбецько-туркменського договору “Про дружбу, зміцнення довіри і розвитку співробітництва”, офіційний Ашгабат частково відійшов від політики нейтралітету. Туркменистан і Узбекистан відновили відносини, розірвані з вини Ашгабату у 2002 р., і заявили про “вічну дружбу”. Експерти вважають, що туркмено-узбецьке зближення носило передовсім антиказахський аспект і стало спробою формування нового “центру сили” (Ташкент — Ашгабат) на противагу тісній взаємодії Казахстану, Киргизстану і Таджикистану.

Стосовно відносин з іншими країнами регіону, то плідно розвиваються відносини Туркменистану з Туреччиною й Іраном. Туреччина приваблює офіційний Ашгабат не лише через близькість мови і культури, але й як країна, що уникла релігійного екстремізму і тісно пов’язана із Заходом. Значна частина туркменської молоді навчається в Туреччині. Іран пропонує проекти економічної співпраці, домовленість про їх реалізацію досягнута під час перебування С. Ніязова в Тегерані в лютому 1992 р. і в січні 1994 р. Найуспішнішим з-поміж проектів реалізовано у травні 1996 р., коли було відкрито залізницю Теджен — Мешхед, що забезпечує вихід держав центральноазійського регіону до портів Перської затоки.

Значна увага приділяється розвитку відносин з Саудівською Аравією, Кувейтом, Катаром, Об’єднаними Арабськими Еміратами та іншими арабськими державами, які Ашгабат вважає за взірець, який треба наслідувати, і які можуть стати джерелом інвестицій для туркменської економіки. Намагаючись поширити свій вплив на Цент-

ральну Азію, Саудівська Аравія фінансує будівництво в Туркменістані мечетей і медресе, сприяє популяризації ісламу. Домагаючись особливої допомоги від мусульманського світу, президент С. Ниязов свого часу запропонував відкрити в Ашгабаті філію організації Ісламська конференція зі статусом Комітету з культурних і соціальних питань Середньої Азії і Казахстану. Саудівська Аравія, Кувейт, інші арабські держави надали Туркменістану великі кредити.

Доволі динамічно розвиваються й українсько-туркменські міждержавні відносини, які базуються на Договорі про дружбу і співробітництво від 10 жовтня 1992 р. Туркменістан нині є найбільшим постачальником природного газу в Україну (близько 40 млрд. куб. м щороку).

Сучасний Туркменістан перебуває поза сферою ефективного впливу Росії, але й не доставляє їй якихось значних проблем. Стабільність в Туркменістані, що трималася на авторитеті С. Ниязова, були вигідні і Росії, і Заходу. Як будуть розвиватися події в країні після смерті Туркменбаші і як вони позначатимуться на зовнішній політиці Туркменістану, прогнозувати складно.

12.4. Етногенез, релігія та культурна спадщина туркменів

Корінне населення країни — туркмени. Їх найдавнішими предками вважають представників парфянської народності, яка виникла на основі племен Прикопетдагської підгірної рівнини, з якими змішалися степові племена кочівників, що прийшли з півночі. Назва “туркмени”, зафіксована ще VIII ст. согдійськими і китайськими джерелами, належала напівосідлим етнічним групам, змішаним за мовною ознакою з індоєвропейським скотарським і землеробським населенням Хорасана, Хорезма, Горгана і Мавераннахра. З-поміж європейських предків туркменів слід назвати дахів, що проживали на південно-східному узбережжі Каспійського моря. Крім того, у формуванні туркменського народу взяли участь тюркомовні племена. З VI ст. процес тюркизації місцевого населення посилювався, що пов'язано з встановленням влади Тюркського каганату — держави, що об'єднала скотарські племена західних огузів, які вважаються одним з етнічних джерел формування туркменського народу.

Наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. туркменські племена населяли майже всю територію сучасного Туркменістану,

Мангишлака і Устюрта. Серед найвідоміших туркменських племен зі своєю власною культурою були теке, ахал-теке, йомуди, салори тощо.

Туркменська мова належить до південно-західної тюркської мовної групи. Сформувалась на базі старотуркменської мови. Велика роль у розвитку мови належить засновнику туркменської класичної літератури Махтумкулі, поетам-класикам XIX ст. — Сеїді, Зелілі, Кеміне, Молланепесу та ін. Поширені чисельні діалекти і говірки. У 1940 р. в Туркменії перейшли з латинізованого алфавіту на кириличну графіку, у 1999 р. відбулося повернення до латиниці.

Предки туркменів язичники. До ісламу тут були поширені тотемізм, анімізм, шаманізм, зороастризм. У VIII ст. населення навернене до ісламу. З отриманням незалежності Туркменистан взяв курс на побудову світської держави, однак іслам живе в туркменському суспільстві не лише як релігія, але й як складова духовної культури і способу життя.

Культура Туркменистану — сплав тисячолітніх традицій найсучасніших тенденцій світової культури. Важливим джерелом розвитку туркменської писемної культури і мистецтва є фольклор. Його найдавніші зразки дійшли до нас з трактатів античних авторів Геродота, Юстина, Страбона, Ктесія, зокрема, легенди про Томеріс і Ширака (VI ст. до н. е.), Одатида і Заріадра, Рустама (V ст. до н. е.) та ін. Найпоширеніші види туркменського фольклору — епос, дестан. Предки туркмен мали свої легенди, перекази, пісні.

У період великого поширення в Середній Азії у X — на початку XIII ст. бібліотек тільки у туркменському Мерві їх налічувалося більше десяти. В одній з мервських бібліотек зберігалося близько 12 тисяч томів книг і рукописів, зроблених на бавовняному папері, що виготовлявся у Самарканді. У Мерві містився й своєрідний науково-дослідний заклад — дивекуш, де вивчалися кращі методи шовківництва.

З туркменських племен вийшли великі поети XVI–XVIII ст. Мухаммед Байрам-хан, Салирбаба ібн Салир Харідаті, Караджаоглан, Мірза Бархудар Туркмен. Творчість видатного поета й мислителя другої половини XVIII ст. Махтумкулі Фрагі є зразком самобутньої народної туркменської літератури. Туркменський кожум'яка Махтумкулі став національним поетом свого народу. Його вірші просякнуті співчуттям до важкого становища трудящих, засудженням феодальних порядків і здирств знаті.

У XVIII–XIX ст. туркменські поети стали продовжувачами літературних традицій східних класиків. Серед них — Нурмухамед Андаліб, що написав широко відомий дестан “Лейлі і Меджнун”, Абдулла Шабенде — автор “Шабехрам”, Сейїнтазар Саїді — “Прощавай, Лебап”, “Прощавай”, “Хоробрі”, Кеміне — майстер сатири, Молланепес з його дестаном “Зохре і Тахір”.

До наших днів дійшли стародавні археологічні ансамблі, керамічні і глиняні вироби. З-поміж пам’яток архітектури вражають монумент-мавзолей султана Санджара (XII ст.) у стародавньому Мерві, мінарет в Куња-Ургенчі (XIII ст.), мавзолей Абу-Саїда Мейхенійського (XI–XIV ст.), залишки мінаретів і мечеті в городищі Місріан (XII–XIII ст.).

В історії туркмен було чимало особистостей, якими народ пишається донині. Це й родоначальник туркмен міфічний Огуз-хан, що правив 116 років за туркменським літочисленням, саме його іменем названі стародавні перекази про історичне минуле туркменського народу — “Огузнама”, і духовний батько туркмен, автор безсмертного епосу про непереборний дух народу Горкут-ата — один з перших туркмен, що прийняв іслам, і засновник Парфяньського царства Аршак, і останній правитель імперії сельджуків султан Санджар, праху якого туркмени поклоняються й донині, і поет Махтумкулі.

Як писав у книзі “Рухнама” Туркменбаші, туркменський народ подарував світові “чистокровних туркменських (ахалтекінських) скакунів, туркменські килими, самотутне національне вбрання і оригінальні національні прикраси, чисту білу пшеницю, овець сариджинської породи”.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Висвітліть історичний шлях туркменського народу до незалежної державності.
2. Схарактеризуйте сучасні політичні та соціально-економічні процеси в Туркменістані.
3. Розкрийте питання про геополітичне оточення та зовнішню політику Туркменістану як нейтральної держави.
4. Розкажіть про культурну спадщину туркменського народу.

РЕСПУБЛІКА ТАДЖИКИСТАН

Республіка Таджикистан: загальні відомості

Територія — 143,1 тис. кв. км

Населення — 7,01 млн осіб (2004 р.)

Столиця — Душанбе (540 тис. осіб)

Державний устрій — президентська республіка

Адміністративний поділ — Нагірно-Бадахшанська автономна область, 3 області, 45 районів

Національний склад (за даними перепису 2000 р.): таджики (80 %), узбеки (15,3 %), росіяни (1,1 %), киргизи (1,1 %), лакайці (0,8 %), туркмени (0,3 %), татари (0,3 %), інші (1,1 %)

Мова — таджицька

Релігія — іслам

Середня тривалість життя — 64 роки

Народжуваність — 3,3 %, смертність — 0,8 %

Грошова одиниця — сомоні

ВВП на душу населення — 300 дол. США (2001 р.)

13.1. Географічне розташування та історичне минуле таджицького народу

Таджикистан — держава на південному сході Центральної Азії, більша частина його розташована у високих горах Паміро-Алтаю. На заході і північному заході межує з Узбекистаном, на півночі — з Киргизстаном, на сході — з Китаєм, на півдні — з Афганістаном (кордон проходить по річках Амудар'я і П'яндж). Таджикистан — типова гірська країна (гори займають 93 % території). На стику хребтів Академії наук і Петра Першого розташована найвища точка Таджикистану і СНД — пік Ісмоїлі Сомоні (7495 м, колишній пік Комунізму).

Таджикки — народ з багатомістовими культурними та державотворчими традиціями. Так, вже у першій половині I тис. до н. е. на території сучасного Таджикистану виникла держава Бактрія, у VII–IV ст. до н. е. таджицька територія перебувала під владою іранської династії Ахеменідів, імперії Александра Македонського. Після смерті останнього територія Таджикистану стала частиною імперії Селевкідів, а від III ст. до н. е. — послідовно в Греко-Бактрійському, Кушанському царствах, державі ефталітів, Тюркському каганаті, була частиною Китайської імперії.

У VIII ст. в межиріччя Амудар'ї і Сирдар'ї (арабською Мавераннахр) прийшли араби. Вони принесли свою культуру і релігію, хоча мова таджиків не змінилася. У IX ст. під час правління місцевої династії Саманідів завершився процес формування таджицького етносу й було створено літературну таджицьку мову (дарі). Це був період розквіту культури, торгівлі і ремесел, зростання міст, зокрема у IX–X ст. творили видатні поети і мислителі Омар Хайям, Фірдоусі, Рудакі, Авіценна.

Наприкінці X ст. територія Таджикистану потрапила під владу тюркської династії Караханідів, а потім упродовж майже чотирьох століть завойовники змінювали один одного. Тут побували караїти зі сходу, племена з володінь Хорезм-шахів з північного заходу, на початку XIII ст. усе Межиріччя захопили монголи. Завойовники, що перебували на нижчій стадії розвитку, знищували міста, орні землі перетворювали на пасовища, а місцеве населення — на рабів і витісняли в гори. Попри це, корінні жителі залишилися носіями мови і писемності, високої культури землеробства.

Найвищого розквіту Таджикистан досяг за правління Тимуридів у XIV — на початку XVI ст. Держава, створена Тимуром (1336–1405), вважається однією з високорозвинених у тодішньому світі. За вказівками Тимура були побудовані мечеть Бібі-Ханім і мавзолей Гур-Емір у Самарканді, палац Ак-Сарай у Шахрисабзі, мавзолей Ходжа Ахмеда Яссаві в Туркестані (усі вони — шедеври світового значення).

На початку XVI ст. Таджикистан завоювали кочові узбецькі племена, що згодом об'єдналися під владою бухарського хана. Узбеки розселилися по всій території Таджикистану і частково запозичили традиції осідлого таджицького населення.

У 1868 р. після тривалих боїв з російськими військами Бухарське і Кокандське ханства визнали протекторат Російської імперії. Після ліквідації Кокандського Ханства територія сучасного Таджикистану

була поділена між Туркестанським генерал-губернаторством (північ і Східний Памір) і Бухарським ханством (південний схід і Західний Памір). Ділянки території на південь від Амудар'ї відійшли до Афганістану. У 1895 р. відбулося остаточне розмежування Паміра між Бухарою і Афганістаном за участю Росії та Англії, що також боролась за превалювання на цій території. В історичній літературі та подія називається “Памірське розмежування” 1895 р.

Наприкінці 1917 р. — у лютому 1918 р. в північному Таджикистані було встановлено радянську владу й ця територія увійшла до складу Туркестанської АСРР, після революції 1920 р. в Бухарі і проголошення там Бухарської Народної Республіки північний Таджикистан увійшов до її складу.

Таджицька АСРР у складі Узбецької РСР була утворена 14 жовтня 1924 р., союзною республікою Таджицька РСР стала 16 жовтня 1929 р., незалежною державою Таджикистан проголошено 9 вересня 1991 р.

13.2. Громадянська війна 1992–1997 рр. в Таджикистані та її наслідки. Політико-правова система Таджикистану і характеристика сучасних політичних процесів у державі

1992 р. в Таджикистані розпочалася громадянська війна. Серед її причин — економічні і політичні диспропорції у розвитку Півночі і Півдня, а також слабкість президентської влади, що її на той час уособлював Рахмон Набієв — голова уряду Таджицької РСР у 1970-х роках, голова Верховної ради Таджикистану у вересні–листопаді 1991 р., президент Таджикистану в листопаді 1991 — вересні 1992 р.

Р. Набієв виявився слабким керівником, нездатним зберегти баланс сил у владному політикумі: щоб задобрити своїх прихильників, роздавав керівні посади без урахування ступеня професіоналізму претендентів, принизливо загравав з опозицією, під тиском якої були максимально ослаблені такі силові структури, як Комітет національної безпеки і Міністерство внутрішніх справ. За таких умов трагічні події на площі Шихадон у столиці Душанбе зупинити вже було неможливо. Країну охопило беззладдя. 7 вересня 1992 р. під загрозою застосування зброї Набієв підписав заяву про відставку з посади президента. Маховик громадянської війни запрацював на повну потужність.

Громадянська війна в Таджикистані була війною кланів. На її початку вважалося, що єдиною силою, що могла зупинити війну і подолати регіональні суперечки, є іслам. Вірогідний політичний успіх ісламістів пов'язувався з особистістю лідера Партії ісламського відродження Акбара Турадджонзادی, що, перебуваючи 1992–1997 рр. на еміграції, став одним з лідерів Об'єднаної Таджикицької Опозиції (ОТО). Після того як 1997 р. між ворогуючими сторонами було підписано мирну угоду (вступила в силу 1999 р.), Турадджонзادی був призначений першим заступником голови таджицького уряду. Але оскільки більшість населення Таджикистану, за даними соціологів, хотіла жити у громадянському суспільстві, лідер ОТО 17 жовтня 1999 р. провів прес-конференцію, на якій закликав на президентських виборах у листопаді 1999 р. підтримати кандидатуру чинного президента Е. Рахмонова, бо тільки він, за його словами, здатен справитися з таджицькими польовими командирами.

Таджикистан найдовше з-поміж колишніх республік СРСР перебував у зоні економічного впливу російського рубля і орієнтував своє господарство на Росію. Таджикицько-афганський кордон тривалий час охоронявся російськими прикордонниками, в республіці досі дислокована 201 мотострілецька дивізія Збройних сил РФ.

Згідно з Конституцією Таджикистану від 6 листопада 1994 р. главою держави є президент. З листопада 1994 р. президент країни — Емомалі Рахмонов*. У 1999 р. за результатами всенародного референдуму термін президентських повноважень подовжено до 7 років. Вищий законодавчий орган — однапалатний парламент (Верховна Рада Таджикистану), що не є постійно діючим, а лише збирається на сесії для ухвалення заздалегідь підготовлених законів.

* **Рахмонов Емомалі Шаріпович** (н. 5.10.1952, Дангара, Кулябська область, Таджикистан). У 1982 — закінчив економічний факультет Таджикицького державного університету; 1976–1988 — секретар профкому колгоспу у Дангаринському районі Кулябської області; 1988–1992 — директор радгоспу ім. В. І. Леніна у тому ж районі; 1989 — обраний депутатом Верховної Ради СРСР. У листопаді 1992 обраний головою Кулябського облвиконкому, через кілька днів — на засіданні Верховної Ради Таджикистану, яке в умовах громадянської війни відбулося в колгоспному клубі одного з селищ поблизу Ходжента (Ленінабада), — спікером таджицького парламенту. У грудні 1992 сформовані Рахмоновим військові загони виграли збройну боротьбу з ісламістською «об'єднаною таджицькою опозицією» за столицю республіки Душанбе. У листопаді 1994 обраний, а у листопаді 1999 — переобраний президентом Таджикистану на семирічний термін. 6 листопада 2006 р. втретє обраний президентом Таджикистану.

22 червня 2003 р. в Таджикистані відбувся конституційний референдум, на якому громадяни цієї країни висловили своє ставлення до 122-х конституційних змін. Запропоновані президентом країни Е. Рахмоновим, вони передбачали, зокрема, продовження повноважень президента з одного семирічного терміну до двох, введення платних медичного обслуговування й освіти. ООН та Організація з безпеки та співробітництва в Європі відмовилися надіслати на референдум своїх спостерігачів. Напередодні низка партій і громадських рухів Таджикистану, зокрема й Комуністична партія, виступили з критикою референдуму, а Демократична партія закликала не брати участі в ньому. Але активність виборців сягнула позначки понад 50 %, що надало чинності референдуму. За даними Центрального виборчого комітету, активність виборців становила понад 96 %. Майже всі учасники референдуму підтримали президентські ініціативи. Проти внесення поправок у Конституцію проголосувало менше 5 % населення. Таким чином, чинний президент Таджикистану Е. Рахмонов отримав можливість по закінченні терміну повноважень у 2006 р. балотуватися на вищу державну посаду ще на два семилітніх терміни. На чергових президентських виборах 6 листопада 2006 р. Е. Рахмонов переміг чотирьох інших кандидатів, здобувши підтримку 76,4 % голосів виборців.

13.3. Ресурсний потенціал Таджикистану та особливості економічного розвитку країни

Надра країни містять запаси нафти, природного газу, вугілля, урану, мідних, свинцевих, залізних, алюмінієвих руд, фосфоритів, цинку, граніту, мармуру, ртуті, золота, олова, вольфраму, бору, карбонатів, флюориту, коштовних та напівкоштовних каменів. Нафту та буре вугілля видобувають на півночі Таджикистану, відповідно, в Нефтеабаді та в районі Шурабу, на півдні республіки розташоване родовище природного газу Кизил-Тумшук.

На кінець 1990-х років у Таджикистані діяло 400 промислових підприємств, на яких було задіяно майже 215 тис. робітників та інженерно-технічних працівників. На галузі важкої промисловості припадало близько 40 % промислового виробництва, легкої та харчової промисловості — 60 %.

Основні галузі важкої промисловості — електроенергетика, гірничорудна, кольорова металургія, машинобудування, металообробка, виробництво будівельних матеріалів, хімічна промисловість. Кольо-

рова металургія — основна експортна галузь республіки. Найбільшим і стабільно працюючим підприємством є Таджицький алюмінієвий завод в м. Турсунзаде. Алюміній дає основні валютні надходження. Розроблено проекти щодо поновлення видобутку золота, срібла, урану, ванадію.

Важливою галуззю є електроенергетика: за оцінками західних експертів Таджикистан за питомими показниками запасів гідроресурсів посідає перше місце у світі, а за абсолютними показниками — 300 млрд кВт/год на рік — восьме. У випадку повного їх використання республіка може стати найбільшим експортером електроенергії в регіоні. На сьогодні, однак, колосальний гідроенергетичний потенціал країни використовується лише на 4–5 %. Створені на базі дешевої електроенергії в радянський час енергоємні виробництва каустику, рідкого хлору та ін. сьогодні практично не працюють через відсутність коштів у споживачів готової продукції і оборотних коштів у підприємств.

Основою електроенергетики Таджикистану становлять Нурецька ГЕС (на річці Вахш) потужністю 2700 МВт, що входить до 30 найпотужніших гідроелектростанцій світу, Головна та Байпазін ГЕС (також на річці Вахш), Кайраккумська гідроелектростанція на річці Сирдар'я і ГЕС, розташована поблизу м. Хорог у Нагірному Бадахшані, в Душанбе та Явані функціонують великі теплові електростанції. Усі вони станом на жовтень 2001 р. виробляли 12 млрд кВт/год, себто працювали лише на 4 % своєї потужності.

Таджикистан має у своєму розпорядженні три газопроводи: внутрішні — Кизил-Тумшук — Душанбе і далі в напрямку до Узбекистану і газопровід невеликої потужності Алімтай — Курган-Тюбе, а також транзитний з Газлі до Ферганської долини.

Республіка Таджикистан переважно аграрна країна: загальна площа сільськогосподарських угідь перевищує 4,3 млн га, понад 65 % валової продукції сільського господарства припадає на хліборобство. Головною експортною сільськогосподарською культурою є бавовник, передовсім тонковолокнистих сортів. У найкращі роки в Таджикистані вироблялося до 1 млн т бавовни-сирцю, однак через громадянську війну 1992–1997 рр. посівні площі під цією культурою скоротились, а збір бавовника зменшився з 800 до 380 тис. тонн.

У Таджикистані функціонує бавовняна біржа, де укладаються угоди купівлі-продажу бавовни-волокна, іншої бавовняної продукції. В останні роки великого поширення набули так звані ф'ючерсні

угоди, за якими іноземні фірми надають господарствам засоби під майбутній урожай паливом, тракторами, отрутохімікатами, добривами і грошима для оплати праці сільськогосподарських працівників. Найбільшими інвесторами та покупцями продукції бавовняного виробництва є швейцарська фірма “Пауль Рейнхард” та торговельний відділ швейцарського банку “Кредит Свісс Фест Бостон”. Також таджицька бавовна експортується до Ірану, Латвії, Росії. З технічних сільськогосподарських культур в Таджикистані вирощують також тютюн, кунжут, олійний льон-кучерявець та герань, з якої виробляють ефірну олію.

Таджикистан експортує алюміній (55 % усього експорту, переважно до Нідерландів і Туреччини), бавовну (14 %), рослинну олію, текстильні вироби, нафту, електроенергію (близько 4 млрд кВт/год у 2001 р.). У структурі імпорту переважають машини і обладнання (60 %), продовольство (15 %), хімікати, паливо, природний газ (головним чином з Узбекистану). Зовнішньоторговельними партнерами Таджикистану є 66 країн світу, у тому числі 11 держав СНД (на їх долю у 2002 р. припадало 51,8 % зовнішньоторговельного обігу Таджикистану). Найбільшими імпортерами таджицької продукції є Нідерланди, Туреччина, Латвія, Швейцарія, Узбекистан, Росія та Іран. Найбільшими експортерами продукції до Таджикистану є Росія, Узбекистан, Казахстан, Азербайджан, Україна і Румунія.

Попри вагомий економічний потенціал і певне економічне зростання, що розпочалося в Таджикистані після 1997 р., держава залишається найбільш біднішою в центральноазійському регіоні і на пострадянському просторі, маючи найнижчий рівень ВВП на душу населення.

13.4. Геополітичне становище та зовнішня політика Таджикистану

Таджикистан розташований між тюркським світом на півночі і сході та іраномовними народами на півдні. Суперечка за ці землі в недалекому минулому між Британською і Російською імперіями є свідченням важливого геополітичного значення цієї території.

Однією з найголовніших проблем зовнішньополітичного відомства сучасного Таджикистану залишається проблема встановлення та делімітації кордонів з сусідніми державами, що дісталася Таджикистану у спадщину від СРСР. З КНР 2003 р. підписано угоду, за якою Таджикистан поступається 1000 кв. км Памірських гір на користь Ки-

таю, у разі коли той відкликає свої претензії на площу у 28 тис. кв. км таджицької території. Продовжуються переговори з Узбекистаном щодо встановлення кордонів та відносно того, аби прибрати мінні поля. З Киргизстаном ведуться переговори з делімітації кордону в Ісфханській долині.

Серйозні проблеми, що з ними стикається Таджикистан на внутрішній та міжнародній арені, не в останню чергу пов'язані з тим, що Таджикистан є важливою ланкою у системі наркотрафіку з Афганістану до Росії та Західної Європи, а також провідною державою Центральної Азії для наркоділків, оскільки контролює 80 усіх наркотиків, що перебувають на території цього регіону.

У зовнішній та внутрішній політиці Рахмонов спирається на військово-політичну та технічну підтримку Російської Федерації. Є стратегічним союзником Росії у Середній Азії та на кордоні з Афганістаном. У червні 1997 р. під тиском з боку Росії та Ірану та через загрозу агресії афганських талібів Рахмонов був змушений підписати з ісламською опозицією Загальну угоду про встановлення миру і національної злагоди у Таджикистані, яка передбачала чотириступеневий план залагодження цього конфлікту. У січні 2000 р. відмовився від головування у Раді глав держав СНД на користь Володимира Путіна.

Іншою країною, що впливає в геополітичному сенсі на Таджикистан, є Ісламська Республіка Іран — культурно та мовно споріднена з таджиками держава, у якій також говорять на фарсі. Посол Ірану в Таджикистані Мусаві одного разу заявив, що “відносини між Іраном і Таджикистаном повинні бути моделлю відносин у регіоні Центральної Азії”. В Таджикистані активно діє Фонд імама Хомейні, що надає гуманітарну допомогу. Зв'язок Ірану з ісламською опозицією Таджикистану викликав в багатьох неприйняття, однак помилялися ті, хто підозрював Іран у прихованих задумах. Таджицькі ісламісти, на відміну від іранців, — суніти. Іран недвозначно дав зрозуміти, що стосовно Таджикистану він не має амбіцій і пріоритетним завданням на своєму північному фланзі вважає налагодження відносин з Москвою.

Стосовно розвитку таджицько-американських відносин зазначимо, що й по завершенні військової кампанії в Афганістані значення Таджикистану для США практично не зросло. Адміністрація США не захотіла виступити проти воєначальників Північного альянсу в Афганістані, побоюючись, що ті перестануть підтримувати уряд президента Афганістану Х. Карзаї. Багато з цих людей — афганські

таджики, що здійснюють контрабандні поставки разом зі своїми співплеменниками в Таджикистані. Коли наприкінці 2004 р. афганська політика США зазнала змін і Вашингтон став домагатися рішучіших дій щодо виробників опію та героїну в Афганістані, з'ясувалося, що транзит наркотиків через Таджикистан працює як надійний механізм.

13.5. Релігія, мова та культура Таджикистану

До арабського завоювання Середньої Азії на території Таджикистану були поширені зороастризм, маніхейство, християнство несторіанського толку. Від середини XI ст. на всій таджицькій території панівною релігією став іслам сунітського толку. Важливу роль у поширенні ісламу відіграла діяльність проповідників-суфіїв, окремі суфійські ордени і братства діють донині. У Нагірному Бадахшані проживають шийти, які зараховують себе до послідовників секти ісмаїлітів, що отримала свою назву від Ісмаїла (помер 762 р.) — сина шостого імама Джафара ас-Садика. На сьогодні глава (імам) цього напрямку ісламу Карім Ага-хан IV — один з найбагатших на планеті — надає матеріальну допомогу послідовникам цієї секти.

Таджики розмовляють таджицькою мовою іранської групи індоєвропейської сім'ї. Нині існує три її різновиди: фарсі — в Ірані, дарі — в Афганістані, таджицька (забоні тоджикі) — в Таджикистані. Перші дві використовують арабську графіку, таджицька — кирилицю. Окремо слід вирізнити припамірських таджиків — групу народів, що населяють райони Західного Паміру. Кожен з цих народів, який живе в долині однієї ріки, що впадає в П'яндж, має власну мову. Державною мовою Таджикистану є таджицька, мовою міжнаціонального спілкування — російська.

Землеробські народи Середньої Азії створили давню високо-розвинену культуру. Після тимчасового занепаду в IV–V ст. вона набула пишного розквіту в VI–VII ст. У досліджених археологами старовинних містах (Бухара, Варахш, Неса, Пенджикент, Самарканд, Ургенч та ін.) збереглися зразки багатой палацової архітектури, барвистої скульптури, цікавого фрескового живопису. У середині I тис. н. е. на території Таджикистану існувало щонайменше чотири типи алфавіту: хорезмійський, согдійський, індійський (у давній Бактрії) та рунічний тюркський. Середньовічні автори стверджують, що до арабського завоювання у народів Середньої Азії існувала ґрунтовна релігійна, історична й астрономічна література рідними

мовами, аепічна поезія народів Хорезму і Согду вплинула на іранський епос.

За доби арабського панування небаченої краси сягнула архітектурна декоративна кераміка — майоліка, що вкривала стіни й куполи будівель. На жаль, заборона живопису мусульманським духовенством не дозволила розвинутися далі чудовому мистецтву настінних розписів. За Саманідів були створені такі шедеври середньоазійської архітектури, як мавзолей Ісмаїла Сомоні та караван-сарай Рабат-і-Мелік. До них можна додати і збудований у сельджуцькому Мерві в 1157 р. мавзолей султана Синджара.

Помітних успіхів народи Середньої Азії досягли і в літературній та науковій діяльності. На весь світ прославив свій край поемою “Шах-Наме” (“Книга царів”) таджицький поет Абулькасим Фірдоусі (934–1020/1030), який став класиком водночас і перської літератури. Поема охопила величезний проміжок часу в 4223 роки і є найдокладнішим історико-епічним твором у світі, просякнутим ідеями тираноборства, справедливості й гуманізму. Інший таджицький поет і мислитель Насір Хосров (1004–1088) написав “Книгу про мандри” (“Сафар-Наме”), що й досі не втратила свого пізнавального значення.

Визначним явищем в історії культури народів Середньої Азії першої половини XV ст. був розвиток математики і астрономії, пов'язаний з науковими інтересами тимурида Улугбека. В 1417–1420 рр. за його проектом поблизу Самарканда була збудована найвідоміша на Близькому і Середньому Сході 30-метрова обсерваторія. Головні результати спостережень Сонця в обсерваторії Улугбека залишалися неперевершеними аж до XIX ст., а визначений у ній нахил екліптики (кола видимого річного руху Сонця) до екватора був менший від істинного для тієї епохи лише на 32 секунди. У складених під керівництвом Улугбека і математика Маулона Мухаммеда Хорезмі “Нових Гураганських таблицях” містилися географічні координати 683 міст Європи і Азії, включаючи Русь. Однак під час узбецького завоювання Мавераннахра обсерваторія Улугбека була зруйнована.

При дворах Тимуридів жили і працювали видатні діячі культури того часу: історик Мірхонд (1433–1498), що написав популярну на сході працю “Раузат-асафа” (“Сад чистоти”), та географ Хафізі Абру (р. н. невід. — 1430 р.). Протягом XIII–XV ст. розквіту в Середній Азії набула поезія перською мовою, що стала тоді офіційною літературною мовою. Творчість таких видатних поетів, як Мусліх-ад-дін Сааді (між 1203 і 1210 –1291), Шамседін Хафіз (бл. 1325–1389)

та Абдуррахман Джамі (1414–1492) справила величезний вплив на подальший розвиток літератури народів Середньої Азії, Закавказзя, Туреччини і навіть Індії.

Важливе місце в історії літератури народів Середньої Азії, в тому числі й таджицького, посіли славнозвісні автобіографічні записки засновника держави Великих Моголів Захиреддіна Мухаммеда Бабура (1483–1530) – “Бабур-наме”. У другій половині XVI ст. в Бухарському ханстві Хафізі Таніш Бухарі створив капітальну працю “Абдулла-наме” про могутнього правителя з династії Шейбанідів. Велику роль у боротьбі зі схоластичною суфійсько-дервішською літературою відіграли поетичні твори таджицького сатирика Мушфікі Абдурахмана (1525–1588), що увійшов у фольклор як позитивний персонаж народних анекдотів.

Спираючись на тисячолітній досвід історії таджицького народу, фундаментом національної ідеї в сучасному Таджикистані має стати, на думку президента Е. Рахмонова, держава Саманідів зі столицею в Бухарі, що її заснував Ісмаїл Самані і яка існувала у 875–999 рр. Державу, що дала світу Закарію ар-Разі і Хорезмі, Фарабі і Рудакі, Біруні і Авіценну, Дакікі і Фірдоусі, сучасні таджики вважають своєю предтечею. Про це свідчить, наприклад, вихід 1999 р. в Лондоні книги “Емомалі Рахмонов. Таджики в дзеркалі історії. Від арійців до Саманідів”, автор якої стверджує, що умовою для розквіту середньоазійської цивілізації слугувало становлення і утвердження держави Саманідів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Схарактеризуйте природно-ресурсний потенціал Таджикистану.
2. Розкажіть про традиції державотворення на теренах Таджикистану.
3. Вкажіть на причини та наслідки громадянської війни в Таджикистані 1992–1997 рр.
4. Проаналізуйте основні напрями зовнішньої політики Таджикистану.
5. Розкажіть про внесок таджицького народу до скарбниці світової культури.

Список використаної та рекомендованої літератури

Основна

1. *Всесвітня історія*: Навч. посіб. / Б. М. Гончар, М. Ю. Козицький, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Т-во “Знання”, КОО, 2002.
2. *Історія світової культури*. Культурні регіони. — К.: Либідь, 1997.
3. *Економіка зарубіжних країн*. — К.: Либідь, 1998.
4. *Комаров М. П.* Інфраструктура регіонів мира: Учебник. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000.
5. *Конституції нових держав Європи та Азії* / Упоряд. С. Головатий. — К.: Укр. Правн. Фундація; Вид-во “Право”, 1996.
6. *Машбиц Я. Г.* Комплексное страноведение. — Смоленск: Изд-во СГУ, 1998.
7. *Микола Дорошко*. Країнознавство (країни СНД): Курс лекцій. — К.: ІМВ, 2006.
8. *Основи етнодержавознавства*: Підручник / За ред. Ю. І. Римаценка. — К.: Либідь, 1997.
9. *Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О.* Географія релігій: Навч. посіб. для студ. геогр. і філос. ф-тів вищ. навч. закл. — К.: АртЕк, 1999.
10. *Регионоведение* / Под ред. Т. Г. Морозовой. — М., 1995.
11. *Восток / Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: Учеб. пособие* / Под ред. А. Д. Воскресенского. — М.: Московский гос. ин-т междунар. отношений (Университет); “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002.

Додаткова

1. *Бжезінський З.* Американська першість та її стратегічні імперативи. — Львів; Івано-Франківськ, 2000.
2. *Бжезінський З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М.: Междунар. отношения, 1999.

3. *Гайдуков Л. Ф. та ін.* Всесвітня історія: Посібник / Л. Ф. Гайдуков, В. В. Копійка, В. Ю. Крушинський. — К.: Либідь, 2001.
4. *Дергачев В. А.* Геополітика. — К.: Вира, 2000.
5. *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М., 1991.
6. *Життя* етносу: соціокультурні нариси: Навч. посіб. / Б. Попов, В. І. Ігнатів, М. Степко та ін. — К.: Либідь, 1997.
7. *Нариси з історії дипломатії України* / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін.; За ред. В. А. Смолія. — К.: Вид. дім “Альтернативи”, 2001.
8. *Коппель О. А., Пархомчук О. С.* Міжнародні системи. Світова політика. — К.: ФДА, ЛТД, 2001.
9. *Макарчук В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. — 3-тє вид., доп. — К.: Атіка, 2001.
10. *Машиц Я. Г.* Основы страноведения. — М.: Просвещение, 1999.
11. *Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980 — 2000 роки)* / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. — К.: Либідь, 2000.
12. *Мунчаев Ш. М., Устинов В. М.* История России: Учеб. для вузов. — 2-е изд., изм. и доп. — М.: НОРМА, 2000.
13. *Нельга О. В.* Теорія етносу: Курс лекцій. — К.: Тандем, 1997.
14. *Перепелиця Г. М.* Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. — К.: Стилос — ПП “Фоліант”, 2003.
15. *Пляйс Я.* Россия и мир на пороге XXI века. — М., 1995.
16. *Прибиткова І. М.* Основы демографии: Посіб. для студ. гуманіт. і суспіл. ф-тів вищ. навч. закл. — К.: АртЕк, 1995.
17. *Современные* международные отношения: Учебник / Под ред. А. В. Торкунова. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001.
18. *Социальный* облик Востока. — М.: Изд. фирма “Восточная литература” РАН, 1999.
19. *Столяров К.* Распад: От Нагорного Карабаха до Беловежской Пуши. — М.: Олма-Пресс, 2001.
20. *Тарас Батенко.* Портрети дванадцяти президентів. — Львів, 2000.
21. *Трохимчук С.* Україна в Європейському геополітичному вимірі: Статті і доповіді. — Львів, 1999.
22. *Трохимчук С.* Україна та світ: Геополітичні нариси. — Львів, 1996.

23. *Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)* / Н. П. Барановська, А. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.; За ред. В. М. Литвина. — К.: Вид. дім “Альгертнати́ви”, 2001.
24. *Цыбуков В.* Проблемы правопреемства в Содружестве Независимых Государств. — М., 1994.
25. *Цыганков П. А.* Международные отношения. — М.: Новая шк., 1996.
26. *Чешко С. В.* Распад Советского Союза: Этнополитический анализ. — М.; 1996.

Довідкова

1. *Будз М. Д., Постоловський Р. М., Троян С. С.* Короткий довідник з комплексного країнознавства. — К.: НМЦВО, 2000.
2. *Дипломатический ежегодник 1997–2002.* — М.: РОССПЭН, 1997 – 2002.
3. *XX век: Краткая историческая энциклопедия.* — М.: Наука, 2001. — Т. 1.
4. *XX век: Краткая историческая энциклопедия. Люди века.* — М.: Наука, 2002.
5. *Мала енциклопедія етнодержавознавства.* — К., 1996.
6. *Малая энциклопедия стран / Н. Г. Сиротенко, В. А. Менделев.* — 2-е изд., перераб. — М.: ООН “Изд-во АСТ”; Харьков: ООН “Торсинг”, 2002.
7. *Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та етнічний виміри (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко.* — К.: Довіра, 1998.
8. *Народонаселение: Энциклопедический словарь.* — М.: БРЭ, 1994.
9. *НАТО: Довідник.* — К.: Основи, 1997.
10. *Никонов В. А.* Краткий топонимический словарь. — М.: Мысль, 1966.
11. *Родионова И. А.* Политическая карта мира. Учеб.-справочн. пособие по географии. — М., 1999.
12. *СНГ: цифры, факты, персоналии.* — Минск, 1998.
13. *Содружество: Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ.* — Минск, 1992–2001.
14. *Страны мира: Справочник. 1999 / Под общ. ред. И. С. Иванова.* — М.: Республика, 1999.

15. *Страны мира: Информ.-анал. справочник ЦРУ.* — Екатеринбург: У-Фактория, 2001.
16. *Троян С. С., Будз М. Д.* Термінологічний словник з методики країнознавчих досліджень. — Рівне: РІС КСУ, 2001.
17. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т.* / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004.
18. *УСЕ.* Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. — К.: Ірина, 1999.
19. *Шаповал В. М.* Державний лад країн світу — К.: Український Центр Правничих Студій, 1999.
20. *Юрківський В. М.* Країни світу: Довідник. — К.: Либідь, 1999.

Ресурси Internet

1. www.rada.gov.ua — інформаційно-пошукова система законодавчих і нормативних документів України
2. www.un.org — сайт ООН
3. www.unesco.org — сайт ЮНЕСКО
4. www.cia.org — сайт ЦРУ США
5. www.europa.eu.com — сайт Європейського Союзу (ЄС)
6. www.isi.gov.uk — матеріали ЄС і Ради Європи (РЄ)
7. www.mfa.gov.ua — веб-сайт Міністерства закордонних справ України
8. www.sacianalyst.org — сайт Центру аналізу подій в Центральній Азії та Закавказзі Університету імені Джона Хопкінса
9. www.intl-crisis-group.org — сайт Міжнародної групи аналізу конфліктів
10. www.ca-c.org — сайт Центру політичних та соціальних студій Центральної Азії та Закавказзя
11. www.atimes.com/c-asia — сайт Інтернет-видання “Час Азії”, одна з секцій якого присвячена аналізу подій в Центральній Азії
12. www.meria.idc.il/journal — сайт Інтернет-видання Мерія, матеріали якого присвячені країнам Близького Сходу, Центральної Азії та Закавказзя
13. www.washingtonpost.com — Інтернет-видання впливової газети Вашингтон-Пост з секціями, присвяченими країнам СНД
14. www.bostonglobe.com — Інтернет-видання газети Бостон — Глоуб, що має велику міжнародну секцію.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
Розділ 1. СПІВРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ ЯК МІЖДЕРЖАВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ	4
1.1. Проголошення Російської імперії та входження до її складу теренів, що становлять основу територій країн Співдружності Незалежних Держав	4
1.2. Розпад Російської імперії та національне самовизначення народів імперії. Утворення СРСР і проблема суверенітету союзних республік	11
1.3. Утворення Співдружності Незалежних Держав. Основні етапи становлення, робочі органи, принципи та механізм функціонування СНД	15
1.4. Інтеграційні об'єднання на терені Співдружності Незалежних Держав	18
1.5. Розвиток українсько-російських міждержавних відносин у пострадянську добу	21
Розділ 2. УКРАЇНА	28
2.1. Географічне розташування і природно-ресурсний потенціал України	28
2.2. Державотворчі традиції в Україні	30
2.3. Формування політичної системи незалежної України	42
2.4. Основні тенденції економічного розвитку України....	47
2.5. Геополітичне середовище і основні напрями зовнішньої політики України.....	52
Розділ 3. РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ (РФ)	59
3.1. Географічне розташування і природно-ресурсний потенціал РФ	59

3.2. Основні етапи історії Росії: короткий екскурс	60
3.3. Державний устрій, адміністративно-територіальний поділ та сучасні політичні процеси в Російській Федерації.....	65
3.4. Особливості соціально-економічного розвитку РФ	71
3.5. Геополітичне середовище та зовнішня політика Росії	77
3.6. Етнодемографічна ситуація в Російській Федерації.....	81
Розділ 4. РЕСПУБЛІКА БІЛОРУСЬ	84
4.1. Географічне розташування, адміністративно-територіальний поділ та природно-ресурсний потенціал республіки	84
4.2. Короткий огляд історії становлення Білоруської держави	85
4.3. Основні тенденції суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку республіки	88
4.4. Політико-правова система Білорусі	94
4.5. Геополітичне розташування та зовнішня політика Республіки Білорусь	96
4.6. Етнодемографічна ситуація в республіці, культура та релігія Білорусі	100
Розділ 5. РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА	106
5.1. Географічне розташування та огляд історії становлення Молдови	106
5.2. Придністровська проблема: витоки, сутність та шляхи розв'язання.....	109
5.3. Політичний устрій Молдови і характеристика сучасних політичних процесів у державі	112
5.4. Особливості сучасного економічного розвитку Республіки Молдова	116
5.5. Геополітичне становище та зовнішня політика Молдови	118
5.6. Етнодемографічна й мовна ситуація в республіці. Культура Молдови	122

Розділ 6. АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РЕСПУБЛІКА	125
6.1. Географічне розташування та природно-ресурсний потенціал Азербайджанської Республіки	125
6.2. Короткий огляд історичного розвитку Азербайджану	126
6.3. Політичний устрій Азербайджану і характеристика сучасних політичних процесів у державі	130
6.4. Особливості сучасного економічного розвитку Азербайджанської Республіки	134
6.5. Геополітичне становище та зовнішня політика Азербайджану	136
6.6. Конфлікт у Нагірному Карабасі та його вплив на етнодемографічну ситуацію в Азербайджані	142
6.7. Культура Азербайджану	148
Розділ 7. РЕСПУБЛІКА ВІРМЕНІЯ	151
7.1. Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал та історичне минуле Республіки Вірменія	151
7.2. Політичний устрій Вірменії і характеристика сучасних політичних процесів у державі	156
7.3. Особливості сучасного економічного розвитку Республіки Вірменія	161
7.4. Зовнішня політика Вірменії	163
7.5. Етнодемографічна ситуація, релігія і культура Вірменії	164
Розділ 8. РЕСПУБЛІКА ГРУЗІЯ	170
8.1. Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал Республіки Грузія та її історичне минуле	170
8.2. Політико-адміністративний устрій Грузії	174
8.3. Особливості сучасного економічного розвитку Республіки Грузія	175
8.4. Зовнішня політика Грузії	177
8.5. Проблеми сепаратизму і національних меншин у Грузії	180
8.6. Етнодемографічна ситуація, мова, релігія й культура Грузії	184

Розділ 9. РЕСПУБЛІКА КАЗАХСТАН	187
9.1. Географічне розташування та природно-ресурсний потенціал республіки	187
9.2. Короткий огляд історії становлення казахської державності	189
9.3. Політико-правова система Казахстану і характеристика сучасних політичних процесів у державі	193
9.4. Особливості сучасного економічного розвитку Республіки Казахстан.....	199
9.5. Геополітичне середовище та зовнішня політика Казахстану	202
9.6. Етнодемографічна ситуація, культура та релігія Казахстану	206
Розділ 10. РЕСПУБЛІКА КИРГИЗСТАН	209
10.1. Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал республіки та історичне минуле киргизького народу	209
10.2. Політико-правова система Киргизстану і характеристика сучасних політичних процесів у державі ...	211
10.3. Особливості сучасного економічного розвитку Республіки Киргизстан	217
10.4. Геополітичне становище та зовнішня політика Киргизстану	220
10.5. Етнодемографічна ситуація, культура та релігія Киргизстану.....	223
Розділ 11. РЕСПУБЛІКА УЗБЕКИСТАН	226
11.1. Географічне розташування та історичне минуле Республіки Узбекистан	226
11.2. Політико-правова система Узбекистану і характеристика сучасних політичних процесів у державі	234
11.3. Природно-ресурсний та етнодемографічний потенціал Республіки Узбекистан. Особливості сучасного економічного розвитку країни	239
11.4. Геополітичне становище Узбекистану та геополітичні загрози його державності. Зовнішня політика Узбекистану	242
11.5. Культура Узбекистану	248

Розділ 12. РЕСПУБЛІКА ТУРКМЕНИСТАН	254
12.1. Географічне розташування, історичне минуле та сучасний державний устрій Туркменистану	254
12.2. Ресурсний потенціал та особливості сучасного економічного розвитку Туркменистану	258
12.3. Геополітична орієнтація та зовнішня політика Туркменистану	260
12.4. Етногенез, релігія та культурна спадщина туркменів	262
Розділ 13. РЕСПУБЛІКА ТАДЖИКИСТАН	265
13.1. Географічне розташування та історичне минуле таджицького народу	265
13.2. Громадянська війна 1992–1997 рр. в Таджикистані та її наслідки. Політико-правова система Таджикистану і характеристика сучасних політичних процесів у державі	267
13.3. Ресурсний потенціал Таджикистану та особливості економічного розвитку країни	269
13.4. Геополітичне становище та зовнішня політика Таджикистану.....	271
13.5. Релігія, мова та культура Таджикистану	273
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	276

The proposed manual on the basis of wide complex of historical, diplomatic, political and legal, economical-statistics, nature-geographical, demographic, culturological material gives the country study characteristics of the countries which formed Commonwealth of Independent States (CIS) after the collapse of the Soviet Union.

For students, postgraduate students, teachers of higher education establishments, everyone who interested in theoretical and practical problems of international country study.

Навчальне видання

Дорошко Микола Савович

КРАЇНОЗНАВСТВО

КРАЇНИ СНД

Навчальний посібник

Educational edition

Doroshko, Mykola S.

COUNTRY STUDY

COUNTRY OF CIS

Educational Manual

Відповідальний редактор *В. Д. Бондар*

Редактор *Л. П. Ковальчук*

Коректор *Т. М. Федосенко*

Комп'ютерне верстання *Т. Г. Замура*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 20.03.07. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,62. Обл.-вид. арк. 18,27. Наклад 2000 пр. Зам. № 1-57

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Друкарня ТОВ "Аксам"
м. Київ, вул. Студентська, 5а